

У УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КНІВ

8

1966

НОВІ КНИГИ

БОСИП САВИЦЬКИЙ — Криза бурі і грози, Політвидав України, К., 1966, 224 с.

ДЕМ'ЯНЧУК І. Л. — Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., Вид-во Київського ун-ту, К., 1966, 239 с.

ДІЙПРОВСЬКИЙ П. — Боротьба В. І. Леніна проти ревізйонізму і догматизму, Політвидав України, К., 1966, 184 с.

ІСАЄВИЧ Я. Д. — Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст., вид-во «Наукова думка», К., 1966, 252 с. з іл.

НИКОЛЬНИКОВ Г. Л. — Победа ленинской стратегии и тактики по вопросам войны, мира и революции, Изд-во Киевского ун-та, К., 1966, 241 с.

ПРИЙМА Ф. Я. — Шевченко і російський визвольний рух, Вид-во Художньої літератури, К., 1966, 182 с.

СИРЦОВА С. М. — За покликом великої мети, вид-во «Наукова думка», К., 1966, 204 с.

ШЕВЕЛЕВ А. Г. — Братское сотрудничество польских социал-демократов с большевиками в 1903—1910 гг., Изд-во Киевского ун-та, К., 1966, 260 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 8
СЕРПЕНЬ
1966

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- Ю. Н. Єльченко — Діяльність комсомолу України по вихованню молоді на революційних традиціях 3
О. Ф. Осетров (*Кам'янець-Подільський*) — Братерські зв'язки робітників Радянської України та Англії (1924—1927 рр.) 13
В. В. Горбунов (*Москва*) — Ленінський метод дослідження закономірностей внутріпартійної боротьби 24

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Б. М. Кедров (*Москва*) — Історія науки і сучасність 38

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І. Я. ФРАНКА

- Ф. Д. Пустова (*Харків*) — І. Я. Франко і радикальна партія 45
Л. А. Коваленко (*Кам'янець-Подільський*) — І. Я. Франко — історик-славіст 53
С. М. Шевченко — І. Я. Франко про значення фактів в історичному дослідженні 62
Н. П. Корнієнко — До питання про перші українські переклади творів Маркса та Енгельса 66
Петро Кравчук (*Канада*) — І. Франко та українська трудова еміграція в Канаді 70

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Н. С. Гурладі (*Львів*) — Про деякі тенденції буржуазної фальсифікації національної політики КПРС на Україні 81
В. П. Столяренко, В. П. Шкварець — Про розвиток колгоспної демократії після XX з'їзду КПРС 89
О. В. Сурілов (*Кишинів*) — До історії утворення Молдавської РСР 98

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- С. Н. Іоффе (*Чернівці*) — Про підпільників у фашистських концтаборах на Чернігівщині (Деякі доповнення до статті М. М. Лемещука) 106
В. Г. Фоменко (*Запоріжжя*) — Про козацькі човни «чайки» та «дуби» 107

ЗАМІТКИ

- Л. В. Чуйко — Про шлюбну структуру населення Української РСР у 1959 р. 111
В. П. Беляєв (*Дніпродзержинськ*) — Історія одного пам'ятника 113
Я. І. Малкін — І. Я. Франко з приводу відкриття в Римі пам'ятника Джордано Бруно (1889 р.) 114

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Марія Євстахевич (*Польща*), Мечіслав Інґльот (*Польща*) — Польські версії «Листування запорізьких козаків з турецьким султаном» 116

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- С. І. Векслер (*Одеса*) — Формування в учнів нових понять у процесі вивчення суспільствознавства 121

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- В. М. Зайцев, І. С. Слабеев — Україна кінця XVI — першої половини XVII ст. в описах і мемуарах іноземців 124

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- А. І. Сторчак — Соціально-економічні відносини на Україні в народницькій історіографії (друга половина XVII—XVIII ст.) 131

НАШ КАЛЕНДАР

- П. Н. Ємець — С. Ф. Кондратенко (До 60-річчя з дня народження) 138
 П. У. Шатов — І. Е. Якір на фронтах громадянської війни (До 70-річчя з дня народження) 140
 В. В. Грабовецький (*Львів*) — Полководець селянсько-козацького війська Семен Височан (До 300-річчя з дня загибелі) 142

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. Г. Сарбей, П. М. Шморгун — Нарис історії філософії на Україні . . . 146
 В. І. Петров — Є. М. Скляренко. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918—1920 рр.) 151
 Є. І. Фірсова (*Мінськ*) — В. Бармичев. В единой семье братских культур . . . 155
 Г. С. Островський (*Львів*) — А. Дмитренко. Український радянський історичний живопис 157

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- В. С. Скоріна — Теоретичний семінар з спеціальних історичних дисциплін . . 158
 Н. А. Іванова, З. І. Руда — Книжково-ілюстративна виставка «Запорізьке козацтво» в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР 159
 М. Д. Брезкун (*Чернігів*) — Ювілейна наукова конференція в Чернігові . . 160
 Б. Ш. — Захист докторської дисертації 160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ — 1, Кірова, 4,

телефон Б 9-71-31.

Украинский исторический журнал, № 8, 1966

(На українском языкe)

Технічний редактор М. Л. Таратута. Коректори Т. С. Громова, Н. Г. Денисова, В. Є. Колесникова

БФ 02020. Зам. К-126. Тираж 5612. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умови. друк аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,0. Підписано до друку 12.VIII 1966 р.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

Ю. Н. ЄЛЬЧЕНКО

Перший секретар ЦК ЛКСМ України

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ ПО ВИХОВАННЮ МОЛОДІ НА РЕВОЛЮЦІЙНИХ ТРАДИЦІЯХ

Виховуючи трудящих у комуністичному дусі, КПРС надає зокрема великого значення ідейно-політичному загартуванню молодого покоління на революційних, бойових і трудових традиціях партії і радянського народу. На ХХІІІ з'їзді КПРС підкреслювалось, що спадкоємність поколінь, могутня сила революційних традицій яскраво виявляються в практичних справах молоді, в її високих ідейних устремліннях. Ця спадкоємність, вірність революційним ідеям батьків є невичерпним джерелом політичного і трудового натхнення для радянських юнаків і дівчат.

Комуністична партія має багатий досвід виховання молоді на революційних, бойових і трудових традиціях. Своїм корінням він сягає ще в дожовтневі роки. В ті часи в революційних гуртках молодь знайомилась з історією класової боротьби, гартувала свою волю і характер. Молоді борці проходили випробування на вірність справі революції, працюючи в більшовицьких організаціях, перебуваючи в тюрмах і на засланні.

Партія завжди вважала питання про роботу з молоддю дуже важливим. Велику увагу йому приділяв і В. І. Ленін. У статті «Проти бойкоту» він зокрема писав, що нам дороге бережне ставлення до революційних традицій, і вказував на необхідність збереження, використання їх для постійної пропаганди і агітації¹. В. І. Ленін особливу увагу звертав на політичне значення цієї роботи для виховання молоді. «...Молодим робітникам,— підкреслював він,— потрібен досвід старих борців проти гноблення й експлуатації, борців, які провели багато страйків, брали участь в ряді революцій, умудрені революційними традиціями і широким політичним кругозором»².

Сьогодні в нашій країні виховання молоді на революційних традиціях є одним із найефективніших засобів ідейно-політичного впливу на підростаюче покоління. Його значення настільки велике, що без будь-якого перебільшення можна сказати: нині це одне з найголовніших питань, по результатах розв'язання якого можна судити в цілому про ідейно-виховну роботу комсомольських організацій.

В останні роки і ВЛКСМ, і комсомол України неодноразово загострювали увагу на питанні поліпшення комуністичного виховання молоді. Це питання обговорювалося на бюро ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ. Йому були присвячені VII Пленум ЦК ВЛКСМ і IX Пленум

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 23—24.

² В. І. Ленін, Твори, т. 11, стор. 362.

ЦК комсомолу України, а також пленуми багатьох обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу.

Поліпшенню роботи комсомольських організацій по вихованню молоді на революційних традиціях приділяли велику увагу XV з'їзд ВЛКСМ і XX з'їзд ЛКСМУ. Вони закликали комітети комсомолу організувати цю роботу так, щоб тісно поєднувати традиції з сучасністю, навчитись знаходити в повсякденному житті глибоких і органічний зв'язок між ними, зберігати вірність революційному духу батьків, продовжувати їх діла сьогодні.

Виховання радянської молоді на революційних традиціях є одним з корінних питань ідеологічної роботи, якому партія і комсомол завжди надавали і надають великого значення. Але сьогодні слід зосередити на ньому особливу увагу. Справа в тому, що нинішнє покоління радянської молоді не пройшло тієї великої і суворой школи революційної боротьби, яка випала на долю його батьків, старших братів і сестер, не пережило тих труднощів і випробувань, не має достатнього життєвого і практичного досвіду. А тому частина молоді не повністю відчуває і розуміє, якою ціною завойовані ті умови життя, за яких вона нині живе, навчається і працює. Є серед нашої молоді і такі юнаки та дівчата, які глибоко не усвідомили наших досягнень і завойовань, а тому часом не цінують їх.

Тому дуже важливо, щоб наша молодь, вивчаючи історію рідного краю, знайомлячись з героями воєн і мирної праці, пройнялася почуттями тих, хто штурмував Зимовий палац, брав участь у боротьбі з численними ворогами Радянської влади в роки громадянської війни, страждав і радів, зводячи перші гіганти індустрії, незважаючи на куркульські кулі, орав колгоспні лани, хто у тяжкі роки Великої Вітчизняної війни, подолавши найлютішого ворога, повернув народам свободу, хто потім своєю працею підняв з руїн Вітчизну і підніс її до вершин могутності і слави.

Завдання комсомольських організацій полягає в тому, щоб пам'ятали про ці подвиги старшого покоління завжди була найвищою святею в серцях радянських юнаків і дівчат, щоб ніхто і ніколи не міг збити їх з шляху, обраного батьками, щоб юна зміна достойно продовжила почату ними справу революційного перетворення світу.

Про те, як комсомольські організації нашої республіки втілюють у життя ці настанови, про досвід їх роботи, використання ними нових форм і методів пропаганди, а також про їх плани на майбутнє і йтиме мова в цій статті. Форми і напрямки ідейно-виховної роботи серед молоді дуже різноманітні. Серед них можна виділити такі, що завойовували загальне визнання в більшості комсомольських організацій республіки.

Виховувати молодих будівників комунізму — це означає насамперед вчити їх по-ленінськи мислити, працювати, навчатися і жити. Великий досвід виховання молоді на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна нагромадили тисячі комсомольських організацій республіки. Серед них особливої уваги заслуговує досвід комсомольських організацій Запорізької області. На її промислових підприємствах, в колгоспах і радгоспах, учбових закладах створені й працюють 1200 ленінських куточків і музейних кімнат.

Один з кращих музеїв В. І. Леніна створено в Запорізькому гідроенергетичному технікумі. Тут у невеличкій кімнаті зібрані цікаві і важливі матеріали про історію розвитку робітничого руху в Росії, про життя і діяльність творця і вождя Комуністичної партії та Радянської держави. Тут же розміщено експонати, які розповідають про трудові подвиги колективів підприємств, що мають відношення до профілю

технікуму — трансформаторного, механічного та інших заводів. Багато експонатів виготовлено руками учнів.

За 8 років існування музеїв відвідали понад 50 тисяч юнаків і дівчат та людей старшого покоління. Серед почесних гостей музею можна знайти імена старого більшовика Г. Я. Лозгачова-Єлізарова, поета А. Брянського, льотчика-космонавта П. Р. Поповича, а також членів різних закордонних делегацій. При музеї працює група громадських екскурсоводів. Тут проводиться прийом у комсомол, вручаються комсомольські квитки.

У ленінські дні багато комітетів комсомолу Запорізької області організують мітинги, факельні процесії, встановлюють почесну варту біля пам'ятників В. І. Леніну. Так, Мелітопольський міськком комсомолу щорічно в день народження вождя проводить пленум, який починається з урочистої процесії до пам'ятника В. І. Леніну і клятви молоді на вірність заповітам великого вождя, справі Комуністичної партії.

Важливе значення для виховання молоді мають зустрічі і бесіди з людьми, які бачили і знали В. І. Леніна. Так, у Запоріжжя двічі на запрошення комсомольців приїжджав Г. Я. Лозгачов-Єлізаров. Систематично зустрічається молодь багатьох районів області з колишніми кремлівськими курсантами Буличовим і Гамаріним. На таких зустрічах у Запоріжжі, Мелітополі, Великотокмацькому, Бердянському, Михайлівському, Василівському і Оріхівському районах побувало близько 23 тис. юнаків і дівчат.

Прагнення молоді глибше опанувати теоретичну спадщину вождя породило нову форму вивчення його праць — ленінські уроки, які набули нині масового поширення в системі комсомольської політосвіти по всій республіці.

У багатьох трудових колективах стало традицією починати посвячення юнака чи дівчини в робітники з порогу заводського музею, де новачок знайомиться з історією підприємства, подвигами і заслугами колишніх і теперішніх членів його колективу, з передовиками виробництва. Як правило, це справляє величезне емоційне враження на молодого трудівника, підвищує його гордість за своє підприємство і свою професію.

В музеї зокрема починають свій перший трудовий день молоді робітники Київського електровагоноремонтного заводу ім. Січневого повстання. Треба бачити, з яким хвилюванням переступають вони поріг заводського музею, де кожен з дорогоцінних експонатів, кожне слово ветеранів заводу, що завжди чергують тут, — жива історія перших революційних страйків і барикад, жива історія тривожної юності ровесників письменника-бійця Миколи Островського, який тут працював.

Музеї революційної, бойової і трудової слави створені на багатьох шахтах Донбасу. В них зібрані важливі історичні документи, які розкривають перед молоддю героїчний шлях батьків, їх боротьбу проти експлуататорів, мужність і героїзм, проявлені в боях за встановлення Радянської влади на Донбасі, наочно показують, що дала народна влада шахтареві, як розквітли таланти людей, оновився край.

Типовим у цьому відношенні є музей на горлівській шахті «Кочегарка». Документи і експонати, представлені в ньому, висвітлюють героїчну революційну боротьбу цього колективу ще з кінця минулого століття. Тут у 1905 р. робітники вступили в запеклий бій з царською охранкою, який пізніше увійшов в історію як «Горлівський бій». На цій шахті проходила революційна діяльність Г. І. Петровського і П. О. Мойсеєнка. Тут склав свої перші шахтарські пісні колишній ко-

ногон, а нині відомий радянський поет Павло Безпощадний. В цьому колективі працював відомий новатор Микита Ізотов. Сьогодні «Кочегарка» — сучасне підприємство, оснащене найновішою технікою. Його колектив продовжує розвивати і множити героїчні традиції старшого покоління.

Про все це, наче живий з живим розмовляючи, розповідає молодим трудівникам музей шахти, який за останні сім років відвідало понад 15 тис. чоловік. Численні записи у книзі відвідувачів свідчать про той великий вплив, що його справляє музей на своїх відвідувачів.

Окремо слід зупинитись на діяльності історичних музеїв в школах. Такі музеї, кімнати і куточки створені майже всюди. Вони знайомлять учнів з історією рідного міста або села, з героїчними подвигами і трудовими зверненнями їх земляків, сприяють залученню школярів до збирання цінних експонатів, обслуговування відвідувачів, вихованню у молоді любові до історії рідного краю, його минулого і сучасного, прищепленню смаку до громадської роботи.

Позитивний досвід у цьому відношенні нагромадила комсомольська організація Вінницької школи-інтернату. Музей «Революційної і бойової слави», створений тут на честь 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною, став справжнім вогнищем виховання патріотизму школярів, прищеплення їм навичок громадського активіста.

Всією роботою музею керує рада юних комісарів, до складу якої входить 20 учнів. Для проведення екскурсій по музею в школі є екскурсоводи з учнів 8—10 класів. Щоб одержати право бути екскурсоводом, необхідно відмінно знати статут музею і старанно його виконувати, добре вивчити експозицію одного з його відділів. В школі існує атестаційна комісія по прийому іспитів у екскурсоводів. У складі її завуч школи, члени ради музею, викладачі історії і літератури. Після здачі екзаменів на урочистій лінійці школи екскурсоводам вручається квиток дійсного члена музею «Революційної і бойової слави» на право проведення екскурсій по певному відділу.

Рада музею має план роботи, який включає організацію лекцій, бесід, читок, екскурсій, піонерських зборів, урочистих лінійок, зустрічей з відомими людьми, конкурсів. Вона також намічає пункти листування, затверджує маршрути екскурсій, керує роботою екскурсоводів та ін.

Музей «Революційної і бойової слави» сприяє більш глибокому вивченню юнаками та дівчатами славних революційних і бойових традицій нашого народу, позитивно впливає на культуру їх поведінки, розширює політичний кругозір. Викладачі історії, географії, літератури, вчителі молодших класів широко використовують матеріали музею на своїх уроках. Окремі уроки вони проводять безпосередньо біля експозицій музею.

Велику роботу проводить рада юних комісарів по збиранню матеріалів для музею. Дізнавшись, що за мужність, проявлену в роки Великої Вітчизняної війни, 135 вінничан удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, школярі вирішили зібрати матеріали про кожного з них. З цією метою вони почали широке листування з військоматами, райкомаами комсомолу, рідними героїв, самими героями, школами, де вони вчилися, з військовими кореспондентами. Юні слідопити виїздили в села, де народилися герої, і збирали матеріали на місцях.

Протягом 1965/66 учбового року учні зібрали матеріали про 66 Героїв Радянського Союзу і оформили його в п'яти альбомах під назвою «Наші земляки-вінничани — Герої Радянського Союзу». Такі ж матеріали були зібрані про п'ять партизанських загонів Вінниччини

і про 62 підпільники області. Тільки про партизанів з'єднання імені Леніна зібрано більше як 80 документів.

Рада музею «Революційної і бойової слави» веде листування з видатними людьми країни — космонавтами, старими більшовиками, які знали В. І. Леніна, з ветеранами Великого Жовтня — аврорівцями Недовленним, Вислобоковим, Овчаренком, Корольовим, з філіалом морського музею на крейсері «Аврора». Рада збирає також матеріали з газет і журналів про Радянську Армію і героїчні подвиги радянських людей, які широко використовуються для проведення бесід, політінформацій тощо.

Відомо, що найбільш глибоке враження на людей справляють розповіді самих учасників героїчних подій. Враховуючи це, комсомольські організації намагаються використати кожен можливість, щоб організувати зустріч з ветеранами революції і громадянської та Великої Вітчизняної війни, передовиками виробництва. Нерідко такі зустрічі переростають у великі масово-політичні заходи, в підготовці яких беруть участь тисячі юнаків і дівчат.

Справжньою естафетою поколінь став, наприклад, проведений Ровенським міськкомом комсомолу зліт старшокласників шкіл під девізом «Бережи честь міста партизанської слави». В залі зібрались ті, хто незабаром стане до верстатів на заводах, підніметься на рихтування новобудов, увійде в аудиторії вузів, хто своєю працею прикрасить рідне місто. Разом з ними на свято прийшли молоді робітники — вчорашні школярі, а також студенти, вчителі, представники громадськості.

Учасники зльоту уважно розглянули численні фотостенди, які розповідають про безсмертні подвиги героїв Великої Вітчизняної війни, документи і діаграми про економічний і культурний розквіт Ровенщини, її перспективи в недалекому майбутньому. Потім з розповідями про героїчні подвиги радянських патріотів у роки Великої Вітчизняної війни виступили почесні гості — колишні партизани і підпільники. Їх заповіт — берегти і множити славні традиції минулого, боротися за честь Ровно — міста партизанської слави, молодь сприйняла як естафету від батьків. Про це говорили бригадир комсомольсько-молодіжної бригади Анатолій Петриченко, учениця Поліна Шут, місцевий поет Вячеслав Колобов.

В урочистій обстановці колишній комісар партизанського з'єднання С. Т. Стехов вручив молоді комсомольські квитки. Разом з квитками і комсомольськими значками кожен одержує пам'ятний подарунок — книгу Д. Медведєва «Сильні духом». На книзі надпис: «Будь гідним звання комсомольця, дорожи честю міста партизанської слави». А далі — підписи героїв-партизанів, учасників зльоту.

І як клятва, як присяга на вірність Батьківщині, прозвучало на зльоті звернення юних ровенчан, які обіцяли відмінним навчанням, наполегливою працею ще вище підносити честь міста партизанської слави, вчитися, жити і працювати по-комуністичному.

Велике враження на молодь справляє урочисте відзначення днів пам'яті загиблих героїв, що ввійшло в постійну практику роботи комсомольських організацій. У такі дні на могилах патріотів відбуваються масові мітинги. Так, наприкінці минулого року в невеликому поліському селищі Потіївка на Житомирщині зібралась молодь навколишніх сіл, щоб вшанувати пам'ять 86 закатованих фашистами юних підпільників. Нічого не дізнавшись від заарештованих, фашисти всіх їх розстріляли, а колишнього секретаря Тернопільського обкому комсомолу Івана Бугайченка, який очолював підпільну організацію, живцем закопали у землю. Посмертно йому було присвоєно звання Героя

Радянського Союзу. І от через 20 років на могилу батька приїхав його син Володимир. Більше тисячі юнаків і дівчат, затамувавши подих, слухали хвилюючу клятву сина на могилі батька, який віддав своє життя за щастя народу.

У багатьох комсомольських організаціях республіки вже стала доброю традицією організація зустрічей комсомольців різних поколінь. У Горлівці, наприклад, щорічно відбуваються зльоти трьох поколінь. На них запрошуються учасники революцій 1905 і 1917 рр., перші комуністи і комсомольці міста, Герої Радянського Союзу і Герої Соціалістичної Праці, молоді передовики виробництва, гості з Москви, Ленінграда, Києва, Одеси. Після загальноміського мітингу і урочистих зборів учасники зльоту виступають у гуртожитках, клубах і червоних кутках заводів і шахт.

Зустрічі з тими, хто із зброєю в руках завойовував і відстоював Радянську владу, створював базу для проведення індустріалізації і колективізації, відбудовував зруйноване війною народне господарство, встановлював всеюні і світові рекорди в праці, систематично організуються також і в клубах революційної і трудової слави.

Велику допомогу комсомольським організаціям у справі виховання молоді на революційних, бойових і трудових традиціях подають ради ветеранів, які беруть шефство над молодими робітниками, допомагають їм опанувати секрети майстерності.

Комітети комсомолу спрямовують свої зусилля на те, щоб кожна зустріч молоді з учасниками героїчних подій сприяла б якомусь конкретному корисному починанню з її боку.

Яскравим свідченням спадкоємності поколінь радянської молоді, вшанування пам'яті героїв є навічне збереження в трудові колективи тих, хто мужньо загинув на своєму посту в ім'я інтересів Батьківщини.

Так, комсомольці Макіївського металургійного заводу встановили, що під час Вітчизняної війни при штурмі Керченського плацдарму загинув смертю хоробрих колишній секретар комсомольської організації заводу Павло Марунченко. Сьогодні герой знову в робітничому строю. Сталевари комсомольської печі № 5 другого цеху зарахували його в члени бригади.

В день відкриття XXIII з'їзду КП України на ім'я Центрального Комітету комсомолу надійшов рапорт від колективу комсомольсько-молодіжної печі № 1 першого мартенівського цеху макіївського заводу імені Кірова: «Доповідаємо Центральному Комітетові комсомолу,— писали сталевари,— що взяті нами зобов'язання на честь XXIII з'їзду КП України виконані»... 14 березня колектив печі встановив новий світовий рекорд, який було присвячено партійному з'їздові.

Зовсім недавно Володимир Грибинченко, іменем якого названа ця піч, працював на заводі, очолював комсомольську організацію зміни. До війни на цьому ж підприємстві працював і його батько. В грізні дні 1941 р. він — машиніст паровоза — повів ешелон з заводським устаткуванням в глиб країни, на Схід. Це був останній рейс Грибинченка-старшого. Осколок ворожої бомби обірвав його життя. Прошли роки, перше ніж Володя зміг заступити місце батька в робітничому строю. Юнак закінчив технікум і працював майстром на заводі. Його любив весь колектив. Працелюбний, життєрадісний, енергійний — таким був Володимир.

Остання його вахта розпочалася, як і всі інші. Але ось при взятті проби розливику надто високо підняв стопор у ковші, і важкий струмінь металу перекинув спеціальний черпак, який підставляв підручний. Бризки розпеченого металу густо посипалися на людей. Підручний встиг захватись за колону, а розливику накрило вогняне шатро.

В. Грибинченко, не роздумуючи, кинувся у вогонь, під потік розпавленої сталі. Треба було врятувати товариша і не дати вибігти плавці. Молодий майстер допоміг розливникові вибратися у безпечне місце, але сам упав на залиту гарячим металом долівку.

Через кілька днів заводський комітет комсомолу постановив навічно занести в списки комсомольської організації ім'я Володимира Кириловича Грибинченка, який, рятуючи життя товаришів, повторив під час мирної праці легендарний подвиг Олександра Матросова. Відтоді і носить його ім'я перша мартенівська піч заводу.

Багато комсомольських організацій республіки взяли на озброєння таку форму роботи, як виховання молоді на прикладі життя героя, ім'я якого носить колгосп, радгосп, вулиця, школа, піонерська дружина.

Комсомольці і молодь підтримують тісний зв'язок з рідними і близькими воїнів, які загинули при визволенні їх рідного міста чи села. Часто за ініціативою комсомольських організацій юнаки і дівчата відкладають кошти для спорудження обелісків чи погруддя героїв. Наприклад, комсомольці одного з сіл Мелітопольського району на Запоріжжі присвятили свої збори пам'яті земляка — Героя Радянського Союзу П. І. Сизова. На них виступили родичі героя, люди, які близько знали його, розповіли про його життя, бойові подвиги. На цих зборах комсомольці вирішили заробити в колгоспі додаткові гроші і на них спорудити в селі обеліск П. І. Сизову. Його іменем були названі одна з вулиць і середня школа. Піонери і комсомольці оформили в школах куточки, присвячені герою, почали збирати матеріали про його життя.

Дедалі більшої популярності завойовують у республіці походи по місцях бойової слави. Вони дають змогу поєднувати ідейно-політичне виховання молоді з її фізичним загартовуванням.

Значний досвід в організації таких форм ідейно-виховної роботи нагромадили комсомольські організації Сумської області. Так, за участю Путивльського райкому комсомолу було організовано близько 130 туристських походів по місцях боїв партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака. Учасники походів відкрили понад 200 нових імен партизанів, встановили імена керівників комсомольського підпілля Олександра Коваленка і Валентини Георгіївської, які героїчно загинули у боротьбі з фашистськими загарбниками.

Під час походів було також зібрано багатий матеріал про бойові дії Радянської Армії та інших партизанських загонів і підпільних організацій на території Сумщини. На основі цих матеріалів при школах, клубах, бібліотеках району було створено понад 40 куточків бойової слави. За активну участь у всесоюзному туристському поході молоді по місцях бойової слави радянського народу туристська група Путивля нагороджена премією.

Походи по місцях партизанських боїв стали також улюбленою справою молоді Ровенщини, зокрема школярів області. Щороку учні відвідують місця боїв і стоянок партизанських загонів, відкривають імена невідомих героїв. Багато таких походів провели учні Ровенської середньої школи № 19. Але особливо незабутнє враження справили на них похід в Цуманський ліс, де й досі зберігається партизанський табір таким, яким він був у роки війни. Біля нього народні месники розбили тридесятий загін карателів на чолі з генералом Піппером. Пояснення учням про цю операцію давав С. Т. Стехов, який брав участь у цьому бою. Під час походу учні дізналися від колишніх партизанів про героїчний вчинок хлопчика Володі Сарорухи, який, обминаючи німецькі застави, пройшов пішки 300 км. і доставив у загін Медведєва

важливий пакет. Після походу діти почали розшуки Володимира. Виявилось, що він живе в Одесі. На запрошення юних слідопитів герой завітав у гості до них.

Комітети комсомолу республіки проводять значну роботу по увічненню пам'яті народних героїв. Комсомольці і молодь споруджують обеліски на місцях загибелі патріотів, встановлюють меморіальні дошки на місцях боїв, фотостенди в клубах і школах, відновлюють партизанські землянки, впорядковують могили і пам'ятники, закладають алеї і парки. Біля пам'ятників і могил героїв проводяться урочисті піонерські лінійки, вручаються комсомольські квитки. У багатьох областях напередодні революційних свят, в день роковин комсомолу. Радянської Армії проводяться естафети легендарної слави, мотопробіги, воєнізовані ігри з участю офіцерів і солдатів — відмінників військової і політичної підготовки.

В останні роки набула значного поширення така форма патріотичного виховання молоді, як громадські проводи юнаків у Радянську Армію. Ось як, наприклад, відбулися проводи в армію молодих ровенчан. Їх шлях до місця майбутньої служби починався на площі ім. Кузнецова. Сотні юнаків застигли в урочистому мовчанні перед погруддям героя. На грудях у кожного — червоні стрічки.

Вони прийшли сюди, щоб ще раз віддати шану героєві, завжди і в усьому наслідувати його. Від імені майбутніх воїнів Микола Процюк — недавній помічник начальника механізованого загону «Сільгосптехніка» — заявив: «Тут, біля пам'ятника відважному воїнові, Героєві Радянського Союзу Миколі Івановичу Кузнецову, ми віддаємо шану всім патріотам, які ціною власного життя відстояли незалежність Матері-Вітчизни. Урочисто обіцяємо, що будемо з честю і гідністю нести звання радянського воїна, пильно стояти на сторожі миру і безпеки нашого героїчного радянського народу!»

Хвилина урочистого мовчання. Майбутні солдати немов приймають естафету від покоління героїв.

Комсомольські організації Таращанського району, відряджаючи посланців до лав Радянської Армії, дають наказ: «Пам'ятай: ти — таращанець! Тобі належить продовжувати славу легендарного Таращанського полку, яким командував Василь Боженко».

У селах та сільських районах у проводах в армію в тій чи іншій формі бере участь вся громадськість. У великих містах — це свято якогось одного колективу — фабрики, заводу, установи.

Вся ідейно-політична робота комсомолу спрямована на те, щоб виховати з юнаків і дівчат глибоко переконаних борців за комунізм, полум'яних патріотів своєї батьківщини. Але радянський патріотизм невіддільний від інтернаціоналізму. Тому виховання у нашої молоді любові і поваги до інших народів і національностей завжди було і залишається в центрі уваги всіх комсомольських організацій, всіх наших працівників і активістів.

У цій справі комітети комсомолу республіки також накопичили вже чималий досвід, створили певну систему напрямків, форм і методів роботи. Головними з них є розвиток і поглиблення ділових зв'язків, обмін культурними надбаннями, туризм, змагання, листування, взаємовідвідування делегацій, влаштування різних спільних громадських заходів, організація мітингів, зборів, чи вечорів, присвячених пам'ятним датам історії інших народів і національностей, тим чи іншим важливим подіям сучасності і т. п.

Завдяки цій роботі комсомол України протягом останніх років розширив і зміцнив свої зв'язки з молоддю інших республік Радянського Союзу, соціалістичними країнами, прогресивними молодіжни-

ми організаціями капіталістичних країн. Через Комітет молодіжних організацій УРСР молодь України підтримує зв'язки з 30 міжнародними і більш як 800 національними молодіжними, студентськими і дитячими організаціями майже 100 країн. В 1965 р. в нашій республіці побувало 47 делегацій із 37 країн, майже 20 тисяч туристів із 24 країн світу. В свою чергу українські юнаки і дівчата по туристських путівках побували в 27 країнах, в тому числі в усіх соціалістичних, а також в Бельгії, Марокко, Іспанії, Італії, ФРН, Франції, Англії, Австрії, Канаді, Сирії, ОАР, Непалі, Туреччині, Лівії. Цього року близько 3,5 тисячі юнаків і дівчат по туристських путівках відвідають більше як 30 країн світу.

Яскравим проявом інтернаціоналізму української молоді є допомога великої групи комсомольців-спеціалістів по піднесенню економіки Куби, Об'єднаної Арабської Республіки, Алжіру, Індії, Нігерії та ряду інших країн Азії і Африки. Все це свідчить про щире бажання нашої молоді зміцнювати дружні відносини з юнаками і дівчатами всіх країн, допомагати їм у розвитку національної економіки і культури, спільно з ними виступати за мир, щастя, свободу для всіх народів світу.

Окремо слід зупинитися на роботі по інтернаціональному вихованню учнів. Треба відзначити, що в останні роки вона ще більше активізувалась, набула нових цікавих форм. Однією з них є клуби інтернаціональної дружби, які зараз успішно працюють в багатьох школах України. Досвід їх роботи можна розкрити на прикладі клубу інтернаціональної дружби Ольшанської середньої школи на Івано-Франківщині. Він існує як секція історично-краєзнавчого гуртка. Клубом керує рада. Членами його можуть бути окремі учні, а колективним членом — клас, який за бажанням учнів створює певну «національну секцію». Завданням національної секції є докладне вивчення життя, побуту, культури відповідної зарубіжної країни чи союзної республіки, листування з учнями цієї країни. Рада клубу звернулася з листами до школярів різних союзних, автономних республік, зарубіжних країн з пропозицією зав'язати листування, обмінюватися книгами, журналами, поштовими картками.

Робота інтернаціонального клубу ведеться по відділах. Кожен відділ займається окремою країною. При них є екскурсоводи, або, як їх називають, — учпреди. Вони слідкують за газетами і журналами, відбирають цікаві повідомлення про країну, систематизують весь зібраний матеріал і вміщують його в альбом цієї країни. Для інтернаціонального клубу дирекція школи передплачує газети й журнали. Члени клубу систематично відзначають ювілейні дати видатних світових діячів науки, літератури і мистецтва.

З великим задоволенням учні проводять ігри — «заочні мандрівки», які організує інтернаціональний клуб. Кожен учень, що бере участь у грі, готує матеріал про одне місто, характеризує його в господарському і культурному відношенні.

Вся ця робота спрямована на те, щоб ознайомити молодь з історією інших народів, їх культурою, національними героями, що вели боротьбу за незалежність і свободу, прищепити юнакам і дівчатам почуття класової солідарності.

Треба відзначити, що комсомольські організації добилися в цій справі значних успіхів. У трудящій і учнівській молоді нашої країни склалися братерські відносини з молоддю героїчного В'єтнаму, Куби і інших країн Азії, Африки і Латинської Америки, які здобули свою незалежність або борються за неї. Радянська молодь завжди підтри-

мувала і буде підтримувати їх героїчну боротьбу за своє соціальне і національне визволення.

Ми зупинились лише на основних напрямках і формах роботи по вихованню молоді на революційних, бойових, трудових і інтернаціональних традиціях. Звичайно, їх значно більше, в цьому питанні комсомольські організації виявляють багато ініціативи, шукають і впроваджують в життя все нові форми. Зараз зокрема в практиці роботи комсомолу все більшого розмаху набуває організація різних трудових свят, вшанування передовиків виробництва, посвята у робітники, колгоспники і т. п., які мають на меті піднести роль і заслуги перед суспільством простого трудівника, прищепити молоді любов до праці, своєї професії.

Радянська молодь, як і весь наш народ знаходиться напередодні великих ювілеїв — 50-річчя Жовтневої революції і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Зараз всі громадяни нашої країни кожен на своєму посту натхненно трудяться, щоб зустріти ці дати гідними подарунками. Для комсомолу таким подарунком буде посилення комуністичного виховання молоді. І в цьому велике місце ми відводимо поліпшенню роботи по вихованню її на революційних, бойових і трудових традиціях.

ЦК комсомолу України, обкоми, міськкоми, райкоми, первинні організації розробили і втілюють в життя заходи, які дають змогу юнакам і дівчатам глибше опанувати марксистсько-ленінське вчення, виховати в собі риси ідейно переконаних борців за комунізм, здатних творчо застосувати теорію наукового комунізму на практиці.

В цій роботі комсомольці республіки велику надію покладають на допомогу з боку старих комуністів, ветеранів Жовтневої революції і громадянської війни, героїв Вітчизняної війни і соціалістичної праці, заслужених вчених, митців, які своїми руками завойовували радянську владу, будували соціалізм, захищали його від ворогів. Комсомольські організації повинні створити їм всі умови для виступів перед молоддю, використати для цього всі наявні засоби пропаганди.

* * *

Коли зароджувався комсомол, згадує делегат I з'їзду РКСМ поет Олександр Безименський, В. І. Ленін в бесіді з делегатами першого комсомольського з'їзду наголошував: «Скажіть всій молоді від імені Комуністичної партії: ми пам'ятаємо про вас, ми віримо у вас!».

Цю велику ленінську віру — віру Комуністичної партії в молодь — комсомол проніс через усі бойові і трудові випробування і довів, що він гідний її. Ця віра надихає радянських юнаків і дівчат і сьогодні на нові звершення, нові подвиги в ім'я нашої Батьківщини, в ім'я слави нашого народу.

Комсомол, радянська молодь сповнені рішучості своєю працею, усім своїм життям довести, що вони безмежно вірні великій справі комунізму, гідні невмирущої революційної слави батьків, здатні переможно завершити почату ними справу комуністичного перетворення життя.

О. Ф. ОСЕТРОВ

БРАТЕРСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ РОБІТНИКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА АНГЛІЇ (1924—1927 рр.)

В історії міжнародної солідарності трудящих у боротьбі за мир, демократію і соціалізм видне місце посідає дружба радянських і англійських робітників. Її традиції нерозривно зв'язані з іменами К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. З активною допомогою англійських соціал-демократів у Лондоні видавалась ленінська «Искра». Тут проходив історичний II з'їзд РСДРП, на якому була створена революційна марксистська партія. В Англії ж відбулися III та V з'їзди РСДРП.

Великий вклад у розвиток дружніх відносин між англійськими та російськими робітниками вніс особисто Володимир Ілліч. Під час свого перебування в Англії він часто бував у робітничих кварталах Лондона, вивчав побут і настрої англійських робітників, відвідував їхні збори, часто виступав з промовами на мітингах. У своїх працях В. І. Ленін дав глибоку характеристику британського імперіалізму, аналіз співвідношення класів, розвитку різноманітних політичних течій і партій в англійському суспільстві. Висновки В. І. Леніна щодо особливостей робітничого руху в Англії і сьогодні мають актуальне значення для тих, хто вивчає історію цієї країни.

Робітничий клас Англії неодноразово виявляв дійову солідарність з героїчною боротьбою трудящих Росії, палко вів перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. В буремні роки громадянської війни англійські робітники розгорнули могутній рух під лозунгом «Руки геть від Росії!», наполегливо домагались припинення політичної та економічної блокади Радянського Союзу й встановлення нормальних відносин між СРСР та Англією.

Ці зусилля англійського робітничого класу дістали гідну оцінку серед радянських робітників та селян. З'їзд радянських залізничників (квітень 1924 р.) у своєму зверненні до англійського пролетаріату зазначав, що визнання радянської влади урядом Макдональда стало можливим лише після рішучих вимог робітничого класу Англії. «Ми знаємо,— говорилося у зверненні,— що це ваше бажання, ваша воля»¹.

Остаточний прорив кільця економічної й дипломатичної блокади та ізоляції Радянського Союзу створив умови для дальшого розширення й зміцнення інтернаціональних зв'язків між трудящими першої в світі країни соціалізму й трудівниками зарубіжних країн, зробив можливим утворити єдиний міжнародний робітничий фронт.

Тактика єдиного фронту, вироблена Комінтерном під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, була спрямована на згуртування всіх робітників (незалежно від їх національності, партійності та переконань) для спільної боротьби проти капіталу. Виступаючи за створення єдиного профспілкового інтернаціоналу, Комінтерн та Профінтерн закликали до об'єднання не лише революційних і реформістських спі-

---

¹ Газ. «Вісти», 22 квітня 1924 р.

лок, а й усіх неорганізованих робітників, а також трудящих, що входили до католицьких, протестантських та інших професійних об'єднань.

Радянські профспілки брали активну участь у встановленні й розширенні зв'язків з зарубіжними країнами. Комуністична партія та Радянський уряд активно допомагали ВЦРПС розширювати контакти з профспілками інших країн. Так, до складу делегації, що виїздила до Англії на переговори про встановлення дипломатичних відносин, входили представники профспілок. Від України членом делегації був голова ради професійних спілок Донецького басейну А. Ф. Радченко.

Під час перебування в Лондоні представники радянських профспілок встановили контакти з діячами Генради Британського конгресу тред-юніонів (БКТ), в міру можливостей знайомились з становищем робітничого класу Англії. Повернувшись на Батьківщину, члени делегації інформували трудящих країни про розвиток англійського професійного і робітничого руху. 20 вересня 1924 р. А. Ф. Радченко виступив з доповіддю на конференції фабзавкомів професійних організацій Харкова. Він докладно розповів про стан англійської промисловості, про умови праці і життя англійських робітників, дав змістовну характеристику британських тред-юніонів, розкрив причини, які змусили англійський уряд піти на врегулювання дипломатичних відносин з СРСР².

Влітку 1924 р. організаційно оформилось ліве крило в профспілковому русі Англії, яке зародилось у вугільних районах країни. Цілі округи, особливо в Південному Уельсі та Файфі, виступили на підтримку Червоного Інтернаціоналу професійних спілок. Національний рух меншості, як згодом почало називати себе це ліве крило, проводив свою політичну роботу під лозунгами: «Боротьба за підвищення заробітної плати», «Створення фабрично-заводських комітетів на підприємствах», «Робітничий контроль над виробництвом», «Боротьба за єдність міжнародного робітничого руху» та ін. Рух меншості охоплював трудящих — членів тред-юніонів, — що були опозиційно настроєні проти реформістського керівництва БКТ. Провідну роль у цьому русі грали комуністи. Його головою в серпні 1924 р. було обрано одного з ветеранів робітничого руху Тома Манна, а секретарем Гаррі Політа.

Під тиском руху меншості лідери Генради БКТ змушені були піти на зближення з радянськими профспілками. Делегація ВЦРПС одержала запрошення на конгрес тред-юніонів, що відбувався у Гуллі на початку вересня 1924 р. Учасники конгресу тепло зустріли представників робітничого класу Союзу РСР. У відповідь на цей візит конгрес вирішив надіслати делегацію БКТ до Радянського Союзу. Делегація англійських тред-юніонів прибула до Москви 11 листопада 1924 р. Її приїзд співпав з початком роботи VI з'їзду профспілок СРСР, який став важливою віхою на шляху боротьби за єдність міжнародного робітничого руху. Беручи до уваги думку присутньої на з'їзді англійської делегації, було прийнято рішення про створення Англо-російського профспілкового комітету, що мав погоджувати дії професійних спілок обох країн у боротьбі за єдність, у боротьбі проти наступу капіталу та реакції на завоювання робітничого класу. Представники англійських тред-юніонів заявили на з'їзді, що вони вважають доцільним створити такий комітет і будуть наполягати на цьому перед Генрадою БКТ³.

Від імені руху меншості на з'їзді виступив Гаррі Політ. Він говорив, що зближення радянських і англійських профспілок, які зай-

² Газ. «Харьковский пролетарий», 21 вересня 1924 р.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 8, од. зб. 19, арк. 111.

мають відповідно провідні місця в Профінтерні та в Амстердамському інтернаціоналі, зустрине живий інтерес в усій Європі⁴.

Після перебування в Москві делегація англійських тред-юніонів, розділившись на дві групи, здійснила поїздку по Радянському Союзу. Характерно, що члени делегації самі склали свій план поїздки, визначивши об'єкти для обстеження умов життя й праці радянських трудівників. Перша група в складі А. Парселля (глава делегації, «лівий» член Генради БКТ), Г. Сміта та Фіндлея поїхала на Донбас через Харків. Напередодні прибуття поїзда до тодішньої столиці Радянської України в газеті «Харьковский пролетарий» було надруковано телеграму від Парселля: «Під'їжджаючи до столиці Української пролетарської республіки, я шлю українським робітникам пролетарський привіт і щирі побажання повного успіху політики, спрямованої на підняття продуктивності праці, що дасть можливість Радянському Союзу твердо тримати в своїх руках зброю для захисту від будь-яких капіталістичних змов. Радянська Україно! Я вітаю тебе. Голова делегації британських профспілок А. А. Парсель»⁵.

24 листопада до Харкова прибула також і друга група, яка виїздила у Закавказзя. Діячів тред-юніонів прийняв голова ЦВК УРСР Г. І. Петровський та голова Раднаркому України В. Я. Чубар. На всі питання про матеріальний стан робітників та селян, про роботу органів радянської влади англійські гості одержали змістовні відповіді. Після повернення до Англії делегація відзначала зокрема, що Г. І. Петровський дав їм «надзвичайно цікавий звіт про розвиток влади Рад в Українській республіці»⁶.

Члени делегації відвідали Укрпрофраду, побували в дитячому садку, в лікарні. На заводах «Серп і Молот», паровозобудівному та ін. гості оглядали устаткування, цікавились продуктивністю праці, заробітною платою, знайомилися з системою соціального страхування та іншими питаннями. На зустрічі з робітниками заводу «Серп і Молот» делегати заявили, що їх надзвичайно вразило все, що вони побачили в Харкові, що їх здивували результати колосальної роботи українських робітників, та енергія, з якою вони відбудовують народнє господарство⁷.

Представники тред-юніонів взяли участь у загальноміській конференції фабзавкомів і місцевих комітетів профспілок. З вітальною промовою до профспілкового активу міста звернувся Фред Брамлі, секретар Генради, щирий поборник єдності в світовому профспілковому русі і дружби робітників СРСР та Англії. Він говорив, що завдання делегації полягає в спростуванні брехні про Радянську країну, яку щодня вміщують на своїх сторінках буржуазні газети, в доведенні до відома англійських робітників справжньої картини тих досягнень, що їх спостерігають делегати в радянських республіках. «Організація вашого державного апарату,— говорив Ф. Брамлі,— свідчить про чудову спроможність робітничого класу творити нове життя без поміщиків та капіталістів. Ми прагнемо тісного союзу з вами. Ваші вороги — наші вороги. Ми намагатимемося створити єдиний інтернаціонал профспілок, метою якого є покращення умов існування робітничого класу»⁸.

Конференція фабзавкомів м. Харкова у своїй резолюції вітала ідею створення Англо-російського профспілкового комітету й зазначала, що

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 8, од. зб. 19, арк. 98.

⁵ Газ. «Харьковский пролетарий», 23 листопада 1924 р.

⁶ Россия. Официальный отчет делегации Британских тред-юнионов, посетившей Россию и Кавказ в ноябре и декабре 1924 года, М., 1925, стор. 21. (далі — Россия...).

⁷ Газ. «Вісти», 25 листопада 1924 р.

⁸ Газ. «Харьковский пролетарий», 25 листопада 1924 р.

еднання радянських та англійських робітників дасть могутній поштовх для створення єдиного інтернаціоналу профспілок⁹.

Частина делегації, що виїхала у Донбас, відвідала Горлівку, Донецьк, Штерівку та інші міста, детально знайомилася з життям та умовами праці радянських робітників. Навіть лідер реформістської Міжнародної федерації гірників Герберт Сміт, який очолював також англійську федерацію гірників, змушений був визнати, що за радянської влади життя робітників, їх соціально-економічне становище значно поліпшились. «Я відвідав цілий ряд осель гірників і бачив їх справжнє повсякденне життя,—писав після повернення до Англії Сміт,—...я мав свободу бувати скрізь, де мені було приємно, без будь-яких перешкод»¹⁰.

Голова ЦК спілки гірників СРСР Шварц, який супроводжував англійську делегацію, розповідав, що на Брянському руднику (поблизу Артемівська) між Смітом та одним з наших шахтарів відбулася дуже цікава розмова. Сміт зауважив, що господарство рудника велике і дуже знешене, не те, мовляв, що в Англії. На це простий український шахтар відповів йому так: «Господарство маленьке, зате наше, пролетарське, а от у вас воно велике, та чуже»¹¹.

Робітники України знали, що до делегації тред-юніонів поряд з ширими друзями Радянського Союзу входили й подібні до Г. Сміта, які скептично ставились до соціалістичних перетворень у нашій країні. Однак скрізь, де б не з'являлась англійська делегація, її чекала щира гостинна зустріч. В офіційному звіті делегації зазначалося зокрема, що українські робітники скрізь висловлювалися за розвиток взаємного розуміння між англійськими та радянськими пролетарями¹².

Під час перебування делегації тред-юніонів на Україні та на Кавказі стало відомо, що 21 листопада 1924 р. консервативний уряд Англії, який змінив на початку місяця лейбористський уряд Макдональда, у своїй ноті на ім'я РНК СРСР сповістив про відмову ратифікувати загальну і торгову угоду між Англією та СРСР, що були підписані в серпні 1924 р. Одним з аргументів для цього антирадянського акту кабінет Болдуїна висунув сфабриковану консерваторами фальшивку — «лист Комінтерну», який нібито закликав «повалити існуючий в Англії лад»*.

Дізнавшись про ноту уряду Болдуїна, Фред Брамлі перед від'їздом з Харкова заявив про своє глибоке переконання, що «лист Комінтерну» є не що інше, як зухвала фальшивка, виготовлена консерваторами, щоб завоювати перемогу над лейбористами під час загальних парламентських виборів¹³.

Всі члени делегації БКТ, які відвідали Україну, висловили рішучий протест антирадянській акції «твердолобих». Редакціям газет «Дейлі геральд» та «Манчестер гардіан», а також Генраді тред-юніонів було надіслано телеграму про те, що в результаті ретельного розслідування делегація переконалася у фальшивому характері «листа

⁹ Газ. «Харьковский пролетарий», 25 листопада 1924 р.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5459, оп. 7, од. зб. 257, арк. 30, 31, 33, 36.

¹¹ Там же, арк. 39.

¹² Россия..., стор. 20.

* Антирадянський галас навколо «листа Комінтерну» здійнявся в Англії ще в жовтні 1924 р. Проте, хоч глава лейбористського кабінету Макдональд у бесіді з повіреним у справах СРСР в Англії й заявив, що вважає «лист» підробленим, практично нічого не зробив для спростування цієї фальшивки або розслідування підробки. Навіть, навпаки, копії «листа» було передано для опублікування в пресі, що сприяло ще більшому розпалюванню антирадянської кампанії.

¹³ Газ. «Харьковский пролетарий», 26 листопада 1924 р.

Комінтерну» й засуджує позицію англійського уряду, який відповідає відмовою на пропозицію уряду СРСР про неупереджене розслідування того, як виник лист ¹⁴.

За час перебування в СРСР, зокрема на Україні, делегація збрала багатий матеріал і виклала його в своєму великому звіті, який представила на розгляд Генради БКТ. Хоч деякі висновки звіту й були наслідком буржуазно-реформістського мислення, проте загалом діячі тред-юніонів досить об'єктивно і доброзичливо відобразили радянську дійсність. Незважаючи на суперечки в Генradі, звіт було затверджено й на початку 1925 р. опубліковано окремою книгою. Це була, за словами Гаррі Політа, доступна для широкого розуміння, насичена фактами доповідь, що викликала величезний інтерес усіх учасників робітничого руху ¹⁵.

У заключних висновках звіту говорилося, що «СРСР є могутньою і міцною державою», яка спирається на активну підтримку робітників і селян, що Радянська конституція відкриває такі самі, а може і більші можливості, аніж будь-яка інша конституція, для народного управління й суспільного прогресу; що радянська система представництва й радянський кодекс громадянських прав не тільки не антидемократичні, але й у багатьох відношеннях дозволяють особі брати більш реальну й розумну участь у державних справах, аніж це можливо за парламентського ладу ¹⁶.

Значне місце у звіті делегації БКТ відводилося національному питанню, зокрема взаєминам між союзними радянськими республіками. Порівнюючи Радянський Союз і Британську імперію, делегація зазначала, що СРСР — «інтернаціональний заклад» і міцно спаяне єднання народів «без тих чвар і колізій, від яких страждала й досі страждає Британська імперія» ¹⁷.

Після безглузлого твердження про те, що нібито «комунізм не відповідає темпераменту й традиціям малороса», діячі Генради писали, що «погодження між Москвою і Харковом є саме по собі здоровим і прийнятним для обох сторін» і політика задоволення національних устремлень, оскільки йдеться про Україну й інші республіки, є головним оплотом Союзу ¹⁸.

Звіт відображав великі успіхи у відбудові й розвитку народного господарства України й інших республік, давав високу оцінку роботі Харківського машинобудівного заводу, соляних шахт ім. К. Лібкнехта в Бахмуті та іншим підприємствам. Були зазначені також і недоліки та труднощі (на деяких шахтах, рудниках і фабриках не доставало машин і механізмів, використовувалося застаріле устаткування), які доводилось долати робітничому класу Країни Рад. У зв'язку з цим висловлювалась думка, що якби між Англією та Радянським Союзом існували дружні відносини, то в самому лише Донецькому басейні відкрилося б прекрасне поле діяльності для безробітних інженерів Великобританії ¹⁹.

Правдиве змалювання радянської дійсності делегацією тред-юніонів йшло в розріз з тією картиною, що її зображали протягом кількох років буржуазні та реформістські органи друку. Тому для буржуазії і лідерів міжнародного опортунізму поїздка делегації та її ре-

¹⁴ Газ. «Харьковский пролетарий», 28 листопада 1924 р.

¹⁵ Г. Полліт. Марксизм и рабочее движение в Великобритании, М., 1960, стор. 76.

¹⁶ Россия., стор. 54, 230.

¹⁷ Там же, стор. 38, 40.

¹⁸ Там же, стор. 40—41.

¹⁹ Там же, стор. 248.

зультати стали кісткою поперек горла. «Дикі слова», «небезпечна зона», «наївний документ», писала про звіт делегації реакційна преса Англії. Накинулися із звинуваченнями на делегацію БКТ і Фрідріх Адлер (Австрія), Вандервельде (Бельгія), Отто Вельс, Карл Цвінг (Німеччина) та інші опортуністичні верховоди II Інтернаціоналу та Амстердамського інтернаціоналу профспілок²⁰. Вожді реформізму, змушені рахуватися з настроєм мас, робили вигляд, ніби вони не проти контактів з радянськими профспілками. Але зневажаючи революційний профспілковий рух, вони вимагали, як попередню умову переговорів з ВЦРПС, розрив стосунків між радянськими профспілками й Профінтерном. Однак Генрада БКТ під тиском англійських робітників змушена була піти не в ногу з правими лідерами II-го та Амстердамського інтернаціоналів.

6—8 квітня 1925 р. у Лондоні відбулася англо-радянська профспілкова конференція. Був утворений Англо-російський дорадчий комітет (АРК) й визначено його завдання: спільна боротьба з наступом капіталу, з загрозою нових воєн, за єдність міжнародного профспілкового руху.

Скликання конференції та утворення АРК викликали новий припадок антирадянської люті у буржуазній пресі, з одного боку, та почуття задоволення і радості у трудящих Англії, Радянського Союзу та інших країн, з другого. Профспілки Норвегії, Фінляндії, революційні спілки Франції висловили побажання приєднатися до Англо-російського комітету.

Опублікування звіту делегації тред-юніонів та створення АРК послужили ще одним поштовхом до початку масового руху за надсилення робітничих делегацій до СРСР. Протягом 1925—1926 рр. Радянський Союз відвідали, крім англійської, двадцять чотири делегації й кілька екскурсій. На Україні побували: в серпні 1925 р.— перша німецька робітнича делегація; у вересні — австрійська робітнича молодь; у листопаді — чехословацька, норвезька, датська робітничі делегації та делегація німецької робітничої молоді; в грудні — представники металістів Норвегії, Фінляндії, Японії; в 1926 р.— друга німецька робітнича делегація, англійські, австрійські, італійські робітники і т. д.

Правдиві, щирі звіти цих делегацій давали відрадні результати в справі зміцнення міжнародної солідарності трудящих у боротьбі проти наступу капіталу, на захист Радянського Союзу, переконливо показували, як вірно передбачив В. І. Ленін наслідки, до яких приведе тривале, конкретне ознайомлення зарубіжних робітників з країною перемагаючого соціалізму²¹.

Розкриваючи значення приїзду іноземних робітничих делегацій, М. І. Калінін у доповіді на IX з'їзді Комуністичної партії України (грудень 1925 р.) зазначав, що під впливом звітів делегацій робітники Європи починають розуміти й відчувати, що будівництво соціалізму в СРСР — не тільки внутрішня справа радянського народу, але й справа всього міжнародного пролетаріату. М. І. Калінін підкреслив, що особливу роль у русі за надсилення делегацій до СРСР, у боротьбі за єдність робітничого класу відіграли англійські робітники, делегація англійських профспілок. І коли ще зовсім недавно англійські профспілки були майже одинокі в боротьбі за єдиний робітничий

²⁰ С. Remer. Deutsche Arbeiterdelegation in der Sowjetunion. Die Bedeutung der Delegationsreisen für die deutsche Arbeiterbewegung in den Jahren 1925—1926, Berlin, 1963, стор. 29—31; Tom Bell. The Movement for World Trade Unity, Chicago, 1925, стор. 20.

²¹ Див. В. І. Л е н і н. Полн. собр. соч., т. 41, стор. 278.

професіональний рух, то тепер уже є чимало борців за єдність — серед німецьких, французьких, норвезьких, шведських, чехословацьких та інших робітників²².

Зміцнення братерських відносин між радянськими й англійськими робітниками набувало особливого значення у зв'язку з наростанням класових суперечностей в Англії і в усьому капіталістичному світі.

Глибоке співчуття і підтримку англійським робітникам виявили в цей період трудящі Радянського Союзу і насамперед брати англійських шахтарів по професії — гірники Донбасу та інших центрів гірничо-видобувної промисловості країни.

В кінці квітня 1926 р. на Україну прибула делегація англійських залізничників. Виступи представників англійського робітничого класу знайшли гарячі відгуки у трудящих республіки. Так, наприклад, у резолюції урочистого засідання Конотопської окружної ради профспілок і фабрично-заводських комітетів, присвяченого приїзду англійської делегації до Коностопа, говорилося: «Ми певні, що сутічка між робітничим класом Англії та буржуазією незабаром відбудеться, і в цій сутічці ми обцяємо допомогти вам при першій же нагоді»²³.

Як відомо, загальний страйк англійських робітників розпочався 4 травня 1926 р. і охопив майже всі райони країни. Головною організаційною силою страйкарів були місцеві ради профспілок, а також щойно створені ради дій. В багатьох районах країни на чолі страйкарів стояли англійські комуністи*.

Події в Англії сколихнули весь світ. В перші ж дні боротьби трудящі Радянського Союзу висловили свою беззастережну підтримку і солідарність з англійськими робітниками. 5 травня у Харкові, Катеринославі, Донецьку, Полтаві, Одесі, Запоріжжі, Житомирі, Миколаєві та інших містах України відбулись масові мітинги й демонстрації солідарності з англійськими робітниками. Саме в цей день до Харкова прибула делегація англійських залізничників, що подорожувала по Радянській Україні. Член виконкому спілки залізничників Олівер говорив на стотисячному мітингу харківських робітників: «Ми бачимо, що робітничий клас радянських республік разом з нами»²⁴.

5 травня 1926 р. Президія Всеукраїнської ради профспілок створила комісію для надання допомоги англійським гірникам, до якої ввійшли представники спілок гірників, металістів, залізничників, хіміків та ін. Подібна комісія була утворена при Харківській окружній раді профспілок. Було також вирішено просити ВЦРПС дати вказівку спілкам транспортників та водників і відповідним окрпрофрадам припинити вантаження вугілля на англійські судна в українських портах. Комісія звернулася до трудящих республіки з відозвою про надання допомоги англійським гірникам²⁵.

Рух солідарності охоплював не тільки робітників, а й службовців, українську радянську інтелігенцію, воїнів Червоної Армії, студентів. Перекинувся він також і в села. Відгуки українського селянства на страйк англійських робітників показали, наскільки глибоким був рух солідарності трудівників Радянського Союзу, що охопив навіть одно-

²² Газ. «Вісти», 8 грудня 1925 р.

²³ ЦДАЖР, УРСР, ф. 2602, оп. 1, од. зб. 8, арк. 53.

* Про причини й умови виникнення страйку, а також про солідарність трудящих Радянської України та Англії у цей період див. також статтю Ш. Т. Кіпермана «Солідарність трудящих України з страйкарями Англії в 1926 р.», вміщену в «УІЖ», 1966, № 5.

²⁴ Газ. «Вісти», 6 травня 1926 р.

²⁵ Газ. «Вісти», 7 травня 1926 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, од. зб. 4, арк. 151.

осібне селянство. Солідарність селян наочно показала, що невтомна робота партії по зміцненню союзу робітничого класу і трудового селянства, по вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму принесла великі результати.

6 травня моряки й портові робітники, які вантажили судна, що йшли в Англію, оголосили частковий страйк. Згідно з рішенням ЦК спілки, команди радянських суден, що вирушали в Англію, після приходу в найближчий англійський порт мали приєднуватися до страйкарів, не допустити розвантаження суден. В разі намагань властей провести розвантаження силами штрейкбрехерів, радянські пароплави мали відійти від причалів і стати на рейді. Дозволялося вантажити та розвантажувати лише ті вантажі, на які була дана згода Генради англійських тред-юніонів²⁶.

Протягом 6, 7 та 8 травня було припинено вантаження суден в Одеському, Херсонському та Феодосійському портах, а також на Таганрозькому та інших рейдах. Частковий страйк було оголошено на всьому Чорноморському узбережжі. У Феодосії до радянських робітників та митних службовців приєдналися англійські матроси з пароплава «Тоттенхем». У зверненні до своїх співвітчизників англійські моряки писали, що ентузіазм і глибоке співчуття робітників Радянської Росії свідчить про те, що робітничий клас Радянського Союзу в будь-який час готовий захищати не лише свої інтереси, але й інтереси пролетарів усього світу²⁷. На підтримку страйку виступили також моряки англійських суден, що стояли на рейді в Одеському та інших портах Чорноморського узбережжя²⁸.

Наякні таким яскравим проявом міжнародної солідарності трудящих, лідери Генради БКТ відмовились від грошової допомоги радянських профспілок, а консервативний уряд розгорнув шалену антирадянську кампанію, обвинувативши СРСР у втручанні у внутрішні справи Англії. Радянські люди з обуренням протестували проти цієї відкритої антирадянської кампанії. Гірники шахт 5—6—7, 8—9 Боково-Антрацитівського рудоуправління у рішенні загальних зборів заявили про своє одностайне приєднання до ноти Радянського уряду, про те, що нікому не дозволять втручатися у їхню справу допомоги англійським робітникам²⁹.

В резолюціях мітингів та зборів, що проходили по всій Україні, підкреслювалося, що ніякі погрози й наскоки з боку англійської та міжнародної реакції не змусять радянських людей відмовитись від виконання свого інтернаціонального обов'язку і що у відповідь на меморандум англійського уряду робітники Союзу РСР і надалі допомагатимуть англійським гірникам та їх сім'ям. «...Руки геть від радянських профспілок,— говорили трудящі країни Рад,—...ми, робітники, допомагали й допомагатимемо своїм братам — англійським робітникам, щоб вони могли добитися того, що вони вимагають від капіталістів»³⁰... Надсилаючи братерське вітання англійським гірникам, делегати робітничої конференції Гришинських рудників писали: «...Ваша стійкість у наступній боротьбі допоможе дальшому зміцненню... міжнародної єдності робітничого класу. Кріпійтеся, гірники Англії! Радянські гірники з Вами!»³¹.

Рух допомоги англійським гірникам з кожним днем набував де-

²⁶ Английская стачка и рабочие СССР, М., 1926, стор. 23, 26.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13, од. зб. 108, арк. 163.

²⁸ Журн. «Красный Интернационал профсоюзозв», 1926, № 7, стор. 26.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, од. зб. 1631, арк. 16.

³⁰ Там же, арк. 15, 17—19.

³¹ Там же, арк. 23.

далі більшого розмаху. 27 липня на засіданні ВУРПС було створено комітет робітниць по наданню допомоги сім'ям англійських гірників. 31 липня комітет прийняв звернення «До всіх трудящих жінок Радянської України», в якому закликав не допустити, щоб голод та нестатки зламали мужність і стійкість англійських гірників³².

Всеукраїнський комітет спілки гірників у зв'язку з зверненням конференції англійських та радянських гірників, що відбувалась у Берліні 7 липня 1926 р., рекомендував створити при кожному рудкомі, райкомі профспілок комісії робітниць для надання допомоги сім'ям англійських шахтарів, залучити до них найбільш активних робітниць, жінок робітників та службовців³³. Під лозунгом «Робітниця України — всі на допомогу сім'ям гірників Англії» 20 та 21 серпня в республіці проводився «День шахтарки». У цей день лише від концертів, лотереї та інших заходів, за даними 23 окружних профрад, у фонд допомоги страйкарям Англії надійшло 18871 крб.³⁴.

Важливою подією у зміцненні солідарності між трудящими СРСР та Англії став приїзд до Радянського Союзу делегації англійських шахтарів та жінок страйкуючих. Звістка про це надійшла до Харкова саме тоді, коли там проходило засідання комітету допомоги. Відразу ж на адресу ВЦРПС було послано запрошення англійській делегації відвідати республіку. У першій половині вересня англійські гості прибули на Україну³⁵.

Скрізь представників англійських шахтарів чекала гостинна зустріч. На одному з урочистих мітингів вони говорили: «Ми не можемо знайти слів, щоб висловити велику подяку гірників Англії вам — робітничому класу Росії і, зокрема робітникам Кадіївського рудника, за вашу допомогу. Гроші, що ваші спілки пересилають до нас у Англію, надходять, і ми видаємо допомогу тим, хто найбільше бідує...»³⁶.

Приїзд делегації англійських гірників ще більше зміцнив рішучість робітничого класу СРСР підтримувати мужніх страйкарів до кінця. Але страйк з кожним днем наближався до своєї критичної фази. Зрадницька поведінка правих лідерів тред-юніонів та керівництва Амстердамського інтернаціоналу профспілок, злидні та нестатки, жорстокі репресії та погрози властей і власників шахт — все це дало перевагу капіталістам. На початок грудня 1926 р. робота відновилася майже у всіх районах Англії.

Проте окремі загони шахтарів продовжували боротьбу ще й у січні 1927 р. В зв'язку з цим комітети робітниць не припиняли свою роботу на Україні до середини січня 1927 р., а гроші у фонд допомоги надходили аж до кінця лютого 1927 р. В період страйку англійські гірники одержали багато свідчень міжнародної солідарності, писав згодом Гаррі Полліт, але найбільша допомога прийшла від робітників Радянського Союзу³⁷.

За час страйку лише гірники Радянської України зібрили 945180 крб., а профспілкові організації республіки — 1896498 крб.³⁸ Це набагато перевершило суму, зібрану для англійських страйкарів усіма закордонними профспілковими організаціями (не рахуючи Англії).

³² Газ. «Вісти», 31 липня 1926 р.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, од. зб. 1629, арк. 2.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 10, од. зб. 297, арк. 73—76.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, од. зб. 297, арк. 132—135.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 10, од. зб. 297, арк. 28.

³⁷ Г. Полліт. Назв. праця, стор. 77.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 1, од. зб. 2079, арк. 17; Профсоюзы СССР. Документы и материалы, т. II, М., 1963, стор. 558.

В 1927 р. СРСР досяг уже чималих успіхів у розвитку соціалістичного будівництва. Значно зріс його міжнародний авторитет. Трудящі капіталістичних країн дивились на СРСР, як на оплот усього світового революційного та національно-визвольного руху. У зв'язку з цим злоба і ненависть імперіалістичних кіл до Країни Рад набула справді патологічного характеру. Антирадянська кампанія в Англії та деяких інших країнах спалахнула в цей час з новою силою.

23 лютого 1927 р. англійський уряд направив уряду Радянського Союзу різку ноту із звинуваченням його в антибританській діяльності, а 27 травня того року в односторонньому порядку порвав дипломатичні й торговельні відносини з СРСР.

Трудящі Радянського Союзу й Англії єдиним фронтом виступили проти мілітаристського, антирадянського курсу «твердоблох». Після розриву англо-радянських відносин ЦК компартії Англії опублікував відозви з закликом організувати ради дій з метою відвертання війни проти СРСР³⁹. В Лондоні і майже в усіх інших містах Англії відбулися організовані комуністами демонстрації на підтримку Радянського Союзу. З протестом проти розриву англо-радянських відносин виступили всі прогресивні організації країни. Однак право-опортуністичне керівництво генради БКТ не хотіло рахуватися з волею робітничого класу й попелелося у хвості консерваторів. За пропозицією генради Единбурзький конгрес тред-юніонів у вересні 1927 р. ухвалив рішення про ліквідацію Англо-російського профспілкового комітету єдності (АРК). Цей непристойний акт зустрів рішуче засудження з боку широких мас Англії⁴⁰, революційних профспілок Болгарії, профспілок Індії⁴¹ та багатьох інших країн.

Ворожої позиції щодо радянських профспілок дотримувався голова англійської федерації гірничих робітників згаданий вище Герберт Сміт. Виступаючи наприкінці липня 1927 р. на загальноанглійській конференції гірників, він допустив ряд грубих наклепницьких вигадок на адресу робітничого класу СРСР, договорившись до того, що нібито радянські робітники не мають права голосу й майже не відрізняються від рабів. Г. Сміт свідомо забував, що в Радянському Союзі і досі зберігаються ним власноручно завірені стенографічні записи його виступів у 1924 р. Тоді, розповідаючи про відвідання шахт Донбасу, він особливо підкреслював, що у радянських робітників набагато більше прав, аніж у англійських шахтарів; якби останні мали те, що мають робітники Радянського Союзу, то це було б «великим благодеянням для британських гірників»⁴².

У зв'язку з виступом Г. Сміта Всеукраїнський комітет спілки гірників звернувся з листом до федерації гірників Південного Уельсу й Шотландії. Ці профоб'єднання твердо відстоювали необхідність створення Англо-радянського комітету гірників. «Ми глибоко обурені наклепом на нас,— говорилося в листі,— і ми б хотіли, щоб ви переконалися, що це не більше, як наклеп». ВУК гірників запропонував гірникам Уельсу й Шотландії надіслати у вересні 1927 р. свою делегацію на з'їзд гірників України, і щоб після з'їзду делегація відвідала кам'яновугільні, залізорудні, соляні шахти й рудники України і своїми очима побачила, яка спадщина від капіталістів залишилася робітникам, що вони зробили самі за Радянської влади. «Сподіваємося, дорогі товариші,— писали українські робітники,— що ви переконаєтесь, на-

³⁹ Газ. «Worker's Life», 3 червня 1927 р.

⁴⁰ Журн. «Красный интернационал профсоюзозов», 1927, № 11, стор. 512.

⁴¹ «Восток и колонии». Бюллетень Профинтерна, 30 листопада 1927 р., стор. 19.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 5458, оп. 7, од. зб. 257, арк. 33, 36.

скільки невірні твердження пана Сміта й інших противників зміцнення нашої дружби, початок якої покладено в суворі дні випробувань і боротьби».⁴³

На протипагу правоопортуністичному керівництву лейбористської партії й тред-юніонів англійські робітники продовжували виявляти свої симпатії Радянському Союзу, підтримувати контакти з його профспілковими та іншими громадськими організаціями, боротися проти антирадянського курсу зовнішньої політики буржуазного уряду.

В дні підготовки святкування 10-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції в Лондоні, Шеффілді, Манчестері, Бірмінгемі, Кардіффі, Глазго та в інших великих промислових центрах Англії відбулися робітничі конференції по виборах членів делегації на ювілейні торжества в СРСР. Учасники конференції доручили делегатам передати робітникам і селянам Країни Рад, а також Радянському уряду, що англійські робітники пишаються досягненнями Жовтневої соціалістичної революції, підтверджують свою солідарність з радянськими трудящими, готовність захищати першу в світі робітничу республіку й зобов'язуються рішуче боротися проти будь-яких спроб організації нового антирадянського походу⁴⁴.

Прибувши в СРСР, частина делегації англійських та ірландських робітників відвідала Харків. У декларації, адресованій робітникам і селянам Радянської України, представники англійського пролетаріату вітали трудящих республіки з великими успіхами, досягнутими за роки Радянської влади, й висловили захоплення їх революційним ентузіазмом та відданістю соціалізму. «З свого боку ми запевняємо, — говорилось у декларації, — що, повернувшись на батьківщину, невтомно працюватимемо для досягнення взаємного розуміння між робітниками наших країн, а також обіцяємо боротися всіма силами за відновлення Англо-російського комітету єдності як передумови до утворення єдиного робітничого Інтернаціоналу». Делегати поклялися всіма силами боротися проти антирадянської політики британського уряду⁴⁵.

Братерські зв'язки радянських і англійських робітників витримали сувору перевірку в 1924—1927 рр. і, незважаючи на зусилля імперіалізму, не тільки не ослабли, але й ще більше розширилися й зміцніли в боротьбі за мир, за повсякденні життєві інтереси трудящих.

Спільні зусилля Радянського Союзу й прогресивної громадськості, насамперед робітників Англії, привели до того, що в 1929 р. радянсько-англійські відносини були поновлені.

Традиції 1924—1927 рр. продовжували жити й розвиватися в наступні роки.

Відродивши традиції 1924—1927 рр., профспілки Англії та СРСР у 1941 р. створили Англо-Радянський профспілковий комітет з метою мобілізації зусиль трудящих для скорішої перемоги над спільним ворогом. Діяльність АРК відіграла позитивну роль не тільки у війні, але й у створенні Всесвітньої федерації профспілок — наймогутнішого профспілкового об'єднання за всю історію міжнародного робітничого класу⁴⁶.

⁴³ ЦДАЖР, ф. 2602, оп. 1, од. зб. 2081, арк. 2.

⁴⁴ Газ. «Труд», 18 жовтня 1927 р.

⁴⁵ ЦДАЖР, ф. 2605, оп. 2, од. зб. 278, арк. 33.

⁴⁶ Н. Матковскій. Краткий очерк профсоюзного движения в Англии, М., 1954, стор. 70.

В. В. ГОРБУНОВ

ЛЕНІНСЬКИЙ МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ ВНУТРІПАРТІЙНОЇ БОРОТЬБИ

В. І. Ленін був першим істориком нашої партії, який заклав основи наукового розроблення цього предмету. В його працях не тільки розглянуті всі найважливіші періоди, особливості кожного окремого етапу, але й дано висвітлення історії партії загалом, у сукупності всіх її періодів у єдиному процесі загального історичного розвитку. Отже тут найповніше формулюються загальні закономірності, дається наукова періодизація, виділяються в числі багатьох окремих питань ключові проблеми, які є методологічною базою для розроблення історії партії.

Дана стаття порушує тільки одне питання цієї широкої теми — ленінський метод дослідження закономірностей внутріпартійної боротьби. Зупинимось на деяких сторонах цієї проблеми, щоб намітити тільки її загальний контур, оскільки це необхідно для показу ленінської методології. З великої літературної спадщини В. І. Леніна для цього дослідження візьмемо лише кілька праць, а саме ті, де Володимир Ілліч ніби підбиває підсумок внутріпартійної боротьби за пройдений період і кидає загальний ретроспективний погляд на історію партії загалом. Це такі праці: «Передмова до збірника «За 12 років», «Про більшовизм», «З минулого робітничої преси в Росії», «Ідейна боротьба в робітничому русі», «Про авантюризм», «Соціалізм і війна», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі».

З переліку видно, що тут не названі такі програмні книги В. І. Леніна, як «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Крок вперед, два кроки назад», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції». Ці праці, безперечно, основні для історії КПРС, однак вони присвячені насамперед певному етапові в розвитку соціал-демократії, а для даного дослідження важливий історичний огляд у ширших хронологічних рамках. Тому наш вибір праць не випадковий, тим більше, що в деяких з них («Передмова до збірника «За 12 років», «Про більшовизм») Ленін сам дає коротку характеристику і перелік своїх найважливіших праць з історії партії. Всі сім названих праць Леніна дуже важливі для висвітлення характерних особливостей ленінського дослідження закономірностей внутріпартійної боротьби.

Ленінський метод дослідження повинен стати для істориків предметом найуважливішого вивчення не лише тому, що він пояснює суть явищ, але й тому, що він дає в руки вченого точний інструмент пізнання світу, ключ до розкриття закономірностей природи й суспільства. Як Ленін досліджує явище, з чого починає науковий пошук або формулювання закону? Що в незліченній масі явищ виділяє, відбирає, відсіює? Як веде він читача, дослідника від однієї проблеми до другої, від окремих фактів до загальних висновків або, навпаки, як розчленовує загальне поняття на складові елементи, щоб роз'яснити головне? Варто тільки поставити ці запитання, щоб перекопатися, якою багатогранною, обширною є методологічна тема.

Розглянемо деякі сторони ленінського методу історичного дослідження історії внутріпартійної боротьби в партії в її загальних закономірностях, в її загальному процесі розвитку і змін. Тут важливо зупинитися на тому, як Ленін ставить і розв'язує питання: 1) про виникнення опортуністичних течій у російській соціал-демократії, їх економічну основу; 2) про соціальну основу цих течій, їх класові корені стосовно історичних умов Росії; 3) про роль об'єктивних і суб'єктивних факторів у внутріпартійній боротьбі в РСДРП, в РКП(б); 4) про спадковість різних форм опортуністичних течій Росії в їх історичному розвитку; 5) про боротьбу більшовиків на два фронти (з ревізіонізмом і догматизмом), про класову основу правого й «лівого» опортунізму та особливості цієї боротьби на різних етапах; 6) про соціально-економічні причини неминучого розладу й поразки різних опортуністичних течій і анархістських груп, що виникали в Росії; 7) про боротьбу з опортунізмом як загальну закономірність розвитку пролетарських партій та особливостях прояву цієї закономірності в історії КПРС; 8) про необхідність узагальнення й використання уроків внутріпартійної боротьби для розв'язання конкретних завдань партійного будівництва і розроблення тактичної лінії партії; 9) про боротьбу революційного й опортуністичного крила соціал-демократії як головного об'єкта вивчення історії КПРС.

Ще в серпні 1905 р. В. І. Ленін у листі до А. В. Луначарського поставив перед літераторами-більшовиками завдання створити «короткий нарис історії розколу». Популярний. З початку, з економізму. З точними документами. З поділом на періоди...»¹. Цей нарис потрібно написати «ясно, точно, стисло». За цю тему, писав Ленін, «я, може, візьмусь, але не зараз, не скоро; ніколи...»². Бурхливий розвиток подій революції 1905 р. і приїзд В. І. Леніна в Росію для керівництва революційною боротьбою пролетаріату перешкодили Володиміру Іллічу в той час виконати це завдання. Тільки-но з'явилась можливість, Ленін повертається до теми про розвиток внутріпартійної боротьби в РСДРП. Такою оглядовою працею став перший том збірника «За 12 років» (1907 р.), що фактично є першою великою узагальнюючою працею з історії РСДРП, до якої ввійшли найважливіші праці В. І. Леніна³ про створення партії, про найголовніші події боротьби революційних соціал-демократів з ліберальними народниками, «легальними марксистами», «економістами», меншовиками. Праці, написані в різний час, але дають повну й цілісну картину історії РСДРП від її зародження до революції 1905—1907 рр. (включно).

Весь матеріал тома ніби цементується в одне ціле ленінською передмовою до цього видання, яке допомагає читачеві розглянути праці збірника в їх органічному взаємозв'язку, в їх історичній послідовності й розвитку. У передмові Ленін починає розмову з читачем, дослідником з характеристики головної теми збірника, її основних напрямів, а потім від загальних, принципівих положень переходить до розбору конкретного матеріалу, до конкретної ілюстрації висунутих положень, простежує загальні закономірності й найістотніші характерні особливості окремих етапів історії партії, відображених у працях кожного з періодів. А наприкінці передмови, на основі проведеного історичного

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 279.

² Там же, стор. 280.

³ До першого тома збірника «За 12 років» ввійшли такі праці: «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве», «Завдання російських соціал-демократів», «Гонителі земства і Аннібали лібералізму», «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад», «Земська кампанія і план «Искры» та «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції».

аналізу, він знову переходить до загальних принципів положень, тепер як до підсумку дослідження, формулюючи головні закономірності й даючи практичні висновки для роботи соціал-демократів. Така загалом методологічна схема передмови.

Розглянемо детальніше, як Ленін веде аналіз матеріалу й формулює висновки. Насамперед, є характерною загальна назва, до першого тома — «Два напрями в російському марксизмі й російській соціал-демократії». Нею Ленін визначив головну тему всіх праць.

Назвавши загальну тему збірника, Ленін одразу ж, на початку передмови, її конкретизує, визначає її основний напрям. Він указує, що темою з'єднаних до купи праць «є програмні, тактичні й організаційні питання російської соціал-демократії»⁴. Причому всі ці питання розглядаються у відповідності до поставлених завдань, тобто вони «ставляться і розробляються весь час у боротьбі проти правого крила марксистської течії в Росії»⁵.

Таким чином, Ленін точно визначає те коло питань, з яких точилась боротьба з опортуністами — програмні, тактичні, організаційні. Це дуже важливий для історика партії поділ, покладений в основу всіх сучасних навчальних посібників з історії КПРС. Він є необхідним для розуміння особливостей соціал-демократичного руху в Росії, еволюції опортуністичних течій та різних форм виявлення їх.

Для кожної праці й кожного їй відповідного періоду В. І. Ленін виділяє те найголовніше, на що треба звернути увагу дослідників. Починаючи з характеристики праці «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве», він підкреслює відмінність класових висхідних позицій революційних соціал-демократів і «легальних марксистів» у початковий період їх зародження і формування. «Це були,— пише він про «легальних марксистів,— буржуазні демократи, для яких розрив з народництвом означав перехід від міщанського (або селянського) соціалізму не до пролетарського соціалізму, як для нас, а до буржуазного лібералізму»⁶. Найголовніший висновок, що «легальний марксизм» був «відображенням марксизму в буржуазній літературі», Ленін не тільки виділяє в передмові⁷, але й виносить як другий заголовок до праці «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве»*.

Ленін не обмежується показом класових коренів «легального марксизму», а веде свій аналіз далі, розкриваючи об'єктивні закономірності виникнення лібералізму й опортунізму, що коріняться в соціально-економічних умовах розвитку суспільства. Він прямо вказує, що «надмірну схильність до перескакування від соціалізму до лібералізму породжують умови капіталістичних країн взагалі, умови буржуазної революції в Росії зокрема, умови життя й діяльності нашої інтелігенції особливо»⁸. Ця дуже важлива методологічна вказівка про необхідність вникати як у загальні закономірності розвитку капіталізму, так і їх національні прояви та інші соціальні фактори показують дослідникові, де і в чому треба шукати пояснення тим або іншим особливостям суспільних рухів у Росії.

Показавши класову суть «легального марксизму», Ленін простежує його еволюцію від перших ревізіоністських проявів, комуфльова-

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 74.

⁵ Там же.

⁶ Там же, стор. 77.

⁷ Там же, стор. 90.

* У першій публікації цієї праці другого заголовка не було.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 77—78.

них марксистською фразеологією, до відвертого переходу на позиції буржуазного лібералізму.

Ленін не обмежується констатацією фактів, простим визначенням позиції «легального марксизму», він пропонує дослідникові слідом за ним, на основі вивчення матеріалу збірника і подій російської революції простежити всі перипетії еволюції Струве. «поглянути на те, що було десять років тому, які теоретичні незгоди із «струвізмом» намічались вже тоді, з яких невеликих (з першого погляду невеликих) незгод виникло повне політичне розмежування партій і нещадна боротьба в парламенті, в цілому ряді органів преси, на народних зборах і т. д.»⁹

Тут впадає в очі ще одна характерна риса Леніна-дослідника і Леніна-публіциста. Він не просто роз'яснює смисл явищ, коли читач виступає лише пасивним споглядачем подій з боку, а робить його ніби активним учасником дослідження, примушує його разом з собою аналізувати події, вдумуватися в соціальні процеси, порівнювати те, що писалось понад десять років тому, з нинішніми подіями і робити на основі цього висновки. Володимир Ілліч учить у малому, непомітному бачити істотне, вирішальне, вміти визначити політичну позицію «на підставі невеликих порівняно відхилень того або іншого письменника від марксизму»¹⁰. Він звертає увагу дослідника на невеликі розбіжності в політичній лінії «струвістів» і тут же зауважує, що це тільки «на перший погляд невеликі розбіжності». Отже, Ленін насамперед учить розпізнавати тенденцію в розвитку процесів, бачити їхню історичну перспективу, і це є одна з найважливіших сторін ленінської методології дослідження.

Від історії боротьби з «легальним марксизмом» В. І. Ленін веде читача до наступного етапу боротьби з правим крилом соціал-демократії, до боротьби з «економізмом». Він показує істотну відмінність цього етапу, коли боротьба іде вже «не в літературних течіях, а в соціал-демократичній організації». Ленін розглядає цей етап у тісному взаємозв'язку з усією попередньою історією соціально-демократичного руху і наступними подіями внутріпартійної боротьби, показує його місце в загальному поступальному процесі розвитку і зміцнення соціал-демократії Росії. Період боротьби з «економізмом» ознаменувався діяльністю над визначенням основних програмних, тактичних і організаційних принципів, над створенням загальної ідейної платформи, на якій повинні були згуртуватися революційні соціал-демократи, щоб рухатися вперед. І якщо всі пізніші суперечки між соціал-демократами зводилися до того, «як спрямувати політичну діяльність робітничої партії в тих або інших окремих випадках», то в той період «мова йшла про визначення найзагальніших основ і корінних завдань *всякої* соціал-демократичної політики взагалі»¹¹. Характерно, що видану в 1902 р. книгу В. І. Ленін назвав «Що робити?»

Ленін учив пізнавати явища в єдності їх суперечливих сторін, за подіями, що відбуваються на поверхні життя, бачити глибинні, визначальні процеси. Так, він відмічає не тільки непривабливу сторону гуртківщини, властиву ранньому періодові діяльності соціал-демократії, але і, аналізуючи підсумки боротьби, показує історичну неминучість цього перехідного етапу розвитку соціалізму й робітничого руху в Росії, його роль у дальшому зміцненні й формуванні партійної організації тому, що «боротьба гуртків якнайгостріше поставила наріжні пи-

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 78.

¹⁰ Там же, стор. 77.

¹¹ Там же, стор. 85.

тання соціал-демократії, вирішила їх в непримиренному революційному дусі і створила тим міцну базу для широкої партійної роботи»¹². Ленін висміює «критиків», які за боротьбою течій того часу не бажають бачити її кінцевих позитивних результатів, тих людей, які «хочуть відмахнутися від цілої смуги в розвитку нашої партії, від тих завоювань, які в свій час коштували боротьби, а тепер давно вже усталились і зробили своє діло»¹³.

Друга частина передмови, яку Ленін відділяє (зірочками) від усього попереднього тексту, стосується праць, присвячених найважливішим етапам боротьби більшовиків з меншовиками. Володимир Ілліч зупиняється на книзі «Крок вперед, два кроки назад», відзначаючи, що вона «описує першу стадію розколу між меншовиками і більшовиками, що почався на другому з'їзді»¹⁴. Однак В. І. Ленін ставить питання ширше і насамперед звертає увагу читача на те, що «необхідне для розуміння меншовизму і більшовизму, як течій, що поклали свій відбиток на всю діяльність робітничої партії в нашій революції»¹⁵. Для розуміння характеру двох течій в російській соціал-демократії найістотнішим вважає Ленін даний в книзі аналіз боротьби тактичних та інших поглядів на другому з'їзді й полеміку з меншовиками з організаційних питань. Ленін підходить дуже конкретно до характеристики опортунізму меншовиків, стосовно до даного етапу історії партії, показує основну форму його прояву, визначає позицію меншовиків у той час як «опортунізм в організаційних питаннях».

В. І. Ленін простежує і дальшу еволюцію меншовизму, вказуючи, що «від організаційного опортунізму меншовики пішли до тактичного»¹⁶. Він показує поступовість і закономірність переходу до цієї нової форми опортунізму меншовиків, звертає увагу на те, що «перший крок їх по цьому шляху» був відзначений ним у брошурі «Земська кампанія і план «Искры», що вийшла в Женеві наприкінці 1904 р. А влітку 1905 р. вийшла книга В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», в якій «викладаються вже систематично основні тактичні незгоди з меншовиками»¹⁷. Ленін підкреслює лише саму суть корінної розбіжності більшовиків і меншовиків «в оцінці всієї нашої буржуазної революції з точки зору завдань пролетаріату», щоб показати «як відбилися на практиці ці принципіальні незгоди»¹⁸.

Як і завжди, перевіряючи свої висновки практикою, Ленін у передмові наочно показує, що «меншовики, дійсно, вели хибну політику, об'єктивне значення якої дорівнювало заміні самостійної пролетарської політики політикою підкорення пролетаріату буржуазному лібералізму»¹⁹.

Які ж загальні висновки робить В. І. Ленін на основі цього аналізу?

І знову Володимир Ілліч пропонує читачеві кинути «загальний погляд на боротьбу двох течій в російському марксизмі і в російській соціал-демократії за 12 років»²⁰. Він пояснює, що «легальний марксизм», «економизм» і «меншовизм» — різні форми прояву однієї й ті-

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 85.

¹³ Там же, стор. 81.

¹⁴ Там же, стор. 87.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, стор. 88.

¹⁷ Там же, стор. 89.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же, стор. 90.

²⁰ Там же.

єї ж історичної тенденції — тенденції дрібнобуржуазного опортунізму. Одночасно Ленін зауважує, що «легальний марксизм-економізм-меншовизм зв'язані не тільки ідейно, вони зв'язані також прямим історичним наступництвом»²¹. Але Ленін не просто констатує зв'язок цих течій, а й показує переростання однієї форми опортунізму в іншу в процесі їх трансформації, ускладнення, конкретизації, при збереженні загальних рис, загальних висхідних положень. Володимир Ілліч ілюструє цей процес розбором позиції меншовизму, який «не лише літературна течія» (як «легальний марксизм»), «не лише напрям с.-д. роботи» (як «економізм»), а «згуртована фракція, яка провела протягом першого періоду російської революції (1905—1907 роки) окрему політику, яка на ділі підкоряла пролетаріат буржуазному лібералізмові»²².

У своєму дослідженні Ленін показує також головну причину поширення опортунізму в робітничому русі, корені поширення якого в тому, що «в усіх капіталістичних країнах пролетаріат неминуче зв'язаний тисячами перехідних ступенів із своїм сусідом справа: з дрібною буржуазією»²³. У той же час Володимир Ілліч указує і на особливості прояву російського опортунізму, відзначаючи, що в такій дрібнобуржуазній країні, як Росія в епоху буржуазної революції, в епоху перших зародків молодого соціал-демократичної партії опортуністичні тенденції «не могли не проявитися далеко різкіше, виразніше, яскравіше, ніж будь-де в Європі»²⁴. Таким чином Ленін розглядає це соціальне явище в єдності його інтернаціональних і національних рис.

Майже через шість років після передмови до збірника «За 12 років» була опублікована наступна оглядова праця В. І. Леніна з історії партії — стаття «Про більшовизм». За цей час відбулося багато важливих подій в житті російської соціал-демократії, які і знайшли своє відображення в статті, написаній для другого тома книги Н. А. Рубакіна «Серед книг». Довідковий характер цього видання, природно, визначив і її форму. У ній Ленін лише намічає основні етапи історії боротьби двох напрямів у російській соціал-демократії, боротьби більшовиків з різними опортуністичними течіями, називає найважливіші літературні праці більшовиків та їх головні друковані органи. Однак при всій стислості праця дає цілісну картину історії більшовизму. Вона цінна з точки зору ленінського методу подання матеріалу — виділення головного в історії партії, показ зв'язку подій, послідовності різних течій, постановки питань і формулювання окремих положень.

Стаття «Про більшовизм» має багато спільного з передмовою до збірника «За 12 років». По-перше, у них, приблизно, одне й те ж коло питань, хоча в передмові вони висвітлюються значно повніше. По-друге, в них звертається увага на зв'язок меншовизму з «економізмом». По-третє, в працях розбираються різні форми опортунізму меншовиків, показується їх перехід від опортунізму в організаційних питаннях до опортунізму в тактичних питаннях. По-четверте, в них аналізується класова основа тактики меншовиків. Зупинимось лише на тому, що в статті нове порівняно з передмовою.

Насамперед, тема статті «Про більшовизм» вужча за передмову. Як видно з назви, предметом статті є історія виникнення й розвитку більшовизму, а тому і весь матеріал про внутріпартійну боротьбу розглядається під цим кутом зору. Розбір теми починається з історії боротьби революційної соціал-демократії проти «економізму» (а не «ле-

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 91.

²² Там же, стор. 90—91.

²³ Там же, 91.

²⁴ Там же.

гального марксизму», який, що вже зазначалось, не був течією всередині соціал-демократії). З самого початку статті Ленін писав: «Походження більшовизму нерозривно зв'язане з боротьбою так званого «економізму» (опортунізму, який заперечував політичну боротьбу робітничого класу та його керівну роль) проти революційної соціал-демократії в 1897—1902 рр.»²⁵.

Ширші, ніж у передмові, хронологічні рамки статті «Про більшовизм» дали можливість вказати на перетворення старих меншовиків у ліквідаторів і на появу на політичній сцені «лівих» опортуністів — «впередівців», які відкололись від більшовиків у 1908—1909 рр. Ленін стисло формулює суть ліквідаторів і «впередівців». Характерно, що «лівий» опортунізм «впередівців» він розглядає в єдності їх теоретичної і практичної діяльності — «махізм у філософії» і «одзовізм» або бойкот III Думи в політиці»²⁶. Назвавши цих двох ворогів більшовизму — ліквідаторів (правих опортуністів) і «впередівців» («лівих» опортуністів), Ленін тим самим накреслює важливу тему, яка повністю була розкрита пізніше — про правий і «лівий» опортунізм у робітничому русі і про особливості боротьби з ними. У статті наочно показується, що вся історія більшовизму пов'язана з боротьбою революційної соціал-демократії проти різних опортуністичних течій, у ході якої міцніла партія більшовиків.

У книзі Н. А. Рубакіна стаття В. І. Леніна «Про більшовизм» вміщена одразу ж після статті Л. Мартова про меншовизм. Це не лише статті двох різних ідейних напрямів, але й двох різних підходів до висвітлення історії РСДРП.

У своїй статті Мартов намагається уникнути класового аналізу політичних течій (або в крайньому разі згладити це питання), в той час як для Леніна це головне і він прямо вказує, що «меншовики пристосовували тактику робітничого класу до лібералізму»²⁷. А втім, це змушений визнати і Мартов. Після кількох чергових фраз про те, нібито меншовики ближче до пролетаріату, ніж більшовики, він писав: «Меншовизм не бачив для пролетаріату іншої можливості плідної участі в даній кризі, крім сприяння буржуазно-ліберальній демократії в її спробах відтиснути від державної влади реакційну частину імушних класів»²⁸.

В. І. Ленін чітко ставить питання про розбіжність між більшовиками й меншовиками, зазначаючи, що на II з'їзді РСДРП перші стояли за «принципи і тактику старої «Искры», в той час як другі повернули до опортунізму, «зустрівши підтримку колишніх ворогів «Искры», «економістів» і «бундівців». Далі Ленін указує на організаційний опортунізм меншовиків у 1903—1904 рр. і на те, що з кінця 1904 р. головними стають відмінності тактики. А Мартов у своїй статті навіть боїться вживати слово «опортунізм» і намагається змазати питання про принципіві незгоди між більшовиками й меншовиками міркуваннями про більшу чи меншу прихильність до ідеї централізму, про ставлення до лозунга «робітничого з'їзду», до погодження з іншими опозиційними групами і т. д.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 433.

²⁶ Там же, стор. 434.

²⁷ Там же, стор. 433. Характерно, що ленінська прямота, глибока партійність його оцінок шокувала видавців «Серед книг» і вони до статті «Про більшовизм» дали редакційну примітку, зазначивши, що «деякі полемічні кваліфікації п. Леніна залишаються на відповідальності автора» (Н. А. Рубакін. Среди книг, т. II, М., 1913, стор. 772).

²⁸ Н. А. Рубакін. Назв. праця, стор. 772. Такими визнаннями Л. Мартова, що викривають позиції меншовиків, В. І. Ленін залишився надзвичайно задоволений — див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 234.

Владає в очі ще одна особливість статей «Про більшовизм» і «Про меншовизм». Якщо у Леніна показано динаміку боротьби протилежних напрямів у соціал-демократії, суперечності показано в розвитку, то для Мартова характерне статичне висвітлення питання, поза органічним зв'язком фактів, подій між собою. Слід відзначити і відсутність чіткого хронологічного поділу в його статті.

Такі два різні методи висвітлення історії боротьби більшовизму і меншовизму в цих статтях.

Напередодні першої світової війни В. І. Ленін знову виступив з оглядовими статтями з історії боротьби течій в РСДРП. Ці статті — «З минулого робітничої преси в Росії», «Ідейна боротьба в робітничому русі», «Про авантюризм» — у квітні—червні 1914 р. були опубліковані в більшовицькій газеті «Правда» (в той час виходила під назвами «Путь Правды» і «Рабочий»). Поява таких статей у масовій робітничій газеті є свідченням того, що Ленін, більшовики вважали важливим і актуальним ознайомити широку пролетарську аудиторію з загальною історією внутріпартійної боротьби в РСДРП, показати початок ліквідації та інших опортуністичних течій, з якими в ту пору доводилося боротися.

У статті «З минулого робітничої преси в Росії» Ленін звертає особливу увагу не стільки на історію самих органів робітничої преси, скільки на історію внутріпартійної боротьби, яка знайшла яскраве відображення у всій діяльності пролетарської преси. Визначаючи головну тему статті, Ленін указує: «Історія робітничої преси за двадцятиріччя 1894—1914 рр. є історія двох напрямів у російському марксизмі і руській (вірніше: російській) соціал-демократії»²⁹. І далі роз'яснює, що для того, щоб зрозуміти (слово зрозуміти Ленін підкреслює) історію робітничої преси в Росії, треба знати «зміст, характер, ідейну лінію різних частин соціал-демократії»³⁰. Отже: від вивчення змісту роботи — до визначення ідейної лінії різних напрямів в РСДРП. Такий шлях пізнання, такі висхідні положення для вивчення історії внутріпартійної боротьби, для виявлення головного.

Розбір теми у статті «З минулого робітничої преси в Росії» Ленін починає з характеристики трьох головних етапів визвольного руху: дворянський (1825—1861 рр.), різночинський або буржуазно-демократичний (1861—1895 рр.) і пролетарський (з 1895 р.)³¹. Пролетарський період визвольного руху тут розглядається в історичному зв'язку з двома попередніми етапами, в єдиному ланцюгу розвитку, тобто дається на широкому історичному фоні.

Ленін аналізує історичні умови, за яких виник опортунізм, звертає увагу на такий «далеко ще не досить оцінений» знаменний факт: «як тільки виник масовий робітничий рух в Росії (1895—1896 рр.), так негайно з'являється поділ на марксистський і опортуністичний напрями»³².

Вказавши на ці два соціальні явища, що виникли одночасно, Ленін тут же шукає зв'язок між ними, причини «самого такого, а не іншого якого-небудь поділу»³³. Це дуже характерно для ленінської методології. Він пропонує замислитись над тим, що поділ у соціал-демократії «мінняє форму, обличчя і т. д., але лишається по суті тим же самим з

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 223. Привертає увагу, що тут майже дослівно повторюється ленінський заголовок до першого тома збірника «За 12 років».

³⁰ Там же.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 219. Для Леніна цей історичний екскурс у минуле є другорядна для статті тема. Однак і тут Володимир Ілліч сказав своє нове слово в розвитку історичної науки, дав найважливіші принципиальні положення, які лягли в основу розроблення історії країни XIX ст., її наукової періодизації.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 222.

³³ Там же.

1894 по 1914-ий рік»³⁴. Очевидно, зауважує Ленін, у такому поділі внутріпартійної боротьби соціал-демократії «є глибокі соціальні, класові корені»³⁵. Розкриваючи це положення, Ленін простежує зв'язок ліквідаторів з «економізмом» і меншовизмом (1903—1904 рр. і 1905—1907 рр.), аналізує політику і тактику революційного й опортуністичного крила в соціал-демократії, показує, що існування цих двох напрямів «не може бути пояснено інакше, як відмінністю дрібнобуржуазної і пролетарської лінії в робітничому русі»³⁶.

Порівняно з передмовою до збірника «За 12 років» у статті «З минулого робітничої преси в Росії» Ленін докладніше розбирає соціальні причини виникнення опортунізму й особливості цього явища в Росії, доводячи, що ніде в світі пролетарський рух не народжувався і не міг народитися «відразу», в чистому класовому вигляді, з'явитися на світ готовим: «Робітничий клас живе поруч з дрібною буржуазією, яка розоряючись дає все нових і нових пришельців у ряди пролетаріату»³⁷.

Ленін звертає увагу на дуже важливу закономірність розвитку робітничого руху, його революційної партії — на «виділення і зміцнення пролетарського класового руху з усіляких дрібнобуржуазних домішок, обмежень, вузькостей, перекручень»³⁸. Цей історично поступальний процес очищення не відбувається стихійно, а дається «лише довгою боротьбою і важкою працею самих передових робітників»³⁹. З цього впливає важливість ідеологічної боротьби, ідейно-політичного виховання трудящих, необхідність серйозного, вдумливого й систематичного вивчення досвіду боротьби більшовиків.

«З минулого робітничої преси в Росії» тісно пов'язана з статтею В. І. Леніна «Ідейна боротьба в робітничому русі», де повторюється багато питань попередньої статті. Вони ніби доповнюють одна одну.

Третя з названих праць 1914 р. — стаття «Про авантюризм». У ній ставиться питання про ворожі більшовизмові авантюристичні, анархістські групки, які протягом усієї історії РСДРП виникали, розвалювались і знову з'являлись, існуючи паралельно з двома основними течіями в соціал-демократії (революційною і опортуністичною). Пізніше Ленін докладно зупиняється (в книзі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі») на боротьбі з ворогом «зліва» — з дрібнобуржуазною революційністю, з усякого роду анархістськими тенденціями. У даній статті Володимир Ілліч ще спеціально не диференціює ворогів більшовизму з точки зору «лівого» або правого опортунізму. Він зупиняється на трохи іншому їх поділі: на течії, які мають корені в масах («економізм», меншовизм і ліквідаторство) і на групки інтелігентів, які не мають ніяких коренів у масах. Однак те, що ця стаття спрямована як проти авантюристичних групок, так і проти серйозних опортуністичних течій, має велике значення для розроблення важливої теми історії партії про боротьбу більшовизму на два фронти — проти правого і «лівого» опортунізму.

У статті «Про авантюризм» Ленін одразу ставить на наукову основу питання про появу різних авантюристичних групок, пропонує читачеві шукати пояснення цьому явищу в цілком певних суспільно-історичних особливостях життя. Володимир Ілліч виключає різні суб'ек-

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 222.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же, стор. 224.

³⁷ Там же, стор. 225—226.

³⁸ Там же, стор. 225.

³⁹ Там же.

тивістські тлумачення, що виходять насамперед з оцінок особистих якостей тих або інших керівників групок. Він учить правильному розумінню співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в історії, вказує, що в інтелігентських групках того часу «було чимало чесних і сумлінних с.-д., але вони виявились авантюристськими в тому розумінні, що ні тривких, серйозних ідей, програми, тактики, організації, ні коренів у масах у них не було»⁴⁰.

Для того, щоб не власти в суб'єктивізм, не піддатися запевненням самих організаторів групок, Ленін пропонує виходити з непорушних об'єктивних фактів і перевіряти всяку групу, по-перше, «з точки зору серйозності її ідей», по-друге, «з точки зору коренів у масах»⁴¹.

Застерігаючи робітників від поспішних висновків в оцінці політичних груп, від небезпеки повірити на слово людям, які видають себе за представників інтересів мас, Ленін сформулював найважливіше методологічне правило наукового дослідження, значення якого не обмежується розбором даного питання, а значно ширше і стосується загальних принципів усякого історичного аналізу. Ось це цікаве ленінське зауваження, над яким слід замислитися істориком: «Так, і тільки так, вивчаючи історію, вдумуючись в ідейне значення певної проповіді, перевіряючи фрази фактами, повинні підходити серйозні люди до оцінки теперішніх течій і групок»⁴².

І Володимир Ілліч тут же показує, як треба це робити. Так, перелічивши якнайповніше всі відомі в Росії інтелігентські групки, Ленін укажує: «Всі ці групки, без єдиного винятку, самий тільки авантюризм»⁴³.

Висунувши цю тему, Володимир Ілліч, ніби чекаючи можливих заперечень, сам ставить їх. «Чому? Де доказ? — питає читач». І тут же відповідає: «Доказ — історія останнього десятиріччя (1904—1914), найбагатшого на події і найбільш знаменного»⁴⁴. І далі на конкретних фактах показує повну нездатність інтелігентських групок створити течії, які мають корені в масах, а «політика без мас, — пише Ленін, — є авантюристична політика»⁴⁵.

Наступною працею, в якій В. І. Ленін дав висвітлення історії боротьби революційного й опортуністичного крила в РСДРП, була його книга «Соціалізм і війна», видана восени 1915 р. Заключний, четвертий розділ книги — «Історія розколу і теперішнє становище соціал-демократії в Росії» є дальший крок в розробці історії соціал-демократії. Ще більше розсунулись історичні горизонти огляду насамперед через те, що війна, яка розпочалася, ніби підбила підсумок внутріпартійної боротьби в соціал-демократії, остаточно визначила позиції правого крила РСДРП, довела еволюцію опортуністів до їх логічного кінця — до прямого зрадництва інтересів робітничого класу.

Ленін починає розділ «Історія розколу і теперішнє становище соціал-демократії в Росії» із загального методологічного зауваження про неможливість зрозуміти сучасного становища соціал-демократії в Росії, «не вдумуючись в історію нашої партії». Він підкреслює, що сучасна тактика РСДРП щодо війни являє «неминучий результат тридцятирічного розвитку соціал-демократії в Росії»⁴⁶.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 327.

⁴¹ Там же, стор. 326.

⁴² Там же, стор. 327.

⁴³ Там же, стор. 328.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же, стор. 326.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 289.

Переходячи до розкриття цієї тези, Володимир Ілліч ділить розділ на такі частини: «Економісти і стара «Искра» (1894—1903)», «Меншовизм і більшовизм (1903—1908)», «Марксизм і ліквідаторство (1908—1914)», «Марксизм і соціал-шовінізм (1914—1915)», «Теперішній стан справ у с.-д. Росії», «Завдання нашої партії». Ці назви дають чітке розчленування історії розколу в РСДРП на великі хронологічні періоди відповідно до боротьби революційних соціал-демократів проти чотирьох основних форм російського опортунізму: 1) «економізм», 2) меншовизм, 3) ліквідаторство, 4) соціал-шовінізм. Такий поділ розділу допомагає найкраще розкрити тему (саме історії розколу) й показати особливості кожного періоду. Весь матеріал розділу дається в протиставленні двох тактик, двох організаційних принципів, двох ідеологічних напрямів. Таке контрастування — один з улюблених прийомів ленінського методу дослідження.

Викладаючи боротьбу з опортунізмом, Ленін як по сходах, веде дослідження від одного етапу боротьби до іншого, показує процес ускладнення цієї боротьби і доведення її до боротьби проти соціал-шовінізму, який сприйняв найгірші риси своїх опортуністичних попередників. Разом з тим Ленін показує не тільки послідовний процес переростання однієї різновидності ревізіонізму в іншу, але й зв'язок кожної з форм опортунізму безпосередньо з соціал-шовінізмом.

Аналізуючи історію опортуністичних течій в РСДРП, Ленін дає деякі загальні зауваження про особливості російського опортунізму. Він указує, що «відсталість Росії пояснює надзвичайну численність течій і відтінків дрібнобуржуазного опортунізму у нас»⁴⁷. Відзначаючи безпринципність їх ідейних позицій, нестійкість, нездатність до будь-якого тривалого їх об'єднання, Ленін писав: «Вся історія с.-д. груп, які борються з нашою партією, є історія розвалу й розпаду»⁴⁸.

У цій праці Леніна особливо наочно показано зв'язок російського ревізіонізму з західноєвропейським. Про це говорить уся книга «Соціалізм і війна», невід'ємною частиною якої є заключний розділ про історію розколу в РСДРП. У процесі еволюції російських опортуністів їх зв'язок із західноєвропейськими побратимами дедалі чіткіше виявився і, нарешті, в роки війни спорідненість усіх опортуністів вилітала у таку зриму загальну форму, як соціал-шовінізм. Досвід «всесвітньої війни», вказував Ленін, приніс «ганебний крах європейського опортунізму»⁴⁹.

На основі всього поданого матеріалу з історії внутріпартійної боротьби в РСДРП Ленін виводить загальну закономірність розвитку партії більшовиків. «Робітничий клас в Росії,— пише він,— не міг скласти своєї партії інакше як в рішучій, тридцятирічній, боротьбі з усіма різновидностями опортунізму»⁵⁰.

Така загальна схема викладу матеріалу, постановка питань і аргументація, головні висновки цієї праці, де порівняно з попередніми статтями з історії внутріпартійної боротьби бачимо менше загально-історичних відступів від основної теми. Щодо цього праця дуже цілеспрямована, дає ясну картину внутріпартійної боротьби з чітким розмежуванням етапів. Докладніше розбирається історія виникнення й розпаду опортуністичних течій.

Таким чином книга «Соціалізм і війна» стала новим етапом розробки наукової історії партії. Вона сприяла підготовці важливих вис-

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 295.

⁴⁸ Там же, стор. 294.

⁴⁹ Там же, стор. 296.

⁵⁰ Там же, стор. 295—296.

новків, які зробив В. І. Ленін у книзі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» — основоположній для історії КПРС праці.

У книзі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» Ленін узагальнив і підсумував усі найістотніші положення, що висунув їх раніше. У цій праці Ленін поставив завдання розглянути досвід боротьби більшовиків у зв'язку з злободенними питаннями інтернаціональної комуністичної тактики, застосувати до інших країн «те, що є загальнозастосовного, загальнозначимого, загальнообов'язкового в історії і сучасній тактиці більшовизму»⁵¹.

Безпосереднім питанням внутріпартійної боротьби в історії КПРС у книзі присвячені два розділи — третій і четвертий. Принципіально новим тут порівняно з дожовтневими працями В. І. Леніна є висвітлення всієї історії боротьби з опортунізмом з позицій досвіду Великої Жовтневої соціалістичної революції та її впливу на всі країни світу. Новий є і показ боротьби партії з різними проявами опортунізму (всередині партії і поза нею) в умовах диктатури пролетаріату.

Третій розділ книги — «Головні етапи в історії більшовизму» — дає найцінніший матеріал (і насамперед методологічний) для розроблення історії партії загалом. Тут і чітка періодизація історії КПРС, нині покладена в основу всіх марксистських праць у цій галузі, і виділення головних особливостей кожного періоду, і показ основних класових сил та їх партій у процесі розвитку революційного руху, і аналіз різних тактичних настанов, змін форм боротьби в переломні моменти історії. Події внутріпартійної боротьби в цьому розділі викладаються поруч з іншим історико-партійним матеріалом як частина цілого і не є тут (як у наступному розділі) предметом спеціального розгляду. Однак саме ця «прив'язаність» подій внутріпартійної боротьби до певних етапів революційного руху, до всієї історії більшовизму дозволяє оцінити ці події, бачити їх місце в загальному революційному процесі, в їх діалектичному взаємозв'язку з іншими соціальними явищами.

В історичному огляді головних етапів діяльності більшовизму Ленін звертає особливу увагу на позиції дрібнобуржуазних партій Росії, розглядаючи їх у порівнянні з партіями II Інтернаціоналу на Заході, показує їх спорідненість. В умовах демократичних свобод наші дрібнобуржуазні партії наочно продемонстрували, що й вони в своїй діяльності стоять «на рівні» сучасного європейського опортунізму і навіть де в чому його «перевершують». «Меншовики і «соціалістично-революціонери» за кілька тижнів чудово засвоїли собі всі прийоми і манери, доводи і софізми європейських героїв II Інтернаціоналу»⁵². Історія злісно пожартувала, зауважував Ленін, і примусила опортуністів відсталої країни випередити опортуністів ряду країн.

Третій розділ книги «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» тісно пов'язаний з четвертим, ніби служить історичним фоном для розкриття змісту четвертого — ключового розділу.

Одне з основних питань історії партії виносить В. І. Ленін у заголовок четвертого розділу — «В боротьбі з якими ворогами всередині робітничого руху виріс, зміцнів і загартувався більшовизм?». На це не всім ясне питання (особливо товаришам за кордоном) треба було дати вичерпну відповідь. Адже це стосувалося загальних закономірностей розвитку комуністичних партій, основ їх політики, тактики, організації. Це питання має першорядне значення для наукового висвітлення як історії КПРС, так і історії всього комуністичного руху.

⁵¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 28.

⁵² Там же, стор. 13.

Ленін показує, що партія більшовиків завжди вела всередині робітничого руху і в своїх власних рядах послідовну, принципіальну боротьбу проти правого опортунізму (реформізму й ревізіонізму) та проти дрібнобуржуазної революційності («лівого» опортунізму). У відповідності з темою книги Ленін зупиняється на боротьбі проти дрібнобуржуазної революційності, дає всебічну характеристику різних проявів її, викриває найрізноманітніші її обличчя. На прикладі боротьби більшовиків з есерами, одзовістами, «лівими комуністами» Володимир Ілліч показує особливості цього ворога пролетарської партії.

Важливим для розуміння суті «лівого» опортунізму, характеру його помилок є ленінський класовий аналіз цього соціального явища. Особливості дрібнобуржуазної революційності кореняться в самому становищі дрібного буржуа в капіталістичному суспільстві. Дрібний хазяйчик, зазнаючи при капіталізмі постійного гноблення і дуже часто неймовірно різкого і швидкого погіршення життя та розорення, легко переходить до крайньої революційності, але не здатний проявити витримку, організованість, дисципліну, стійкість.

Як і завжди, розглядаючи соціальні явища в їх взаємозв'язку, Володимир Ілліч показує спорідненість дрібнобуржуазної революційності з правим опортунізмом. Характеризуючи дрібнобуржуазну напіванархістську «революційність», він зауважує, що анархізм нерідко бував свого роду карою за опортуністичні гріхи робітничого руху і що обидві виродливості взаємно поповнювали одна одну. Звідси сам собою напрашується висновок, що боротьба проти помилок «лівих» повинна йти в тісній взаємодії з боротьбою проти «правих», і Ленін, звертаючись до історії нашої партії, саме й доводить це. Коли в Росії, відзначає він, незважаючи на більш дрібнобуржуазний склад її населення в порівнянні з європейськими країнами, анархізм мав в період обох революцій (1905 і 1917) порівняно мізерний вплив, то це велика заслуга партії більшовиків, яка завжди вела непримиренну боротьбу проти опортунізму.

У книзі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» Ленін робить значно ширші висновки й узагальнення, ніж у всіх попередніх працях з історії партії більшовиків. Точніше сказати, ці узагальнення поставлені в основу всієї книги і є головною її метою. Недаремно Ленін починає свою працю з розділу — «В якому розумінні можна говорити про міжнародне значення російської революції?», в якому підкреслює «міжнародну значимість або історичну неминучість повторення в міжнародному масштабі того, що було у нас» у відношенні деяких основних рис революції в Росії.

На основі розбору історичного матеріалу Ленін формулює загальні принципи політики і тактики всіх комуністичних партій, закономірності їх розвитку. Цим висновкам Володимир Ілліч присвятив спеціальний розділ книги.

Історію нашої партії, історію її внутріпартійної боротьби Ленін розглядає в зв'язку з умовами розвитку всього міжнародного руху. Спираючись на історичний досвід партії більшовиків, Володимир Ілліч виводить загальні закономірності розвитку для всіх пролетарських партій нового типу і насамперед таку закономірність, як необхідність боротьби на два фронти: проти правого і «лівого» опортунізму. Ленін писав, що у всіх країнах комуністам доведеться пережити боротьбу «насамперед і головним чином із своїм (для кожної країни) «меншовизмом», тобто опортунізмом і соціал-шовінізмом; по-друге — і, так би мовити, на додаток — з «лівим» комунізмом»⁵³.

⁵³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 67.

Ленін не просто вказав на необхідність боротьби на два фронти — проти «правих» і «лівих», але і вчив, як конкретно історично треба підходити до цього питання, враховуючи, які основні політичні завдання стоять перед партією на даному етапі, і в залежності від цього вирішувати, проти якого ворога спрямовувати основні зусилля. Однак, це найважливіше політичне й методологічне питання не стало ще предметом сумлінного вивчення наших істориків, які в першу чергу повинні глибоко продумати всі висловлювання Володимира Ілліча в цій галузі. Ленін указував, що після того, як виконано перше історичне завдання, яке полягає в ідейному завоюванні пролетарського авангарду, перед комуністами зарубіжних країн постає таке чергове завдання — вміти керувати *не тільки* своєю партією, але й широкими масами трудящих у процесі їх підходу, переходу на позиції робітничого класу. Якщо перше завдання, роз'яснював Ленін, не можна розв'язати без повної, ідейної і політичної перемоги над опортунізмом і соціалшовінізмом, то друге завдання, яке після перемоги Радянської влади висувається на перший план, не можна виконати без ліквідації лівого доктринерства, без повного подолання його помилок, без звільнення від них⁵⁴.

Ми бачимо, як тісно пов'язує Ленін завдання боротьби з опортунізмом, направленість цієї боротьби з конкретною політичною обстановкою, як визначає він черговість завдань, дає чітке розмежування періодів, як учить він діалектиці пізнання.

Повчально розв'язує Ленін й іншу кардинальну проблему — проблему співвідношення інтернаціонального і національного в робітничому русі. Він показує, як треба застосовувати основні принципи марксизму і досвід міжнародного пролетарського руху, зокрема досвід боротьби з опортунізмом, до національно-історичних особливостей кожної країни, і навпаки, як ці особливості сполучати з розв'язанням загальних інтернаціональних завдань. «Дослідити, вивчити, відшукати, вгадати, схопити національно-особливе, національно-специфічне в *конкретних* підходах кожної країни до розв'язання *єдиного* інтернаціонального завдання, до перемоги над опортунізмом і лівим доктринерством всередині робітничого руху, до повалення буржуазії...»⁵⁵ У цій цитаті історик знайде для себе цілий арсенал методологічних правил, вказівок, порад, як конкретно історично аналізувати явища, як виділяти в них найпотрібніше, істотне, як окреме, специфічне вміти пов'язати з загальним, обов'язковим для всіх, і як застосовувати все це до розв'язання основних політичних завдань. Ленін показує і шлях наукового пізнання явищ: «дослідити, вивчити, відшукати, вгадати, схопити» — тут і вказівки на необхідність ретельного дослідження, уважного вивчення предмета, і на важливість наукового пошуку, і на використання наукової інтуїції, і на вміння схопити головне. І всім цим гідним подиву мистецтвом і майстерністю володів сам Ленін.

⁵⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 69.

⁵⁵ Там же, стор. 68.

Б. М. КЕДРОВ

академік

ІСТОРІЯ НАУКИ І СУЧАСНІСТЬ *

Проблема співвідношення між історією науки та сучасністю має багато різних, у тому числі методологічних аспектів. Перший і найзагальніший можна сформулювати так: «Чи відноситься взагалі сучасність до галузі історичного дослідження?»

У цьому питанні існують дві протилежних думки. Згідно однієї сучасність перебуває весь час у живому розвитку, в русі, людина своїми активними діями може на неї впливати, спрямовувати розвиток подій у бажану сторону. Навпаки, в історії все залишається споконвіку незмінно, оскільки факт, що відбувся, вже неможливо змінити жодними засобами, взагалі неможливо на нього вплинути. Стоячи на суворо наукових, об'єктивних позиціях, історію не можна ні поліпшувати, ні погіршувати. Найменша спроба, жита в цьому напрямку, неминуче призводить до суб'єктивізму, спотворення історичної правди.

Звідси випливає висновок: сучасність не входить у предмет історичного дослідження ні за своїм характером, ні за методами її вивчення, ні в сенсі ставлення до неї людини. Історія — це минуле, вона охоплює ніби застигли, скам'янілі у своїй нерухомості події минулого, а сучасність — теперішній час, що охоплює самий процес руху та життя суспільства, процес розгортання історичних подій у момент їх розвитку.

Друга думка щодо історії та сучасності виходить з тих же поси- лань, що визнають істотну різницю між минулим і сучасним, між фактом, що відбувся, і подією, що відбувається. Проте, в даному разі робиться висновок, прямо протилежний зробленому в першому випадку: саме тому, що людина бере участь у здійсненні сучасного, прагнучи спрямувати розвиток подій у бік, що її цікавить, вона повинна вміти узагальнювати досвід минулого, виходити з врахування того, чому вчить цей досвід, тобто повинна вміти розкривати єдине закономірне сплетення історичних подій. Сучасне є закономірний наслідок подій, що передували йому, привели до нього, стали надбанням історії, оскільки вже відбулися. Воно — передумова майбутнього, а правильно діяти в сучасних умовах розвитку суспільства неможливо, коли не бачити загальних перспектив історичного розвитку.

Співвідношення між історією та сучасністю, між вивченням минулого та можливістю активно впливати на існуючу дійсність добре висловив В. І. Ленін. У післяслові до 1-го видання праці «Держава і революція» (1917 р.) він пояснював, чому не встиг написати другої частини цієї праці, присвяченої узагальненню досвіду російських революцій 1905 і 1917 років. Володимир Ілліч додавав, що «приємніше і корисніше «досвід революції» проробляти, ніж про нього писати»¹.

---

* Доповідь, прочитана на Республіканській конференції Українського відділення Радянського національного об'єднання істориків техніки та природознавства в Києві (травень 1966 р.).

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 447.

Звичайно, для того, щоб успішно проробити досвід суспільного розвитку сьогодні, треба передбачити ті наслідки, які будуть одержані завтра, а це вимагає знання всього досвіду в даній галузі, накопиченого вчора.

Отже, виходить, що хоча між минулим (тим що відбулося), сучасним (тим, що відбувається) і майбутнім (тим, що має відбутися) є істотна різниця, але все ж це — різні фази однієї й тієї ж лінії розвитку і, для того, щоб розкрити закономірний хід досліджуваних подій, історик повинен вміти зв'язати їх між собою. Питання стоїть так: знати минуле, щоб орієнтуватися в сучасному і передбачати майбутнє. Тому сучасність не треба відокремлювати від попередньої історії, а слід трактувати як необхідну складову частину загального предмета історичного дослідження.

Внаслідок цього історія як наука характеризується не тим, що дослідник звертається до минулого, а тим, що він застосовує історичний метод у своєму дослідженні, розглядає досліджуваний предмет у розвитку, русі та зміні, тобто історично. Без застосування принципу історизму немає й не може бути ніякої справжньої науки. Ось чому Маркс говорив, що на ділі існує лише одна наука — історія, розуміючи під цим ту обставину, що будь-яка наука повинна спиратися на принцип історизму.

Такі дві відповіді на поставлене питання про відносини між історією та сучасністю. З них друга відповідь найправильніша. Це легко простежити на конкретному історичному матеріалі, що висвітлює особливості відносин між наукою та технікою в процесі їх історичного розвитку.

Останнім часом існує думка, ніби, на відміну від минулого, коли техніка вела за собою науку і визначала її розвиток, в сучасних умовах визначальну роль щодо техніки почала відігравати наука. Інакше кажучи, у своєму причинно-наслідковому співвідношенні наука і техніка ніби помінялися місцями: техніка з причини перетворилася в наслідок, а наука, навпаки, з наслідка стала причиною.

Насправді, всі найновіші напрямки сучасної техніки, пов'язані з використанням раніше невідомих сил і законів природи, народилися з успіхів і досягнень сучасного природознавства і, насамперед, фізики. Тому, при поверховому підході може легко створитися помилкова уява, ніби сама собою наука (тобто духовний фактор) стала тепер джерелом і причиною розвитку техніки. Звідси іноді робиться помилковий висновок, ніби відоме положення Енгельса про те, що потреби техніки рухають науку вперед сильніше, ніж десять університетів, застаріло. За думкою прихильників такої концепції тепер вже не суспільне буття визначає свідомість, а, навпаки, свідомість визначає буття.

Такий неправильний висновок роблять внаслідок неісторичного підходу до даного питання. Для вірного висновку процес зміни взаємозв'язків між наукою і технікою слід розглядати в історичному аспекті аж до наших днів. І тоді стане ясно, що суть загальної закономірності (потреби техніки визначають розвиток науки) залишається без змін протягом усього шляху історичного розвитку, але форма її виявлення або «механізм» її дії істотно змінюються залежно від історичної обстановки, від конкретних умов того чи іншого етапу розвитку суспільства.

З історичної точки зору можна виділити три головні історичні етапи взаємовідносин науки і техніки.

1. XVII—XVIII століття. У техніці, у виробництві використовуються такі речовини й сили природи, з якими людина здавна постій-

но зіткалася. Механічна і теплова форми руху були їй добре відомі з повсякденної практики. Перетворення механічного руху в тепловий (штучне видобування вогню) становили вихідний пункт розвитку людської цивілізації. Тому технічна революція XVIII ст. могла відбутися на емпіричній основі, коли нові технічні пристрої створювалися без попереднього проведення широких теоретичних досліджень, а за способом проб і помилок.

Успіхи технічного прогресу і потреби техніки в дальшому вдосконаленні зроблених уже винаходів (наприклад, пошуки засобів підвищення коефіцієнта корисної дії парової машини) прямо штовхали науку на вивчення того чи іншого кола фізичних, хімічних або інших явищ природи. Техніка йшла попереду науки і визначала її розвиток, викликала до життя нові галузі науки. Наприклад, уся термодинаміка, починаючи з праць Саді Карно, була викликана до життя потребами енергетичної техніки, пов'язаної з паровою машиною.

«Механізм» взаємодії науки і техніки на цьому етапі був таким: техніка, виробництво накопичували величезний фактичний матеріал, який потім вже опрацьовувався і узагальнювався молодією наукою, в якій на початку її існування, розкривалися лише найпростіші її функції: збиральна, описувальна і систематизаторська. В цілому ж наука йшла далеко позаду практики, техніки, досліджуючи, головним чином, ті явища, що вже дістали свого практичного розв'язання без або майже без сприяння науки. Проте, вже з самого початку свого існування наука проявила себе як більш рухомий елемент у порівнянні з технікою, з виробництвом. Дістаючи від них поштовх для свого розвитку, наука набувала вищих темпів розвитку, ніж практика, яка стимулювала прогрес науки. Тому наука вже з моменту свого виникнення мала тенденцію наздоганяти, а потім переганяти техніку та промисловість, які її породили, щоб потім швидше, повніше і своєчасніше задовольняти їх потреби.

2. XIX століття. Наука поступово наздоганяє практику виробництва, розв'язуючи дедалі складніші завдання, пов'язані з розвитком різноманітних галузей господарства. Технічні потреби у використанні електроенергії породжують нові розділи фізики, що вивчають явища електромагнетизму. Без вивчення фізики прогрес утруднюється, а іноді стає просто неможливим. На зміну первісному методу проб і помилок, яким оперувала техніка, приходить науковий метод, що дозволяє свідомо використовувати нові речовини і невідомі раніше сили природи, їх закони, попередньо вивчені природознавством. У процесі розвитку наука розкриває свої більш складні і важливі функції — пояснювальну і, частково, пошукову і завбачальну. Темпи її розвитку зростають і вона вже ліквідує своє колишнє відставання від техніки, від виробництва, ідучи з ними врівень, а, іноді, й випереджаючи їх у пошуках нових, раніше невідомих процесів і законів природи.

3. XX століття. З початком революції в природознавстві людина проникла в такі віддалені від неї галузі природи (мікросвіт), з якими вона досі ніколи не зустрічалася в процесі своєї практичної діяльності. Матеріально-технічна практика дедалі наполегливіше виявляла свою зацікавленість у нових джерелах енергії, потужніших, ніж електрична (в динамомашині) та хімічна (в двигунах внутрішнього згоряння). Теорія відносності уможливила відкриття фундаментального закону сучасної фізики про взаємозв'язки маси та енергії, а відкриття явища радіоактивності свідчило про те, що за певних умов ця енергія може бути визволена з надр атому. Проте знайти технічний засіб її одержання було виключно важко насамперед тому, що вся га-

лузь мікросвіту була зовсім незнайома людині. Тут метод проб і помилок, застосований раніше, був непридатний. Необхідним стало повне й широке вивчення всього кола явищ і процесів, у використанні яких була заінтересована техніка, для того, щоб не пропустити жодної ділянки або навіть окремого пункту, вивчення яких могло б раптом відкрити шляхи технічного використання могутніх сил і законів природи.

Саме таке фронтальне дослідження велося в галузі природної радіоактивності. Після майже піввікової суто наукової (теоретичної та експериментальної) роботи фізиків, спрямованої на вивчення ядерних процесів здавалося б з виключно пізнавальною метою, була розв'язана найскладніша технічна проблема використання людиною ядерної енергії.

Все це створювало помилкову уяву ніби наука, що виконала свої пізнавальні завдання і дала цим поштовх техніці, стала первинним рушійним джерелом технічного розвитку. Проте тут виявився лише новий більш складний «механізм» взаємодії науки і техніки при умові, коли матеріальні фактори (техніка, виробництво) залишилися, по суті, єдиним стимулом розвитку духовного фактору (науки) і визначали кінець-кінцем весь науковий прогрес.

Новим у цій їх взаємодії було те, що людина тепер зустрілася з виключно складними явищами природи, невідомими раніше, у використанні яких була вкрай заінтересована техніка. Для їх реалізації необхідно було спочатку науково вивчити ці явища, з'ясувати якнайповніше умови, в яких вони відбуваються, вивчити їх закони, щоб потім вибрати з них найпридатніші для практичного використання.

Безсумнівно, в ХХ ст. наука в своєму розвитку виразно випереджає виробничу практику. Але це відбувається не тільки тому, що в цьому заінтересована сама практика. Просто жодним іншим шляхом практика в сучасних умовах не може освоїти нових джерел сил природи і тому змушена штовхати науку далеко попереду свого власного розвитку для розв'язання завдань пошукового характеру та прокладання шляхів дальшого розвитку самої ж техніки.

Отже, образно кажучи, наука починає відігравати щодо техніки роль розвідувального загону. Проте все це не змінює факту, що практика (техніка, промисловість, виробництво), як і раніше, залишається кінець-кінцем визначальною в розвитку науки, і ще більше підтверджує цей факт, розкриваючи особливість «механізму» взаємодії науки і техніки в сучасних історичних умовах, оскільки йдеться про виконання наукою певних завдань практики.

Якщо в ХІХ ст. (завдяки успіхам природознавства) наука стала вже перетворюватися на специфічну виробничу силу, то в ХХ ст. процес цього перетворення прискорюється. Внаслідок цього, на відміну від минулого, коли революції в науці і революції в техніці відбувались роздільно, хоча й були зв'язані між собою, в ХХ ст. вони злилися в єдиний процес — сучасну науково-технічну революцію.

Отже, історичний підхід допомагає тут уникнути грубої помилки, яку легко зробити коли відірвати сучасність від історії і розглядати її не як таку, що діалектично розвинулася у тривалому і складному історичному процесі, а як статичну й готову констатацію останніх фактів. Тільки внаслідок такого неісторичного підходу до сучасності виникає необгрунтований сумнів щодо центральної тези історичного матеріалізму про те, що суспільна свідомість визначається суспільним буттям. Насправді ж протягом усього нового й новітнього часу техніка, виробництво (матеріальний фактор) були і залишаються в кін-

цевому підсумку рушійним стимулом розвитку науки (духовного фактору), а наука, як найрухливіший компонент у системі «наука — техніка» набуває дедалі вищих темпів розвитку в порівнянні з технікою і переганяє її в своєму поступальному русі.

Як же тоді розуміти актуальність історичного дослідження?

Ухід у далеке минуле, відрив від сучасності або ж неісторичний погляд на неї без урахування попереднього розвитку не дадуть змоги зробити будь-яких корисних для сучасності висновків. А без цього саме дослідження позбавлене актуальності, дійовості.

Актуальність дослідження визначається не тим, що досліджується — сучасність або минуле, а тим, як ведеться дослідження. Можна вивчати сучасність, застосовуючи неправильний, неісторичний підхід до неї, але це призведе до помилкових наслідків. Таке дослідження буде позбавлене не лише актуальності, але й взагалі наукового сенсу. Навпаки, можна займатися навіть дуже далеким минулим, але таким чином, що в результаті цього розкриється важлива історична закономірність і будуть зроблені висновки, які підтверджуватимуть якусь загальну наукову концепцію історичного розвитку і спростовуватимуть неправильні погляди та реакційні тлумачення. Вести історичне дослідження, враховуючи завдання сучасної науки, так само, як і аналізувати сучасність, враховуючи її історичний аспект і підходячи до неї з історичної точки зору — це значить пов'язувати історію з сучасністю, а сучасність — з історією. Таке пов'язування є необхідною умовою для того, щоб праця була актуальною.

Надзвичайно важливі висловлення В. І. Леніна з цього приводу.

У листі до Інесси Арманд (1916 р.) В. І. Ленін сформулював загальну вимогу марксизму, яку можна розглядати як принципове вирішення питання про співвідношення історії та сучасності: «Весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»².

Пізніше, при постановці інших конкретних питань сучасності Володимир Ілліч розвинув це центральне положення наукового методу марксизму.

У своїй лекції «Про державу» (1919 р.) В. І. Ленін говорив про те, що «...питання про державу є одне з найскладніших, найважчих і мабуть чи не найбільш заплутаних буржуазними вченими, письменниками і філософами»³. «Для того, щоб найбільш науково підійти до цього питання,— продовжував Володимир Ілліч,— треба кинути хоча б побіжний історичний погляд на те, як держава виникла і як вона розвивалась. Найбільш надійне в питанні суспільної науки і необхідне для того, щоб дійсно набути навичку підходити правильно до цього питання і не дати загубитися в масі дрібниць або величезній різноманітності думок, які борються,— найбільш важливе, щоб підійти до цього питання з точки зору наукової, це — не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»⁴. І далі, роблячи узагальнення, В. І. Ленін відзначав: «...до всякого такого питання можна солідно, з певністю підійти, тільки кинувши історичний погляд на весь розвиток його в цілому»⁵.

² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 200.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 418.

⁴ Там же, стор. 420—421.

⁵ Там же, стор. 421.

Подібну ж думку Володимир Ілліч висловив у праці «Ще раз про профспілки...» (1921 р.). Тут він підкреслив необхідність «...самостійно, з своєї точки зору, проаналізувати як всю історію даного спору (марксизм, *тобто* діалектична логіка, вимагає цього безумовно), так і весь підхід до питання, всю постановку — або, коли хочете, весь напрям постановки — питання в даний час, при даних конкретних обставинах»⁶.

Усім цим лєнінським положенням властива загальна думка, загальна вимога марксизму: будь-яке питання сучасності слід розглядати з історичної точки зору, підходити до нього історично, пов'язуючи таким чином сучасність з історією. З таких позицій слід вести будь-яке історичне дослідження, доводячи його так чи інакше до сучасності або в смислі хронологічному, або в смислі врахування вимог, які висувуються умовами сучасного суспільно-історичного розвитку.

Тимчасом у галузі історичної науки (залежно від різного розуміння співвідношення історії та сучасності) існують два різних розв'язання методологічної проблеми щодо напрямку, в якому повинен рухатись дослідник. Чи повинен він стежити за розвитком подій, рухаючись від минулого до сучасності, або ж йти від сучасності до минулого, шукаючи в минулому зародки сучасного, знаходячи ті причини і фактори, дія яких спричинилася до пізніших історичних подій.

На перший погляд здається правильним той шлях, який відповідає об'єктивному ходу історичних подій, їх хронології: спочатку викладається те, що відбулося раніше, а потім, те, що відбулося пізніше. Проте при такому дослідженні, якщо проводити його суто емпірично, описово, можна загубити істотне у величезній кількості фактичного але другорядного матеріалу, що дуже ускладнить завдання дослідника.

Але є другий шлях дослідження — від теперішнього до минулого або, в загальному випадку, від пізніших ступенів розвитку до більш ранніх, що їм передували. В цьому випадку сучасне, оскільки йому відповідає більш розвинута фаза руху, може бути керівним в історичному дослідженні і ніби критерієм при аналізі історичного матеріалу, що стосується більш ранньої, а тому й менш розвинутої фази того ж самого руху. Знаючи сучасне (або взагалі пізнішу й розвинутішу фазу розвитку) можна шукати й знаходити в минулому (в історії) зародки, початки тих подій або ідей, які пізніше набули повнішого розвитку і розвинулися до теперішнього стану.

Характеризуючи такий підхід до минулого (історії) з позицій її співвідношення з сучасністю, К. Маркс у праці «До критики політичної економії» писав, що анатомія людини — ключ до анатомії мавпи, і натяки на вище в нижчих тварин можуть бути зрозумілі лише в тому випадку, коли це вище вже відоме. Ці слова, сказані з приводу вивчення економічного розвитку суспільства, стосуються всіх без винятку об'єктів у ході їх історичного розвитку.

У висловленні К. Маркса міститься положення, яке полягає в такому: 1) аналіз сучасності як вищого ступеня розвитку («анатомія людини») є ключем до аналізу і розуміння минулого як нижчого ступеня того ж розвитку («анатомія мавпи»); 2) аналіз минулого лише в тому випадку дозволяє виявити в цьому минулому (в історії) натяки на вищі форми, що склалися пізніше (в сучасності), коли ці вищі форми (сучасність) вже існують, відкриті і пізнані.

Отже, в наведеному вислові Маркса зв'язок між нижчим і вищим, минулим і теперішнім, історією і сучасністю розкритий як взаємний і двосторонній: сучасність дозволяє аналізувати історію під кутом зору

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 71.

пошуків у ній попередніх фаз розвитку і тим самим розкривати свою власну історичну обумовленість і підготовленість. Історія дозволяє розглядати сучасність як таку, що історично виникла і розвинулася з найраніших зародкових форм того ж самого руху. Отже, історія і сучасність повинні розглядатися й досліджуватися лише в їхньому історичному зв'язку і спадкоємності як послідовні ланки єдиного закономірного ланцюга історичного розвитку.

Це загальне положення має пряме відношення до науки, до її розвитку, до розкриття співвідношення між її історією та сучасним її станом, а також тенденціями її дальшого прогресу в зв'язку з технікою. Наприклад, дійсний зміст висунутих у стародавньому світі теорій будови матерії та перетворень її елементів, розкривається лише тоді, коли при їхньому аналізі застосовується ключ, використовуваний при дослідженні тих самих теорій у сучасній фізиці та хімії. Невипадково один з творців першої теорії радіоактивності як спонтанного розпаду атомів Ф. Содді прямо послався на афоризм Геракліта «все тече, все змінюється». Якщо все змінюється, то, значить, і атоми теж мають змінюватись, руйнуватися. Теорія радіоактивності виявила свій спадкоємний зв'язок з античною наукою, а в цій науці був знайдений ще один натяк на сучасність, ще один її зародок.

Можна послатися й на інший факт. У 1865 р. в Брно ченець Мендель відкрив певний закономірний порядок розщеплення ознак батьків у потомства. Але тоді ніхто не звернув уваги на це відкриття і воно понад третину століття фактично залишалося в безвісті. На межі XIX, XX ст. значення цього відкриття було відмічено вченими, але це відбулося в обстановці ідеологічної, зокрема філософської боротьби в природознавстві, що загострилася, і посилення антидарвінівської реакції в біології. За цих обставин відкриття Менделя почали використовувати противники дарвінізму, хоча за своїм змістом воно не давало приводу для цього. Тоді важко було виявити у відкритті Менделя зародок великого прогресу вчення про спадковість (генетики) і всієї сучасної біології. Лише в наш час, коли в повній мірі розкрилися прогресивні сторони використання вчення Менделя, можна дати йому історично правильну оцінку, керуючись положенням про те, що вище є ключем до розуміння нижчого. Цей єдино вірний науковий підхід, який відповідає принципам марксизму, був грубо порушений на сесії ВАСХНІЛ у серпні 1948 р., коли всі оцінки минулого розвитку генетики, починаючи з відкриттів Менделя, були просякнуті антиісторизмом і нігілістичним ставленням до сучасної науки.

Звичайно, визнання нерозривного зв'язку історії з сучасністю не означає будь-якої модернізації минулого (історії), його штучного пристосування до сучасності. Це не означає також і перенесення масштабів минулого (історії) на поточний історичний розвиток, що призводить до архаїзації сучасності. Будь-які анахронізми, що порушують правильні співвідношення між різними історичними епохами та подіями, несумісні з принципом історизму в його марксистському розумінні.

Це стосується й співвідношення між історією науки та сучасним її розвитком.

До 110-річчя з дня народження І. Я. Франка

Ф. Д. ПУСТОВА

І. Я. ФРАНКО І РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ

Багатонаціональна Австро-Угорщина наприкінці XIX ст. зберігала залишки феодалізму як в економіці, так і в державному управлінні. Особливо відсталою частиною імперії була Галичина. Тут штучно гальмувався промисловий прогрес, капіталізм у сільському господарстві розвивався пруським шляхом, куріальна виборча система забезпечувала політичну владу крупним землевласникам і промисловцям, між народами розпалювалася національна ворожнеча.

Австрійська соціал-демократія, сформувавшись як політична партія в 1889 р., не змогла стати авангардом трудящих самої Австрії і поневолених нею народів. Вона виявила повну неспроможність розв'язати аграрне та національне питання, які були віссю всіх суперечностей, зосередила всю увагу лише на боротьбі за загальне виборче право, розмежувавшись на окремі організації за національною ознакою.

Такі економічні і політичні умови визначили характер визвольного руху в Галичині. В 90-і роки тут існували польська, українська та єврейська, так звані, соціал-демократичні партії і поряд з ними — русько-українська радикальна партія. Одним із її організаторів був І. Я. Франко. Створення демократичної партії, здатної боротися за визволення народу, було давньою мрією революційного демократа. Ще в 1881 р. він мав намір на кошти, одержані від перекладу «Фауста» і «Мертвих душ», видавати у Львові «соціалістичну газету двотижневу», яка забезпечила б «утворення сильної організації сільського і міського робочого люду, зведення до купи, впорядкування і прояснення всіх опозиційних та революційних елементів, що бродять скрізь у головах народних»¹. В демократичному журналі І. Франко бачив центр, навколо якого можуть сконсолідуватися всі передові сили Галичини, що стануть ядром справжньої народної партії. Проте тоді ці плани не могли здійснитися, бо ще не склалися об'єктивні умови для їх реалізації.

Але наприкінці 80-х років обстановка змінилася. Під впливом міжнародного робітничого руху в Галичині посилюються визвольні тенденції. Революційний демократ усвідомлює, що створення партії вже неминуче і своєчасне. Він вважає, що характер галицької демократичної організації повинен бути «переважно людський, аграрний», що «питання спеціально міські не дозріли ще в Галичині до питань загальнокраєвих, як у Англії або в Німеччині, а велика їх частина може бути корисно полагоджена в рамках питань аграрних»².

І. Франко вивчав і популяризував твори Карла Маркса, добре був обізнаний з діяльністю європейських соціал-демократичних партій і разом з тим дотримувався погляду, що галицька революційна партія має бути селянською. Причина цього в економічних і політичних умовах краю. 90% населення Галичини становило селянство, до

¹ І. Франко Твори в двадцяти томах, т. XX, К., 1956, стор. 147. Далі, посилаючись на це видання, вказуємо том і сторінку.

² І. Франко. В наймах у сусідів, Львів, 1914, стор. 164.

того ж воно катастрофічно розорювалось і змушене було шукати заробітків в сусідніх країнах або емігрувати. Аграрна проблема вимагала невідкладного розв'язання, а соціал-демократичні партії в найкращому випадку обходили її. Вони здебільшого вважали селянство консервативною силою, нездатною на революційні дії, і не змогли розгорнути серед нього агітацію. Тому І. Франко і взявся за справу застосування партії, яка шукала б шляхи негайної допомоги селянству.

В 1890 р. відбулося організаційне оформлення радикальної партії, до якої ввійшла переважно молодь, вихована Франком і його друзями. 4—5 жовтня 1890 р. проходив I з'їзд, що схвалив програму. При обговоренні її серед членів виявилася розбіжність у поглядах: одні пропонували виходити з марксистського вчення і виробити програму на зразок соціал-демократичної, інші доводили, що теорія наукового соціалізму неприйнятна, бо Галичина не має розвиненої великої промисловості. З'їзд підтримав І. Франка, який обстоював створення програми відповідно до потреб селянства.

Ця легальна партія визначала як свою кінцеву мету боротьбу «за перемену способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму... колективний устрій праці і колективна власність средств продукційних»³. Визнавалось, що досягти суспільної перебудови можна лише об'єднаними зусиллями трудящих. Тому класове виховання трудового народу радикали вважали своїм важливим і повсякденним обов'язком. Треба було «зробити з тих мас,— писав І. Франко,— політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути)»⁴.

Селянську проблему партія виділяла як першочергову і вимагала передачі всієї землі, насамперед, поміщицької, в цілковите розпорядження сільських громад, які розподіляли б землю між окремими селянами та об'єднаними селянськими господарствами.

Хибою радикалів було те, що вони не розрізняли серед селян малоземельних і безземельних, зараховували всіх в одну трудящу масу і, крім того, вважали можливим поліпшити економічне становище розорюваного капіталізмом селянства шляхом «повздержання (затримання) скорого творення пролетаріату» (1890, № 20, стор. 301).

В питаннях політичних партія ставила собі найближчу мету: боротися за пряме загальне виборче право, за демократизацію суспільного, державного устрою, вільний національний і культурний розвиток всіх народів Австро-Угорщини. Вона домагалася введення української мови як державної на території Галичини, безплатної освіти для трудящих, свободи релігійних переконань.

Національне питання в програмі підпорядковувалось соціальному. І. Франко добре розумів, що не всяке національне визволення ліквідує експлуатацію і головне завдання вбачав у боротьбі за «усунення визискувачів своїх чи чужих»⁵. Союзником галицьких трудящих він вважав польський народ, тому виступив на з'їзді з критикою позиції В. Будзиньського про поділ Галичини на дві частини: українську і польську.

Серед партійних платформ у Галичині це була перша демократична програма, яка охоплювала всі сфери життя. Радикали вийшли за межі гурткової роботи і розгорнули велику агітаційну та просвітительську діяльність серед народу. Перед широкими трудящими масами вони вперше виступили з своєю програмою під час виборчої кам-

³ Журн. «Народ», 1890, № 20, стор. 301. Далі, посилаючись на цей журнал, вказуємо в дужках рік, число, номер і сторінку.

⁴ І. Франко. Молода Україна, частина I, Львів, 1910, стор. 101.

⁵ Журн. «Літературно-науковий вісник», 1900, т. XII, стор. 4.

панії 1891 р. У зверненні до народу виконавчий комітет партії, членом якого був Франко, пояснював, що в країні існують різні класи з протилежними інтересами, що експлуататорський суспільний лад узаконює політичну нерівноправність: «кожний дідич має повне право політичне... мужик не має навіть тисячної частини того права». Кандидат від панівних класів не буде захищати інтереси народу, бо «вовк ніколи овець не пасе» (1891, № 4, стор. 53—54).

Уряд «конституційної» Австрії, злякавшись революціонізуючого впливу виборчої програми радикалів, конфіскував перший і другий варіанти її, а Франко і Павлик мали судові процеси.

Під час виборів партія виставила свого кандидата, хоч мала дуже обмежені кошти, щоб організувати агітацію за нього. Вся державна і суспільна машина була спрямована проти радикалів і їхнього представника. По всіх церквах правились молебні, щоб він не був обраний, читались єпископські послання проти нього і тих, хто наважився б віддати свій голос за радикала. Внаслідок шаленої агітації всіх сил реакції, грубих порушень порядку виборів, партія не одержала мандата, але авторитет її дуже зріс, особливо серед селянства.

Радикальна партія прагнула підняти весь народ на боротьбу за політичні права. На вічах збирались підписи під петиціями до державної ради. Селяни надсилали їх до редакції «Хлібороба» і «Народу», а видавці радикальних органів подавали ці петиції депутатам і через журнал «Народ» домагались, щоб рада обговорила вимоги трудящих.

Організатором і учасником багатьох віч був І. Франко. Найважливіші з них у політичному житті країни були — в Турці (грудень 1891 р.) і Снятині (лютий 1892 р.). На Снятинському вічі, в якому взяло участь до двох тисяч чоловік, І. Франко виступав 6 разів, зокрема з питань про виборчу систему, існуючий закон про пресу, антинародну суть рустикального банку. Крім того, він прочитав реферат «Народні школи і їх потреби». Завдяки зусиллям Франка була прийнята політично вагома резолюція, яка вимагала від сеймових послів добиватися виборчого права, а від членів державної ради — «зложити мандати», бо вони обрані не з волі трудящих і їх діяльність «будить в народі загальне невдоволення» (1892, № 5—6, стор. 68).

Але радикальна партія не була єдиною, монолітною ні організаційно, ні теоретично з самого її заснування. Віденський осередок, так звані «молоді», очолені В. Будзиновським, визнали себе «національною групою» радикальної партії і стали на шлях боротьби за включення до програми націоналістичних вимог. Під час виборчої кампанії 1891 р. ця група виступила зі своїм маніфестом.

Не було єдності навіть у виконавчому комітеті радикалів, члени його по-різному тлумачили основні програмні положення. У «Квестіонарі для II з'їзду» підкреслювалося, що програма «не зовсім і не у всім відповідає поглядам, бажанням і змаганням загалу партії, що є в ній хиби і внутрішні, і технічні» (1891, № 15—16, стор. 217).

Виконавчий комітет поставив перед радикалами 31 питання для обговорення перед II з'їздом. Серед них було й таке: «Чи під «науковим соціалізмом» розуміє з'їзд соціалізм матеріалістичний Маркса—Енгельса, чи анархічну доктрину Прудона і Бакуніна, чи... до якої іншої системи стоїть з'їзд найближче» (1891, № 15—16, стор. 217).

Комітет висунув дуже важливу проблему — мирний чи революційний шляхи досягнення соціалізму. Постановка і розгляд таких актуальних питань мали велике значення.

Обговорення, яке розгорнулося на сторінках журналу «Народ», свідчить, що радикали у визначенні шляхів до соціалізму не мали

одностанійності, переважна більшість їх, як і австрійська соціал-демократія, стояла на позиціях реформ.

Позиція І. Франка у цьому питанні була протилежною реформістській. Він сприйняв загалом марксистське вчення про класи і класову боротьбу, розуміючи, що класи виникли на певному етапі суспільного розвитку і зникнуть при соціалізмі як антагоністичні сили. В практичній діяльності революційний демократ відстоював єднання селян з робітниками, хоча гегемонію пролетаріату в Галичині вважав нереальною. У статті «Słościanstwo i kwestja socialna», оцінюючи реформістський план д-ра Тіля, Франко писав: «Це є латанина різноманітних і суперечних поглядів», що мають на меті «навіки затримати селянина в такому становищі, щоб він, щоправда, не помирав з голоду, не бунтувався, а платив податки, але разом, з тим становив ту підстилку поступу, яка дає для цивілізації свої соки, але сама не бере в ній участі»⁶.

На початку жовтня 1891 р. відбувся другий з'їзд партії, який закликав її членів вести агітаційну роботу «серед міських і фабричних робітників», зміцнювати зв'язки з робітничою партією. Тісний контакт з нею радикали прагнули встановити ще до цієї постанови.

Другий з'їзд радикалів дав настанову «вступати в члени всіх руських інституцій і старатися їх діяльність звертати в користь вимогів партії» (1891, № 20—21, стор. 267). Здійснити це було не легко, бо радикалів не приймали ні до яких установ і закладів. Навіть такого визначного вченого, письменника, публіциста, як Франко, усунули з «Просвіти», не допустили в Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка.

З'їзд офіційно оголосив журнал «Народ» органом партії і ухвалив «основати орган робітничий соціально-демократичний для фабричних і міських робітників на Русі» (1891, № 20—21, стор. 267). Але через фінансові труднощі ця постанова не була виконана.

На сторінках журналу «Народ» висвітлювались всі важливі події соціалістичного руху Європи (конгреси Інтернаціоналу, участь соціал-демократів у виборчих кампаніях, огляди робітничого руху за окремі періоди), було надруковано «Ерфуртську програму», звіт групи «Визволення праці» Брюссельському конгресу.

За порадою Франка, радикали прагнули до встановлення тісних зв'язків з робітниками і робітничими партіями. У 1891 р. М. Павлик зробив першу спробу залучити селян до участі у першотравневих зборах львівського пролетаріату, але здійснити цього не вдалося. Пізніше радикали не відмовлялися запрошувати селян на робітничі збори. Видання цієї партії відіграли велику роль у тому, що селянство почало цікавитися робітничим рухом, подавати йому підтримку. У 1894 р. М. Павлик констатував: «Мужики наші до них (галицьких соціал-демократів.— Ф. П.), а власне до робітників ставляться дуже симпатично і навіть самі піднесли і ухвалили на вічу, що в разі страйку за загальним голосуванням будуть їм помагати хлібом»⁷.

Радикали мали зв'язки і з іншими соціал-демократичними організаціями. Під час виборів 1891 р. вони зверталися за фінансовою підтримкою до німецької робітничої партії. В одному листі Павлика до Драгоманова читаємо: «Можете собі думати, як круто з нами було, коли я мусив обертатися аж у Берлін до соціалістів, щоб позичили тисячу марок»⁸.

Франко був добре обізнаний з діяльністю всієї австрійської соціал-демократії, мав особисті стосунки з її лідером В. Адлером. По-

⁶ Газ. «Kurjer Lwowski», 1894, № 276.

⁷ Переписка Мих. Драгоманова з Мих. Павликом, т. VIII, Чернівці, 1912, стор. 169.

⁸ Там же, т. VI, Чернівці, 1910, стор. 126—127.

знайомилися вони, як видно з листів до М. Павлика, під час перебування письменника у Відні в 1892—1893 рр., коли він складав докторські екзамени. В 1896 р. І. Франко, прийнявши запрошення віденських фабіанців і Адлера, виступив на робітничих зборах з доповідями «про економічне і суспільне положення галицького мужицтва», «про рух людовий польський і руський в Галичині»⁹. Звіти про ці збори і виступи І. Франка були надруковані в німецьких та англійських газетах.

Галицькі прогресивні громадські діячі, зокрема Франко і Павлик, мали зв'язки з плехановською групою «Визволення праці». На зборах товариства «Наукова читальня», очолюваного Франком, у 1890 р. був обраний представник від Галичини на Брюссельський конгрес Інтернаціоналу.

Російські соціал-демократи цікавились успіхами радикальної партії, були постійними читачами її видань. Редакція журналу «Народ» стала пунктом, через який у Росію транспортувалася нелегальна література і пересилалися кошти групі «Визволення праці».

Франко і Павлик читали видання цієї групи, зокрема її орган «Соціал-демократ», роботи Плеханова «О задачах социалистов в борьбе с голодом в России», «Наши разногласия» та ін. Це допомагало Франкові розібратися в особливостях російського визвольного руху.

Радикали були зв'язані і з лондонською організацією — «Товариством друзів російської свободи», яке очолював Степняк-Кравчинський. На сторінках журналу «Народ» пропагувалася діяльність російського товариства, подавалася практична допомога йому у виданні і поширенні забороненої в Росії літератури. В «Бібліотеці «Народу», яка почала виходити в 1891 р., друкувались, крім творів І. Франка, М. Драгоманова, видання групи «Визволення праці» і «Фонду Вільної російської преси» в Лондоні. Трьома додатками до органу радикальної партії було опубліковано брошуру Ф. Енгельса «Соціалізм утопічний і науковий».

Нова революційна демократія Галичини (Франко, Павлик та інші) мала зв'язки з визвольним рухом на Україні і в Росії. Вона підтримувала стосунки з представниками буржуазно-ліберальної течії (М. Ковалевський, К. Арабажин) і з соціал-демократами.

П. Тучапський згадував: «Галицькі радикали зав'язали стосунки з нами; час від часу в Київ приїжджали від них спеціальні уповноважені, привозили контрабандою щойно видані українські книжки, не пропущені в Росію, і старались при нашій допомозі зібрати кошти на свою діяльність, переважно на свої видання»¹⁰.

Радикали допомагали друкувати і перевозити нелегальну марксистську літературу київським соціал-демократам. Є підстави твердити, що на їх замовлення Павлик видав «Ерфуртську програму» Каутського в російському перекладі. У статті «К истории возникновения РСДРП партии», підписаній криптонімом Б. Д. і надрукованій в «Историческом сборнике» 1907 р., що вийшов замість журналу «Былое», знаходимо таке свідчення члена київської соціал-демократичної групи: «Російська с(оціал)-д(емократична) група мала свою нелегальну бібліотеку і збирала кошти на видання і купівлю нелегальної літератури. Ця група переклала і видала перше російською мовою видання «Ерфуртської програми» Каутського, додавши до нього свою передмову. Це так зване видання Павлика»¹¹.

⁹ І. Франко. Як я став казенним радикалом, Львів, 1897, стор. 28,31.

¹⁰ П. Л. Тучапський. Из пережитого, Одеса, 1923, стор. 30.

¹¹ Исторический сборник, 1907, № 1, стор. 130.

Зазначений факт підтверджується у спогадах членів київської соціал-демократичної організації В. Г. Крижанівської-Тучапської («Каторга и ссылка», 1930, № 6) та П. Л. Тучапського.

Царська охрнка слідкувала за діяльністю прогресивної інтелігенції Галичини. За свідченням агента російської жандармерії Л. П. Менщикова, програма радикалів була в руках властей *. 21 травня 1891 р., пише Меншиков, московське відділення охрнки переда-ло в департамент поліції Програму русько-української радикальної партії, одержану від Кримського, і просило її повернути швидше в ін-тересах агентури»¹². Звичайно, наміри радикалів не могли сподоба-тись охоронцям російського самодержавства, тому галицькому агенту давались вказівки «знаходитися в усякий час в курсі революційних заходів львівського гуртка Франка Івана» (1894, № 23—24, стор. 356).

Занепокоєння російської жандармерії щодо «гуртка Франка Іва-на» було викликане тим, що критика суспільного ладу Австрії та Росії в «Народі», агітація радикалів не проходили безслідно. Під їхнім впливом до політичного життя залучалися все ширші маси трудящих. Про активізацію галицьких селян, зростання їх класової свідомості свідчить зокрема львівське віче 1894 р., де була прийнята революцій-ного змісту резолюція: «Зваживши, що теперішні політичні відносини в австрійській державі неприхильні для правильного розвитку нашого народу; зваживши, що як репрезентаційні тіла в теперішнім складі, так і державні органи стоять передовсім на сторожі класових інтересів посідаючої верстви... віче протестує проти такого стану речей і зви-ває всі опозиційні, дійсно демократичні елементи до завзятої і невси-пучої боротьби проти нього...» (1895, № 1—2, стор. 4).

У радикальну партію, яка в період заснування складалася з де-кількох десятків інтелігентів, вливається селянська маса. Радикали вдаються до створення суто селянської організації. У 1894 р. в Коло-мій вони заснували політичне товариство «Народна воля», яке ста-вило своїм завданням об'єднати всіх селян на боротьбу за поліп-шення економічного становища, «оборону громадянських прав і розши-рення їх в радикально-демократичнім напрямі» (1893, № 16, стор. 172).

30 червня 1894 р. відбулися перші загальні збори «Народної волі» при участі 250 селян. Головою товариства було обрано Франка. Офі-ціальним органом «Народної волі» стала газета «Хлібороб». В декла-рації товариства писалося: «Товариство наше має на цілі, щоби народ наш політично виобразувався і добився повної економічної і політич-ної волі (свободи)» (1893, № 16, стор. 172). Але в питанні про шляхи визволення у цій декларації не було чіткості й наукового аналізу, як і в програмі радикальної партії.

У зв'язку з тим, що «Народна воля» ставила перед собою завдан-ня близькі й зрозумілі селянству, кількість членів товариства швидко зростає, особливо в тих повітах, де радикали проводили агітацію серед селян. На початку 1894 р. воно об'єднувало близько 500 членів, а в червні цього року — 685.

Проте вплив радикалів на маси послаблювався незгодами в їхніх лавах. Починаючи з 1893 р. ідейний розбрід в партії дедалі поглиб-люється. Можливо, цьому сприяла відсутність на той час твердого

* А. Кримський твердить, що провокатором, який передав програму в охрнку і подавав відомості про партію, був Нестор Яворський, галичанин (А. Кримський. Розвідки, статті та замітки, К., 1928, стор. 321).

¹² Л. П. Меншиков. Охрана и революция. К истории тайных политических организаций в России, ч. I, М., 1925, стор. 81.

авторитетного керівництва. Франко перебував у Відні, а між іншими членами виконавчого комітету не було єдності. Партія розколася на «стариків», до яких належали Франко і Павлик, та «молодих», очолюваних Будзиновським.

Поряд з програмою, прийнятою на I з'їзді, поширюється неофіціальна програма В. Будзиновського. Гостріше виявились розходження в питаннях про шляхи боротьби, про характер держави і т. п. Але й ті, що видавали себе за ортодоксальних марксистів, були великими плутаниками, вульгаризували, спрощували марксизм. Вони, наприклад, вважали, що пролетаризацію селян можна і треба прискорити якимись штучними заходами. Становище не поліпшилося і після III з'їзду радикальної партії, який відбувся в Станіславі 21—22 листопада 1893 р. Франко на з'їзді не був. Питання про нову програму не ставилося. Прийняті постанови відкидали компроміси з будь-якими партіями і закликали продовжувати боротьбу з клерикалізмом.

У викритті антинародної діяльності духовенства, церкви і Ватикану радикали, особливо Франко, відіграли величезну роль, паралізуючи багато заходів уряду і католицької церкви по одурманованню народу. В цій справі головною їх зброєю були журнали «Народ» та «Хлібороб», на сторінках яких пропагувалися найновіші досягнення природничих наук, вміщувалися статті з історії релігії, антиклерикальні художні твори, дописи селян про здирства та безчинства попів, про виступи проти попівських треб. Вплив антицерковної агітації радикалів був великий. Із занепокоєнням газета москвофільського напрямку «Галичанин» відзначала, що селяни «як опришки нападають на дорогах на своїх істинних благодійників»¹³, попів. Реакція виступила на захист цих «найближчих друзів народу». Особливо енергійно діяла церква. Вона заборонила радикальні видання, зводила наклепи, переслідувала розповсюджувачів і читачів журналу, влаштовувала антирадикальні молебні. Так, у 1892 р. у Стопчатові була відправлена «грандіозна» служба, на яку з'їхалися 22 церковники.

Прогресивні діячі радикальної партії, прагнучи розширити свій вплив на народ, засновують у 1894 р. просвітительське товариство «Поступ» (Прогрес). Його статут був лояльним до уряду, але прокураторія кваліфікувала, що він виходить за межі дозволеного конституцією і конфіскувала. Цензурі ввижалася небезпека для державного ладу Австрії в тому параграфі, де вказувалось на необхідність поширювати книжки всякого змісту: художнього, політичного, економічного, медичного, природничого.

Щоб зробити ефективною діяльність радикалів, Франко вважає необхідним зміцнити лави партії. У січні 1894 р. він писав до Павлика: «Я промовляю за конечністю реорганізації, а властиво консолідації нашої партії. Думаю, що це конечне».

Але дальшого розкладу партії зупинити було неможливо, хоча деяких позитивних результатів радикали ще досягли. Вони продовжували боротись за невідкладні політичні та економічні потреби народу. Класова свідомість розбудженого ними селянства зростала, з його середовища вийшла ціла плеяда свідомих громадських діячів, для яких учителем був І. Франко. Революційний демократ залишився взірцем борця і для демократичної інтелігенції, яка продовжувала пропагувати кращі традиції радикалів. Лави партії поповнювались селянами. Якщо на перших з'їздах число членів не перевищувало кількох десятків, то на VI з'їзд у 1897 р. з'їхалися делегати від

¹³ Газ. «Галичанин», 1893, № 73.

25 повітів, які репрезентували вже 130 організацій. Франко на цьому з'їзді виступав по земельному питанню.

Як раз у цей час в Австро-Угорщині велася широка підготовка дня скасування панщини. Урядова і буржуазна преса змальовувал цей акт, як великий безкорисливий подарунок народові від уряду. Франко у своєму виступі на VI з'їзді радикалів* розвінчує цю буржуазну фальсифікацію: «...нам панщину,— заявив він,— не дарували, але просто продали, а ціну продажі платимо понині». Письменник заклика народ святкувати не «хвилі знесення панщини, а хвилю бунту»¹⁴.

VI з'їзд радикальної партії Галичини ухвалив вести агітацію з страйки, як «одиноке легальне руже, котрим руський народ зможе скинути з себе ярмо економічної і політичної неволі...»¹⁵. Але поряд з цим ухвалами в резолюцію була записана вимога поділу Галичини на польську і українську частини.

VII з'їзд партії (жовтень 1898 р.) виявив розходження між радикалами в питанні релігії. Ці незгоди існували і раніше, але зараз праве крило стало вимагати, щоб партія припинила боротьбу з духовенством. І. Франко, навпаки, закликав вести її ще енергійніше і домігся, щоб з'їзд прийняв резолюцію, яка зобов'язувала членів партії «старатися усувати попів від товариств і зборів радикальних і взагалі старатися знищити вплив їх в усіх світських товариствах і громадах»¹⁶ ширити науку, вимагати від державної ради урегулювання церковних податків.

Незабаром після з'їзду організація радикалів розпалася, її колишні члени (переважно інтелігенція) утворили соціал-демократичну і національно-демократичну партії, частина лишилася на радикальних позиціях (в тому числі В. Стефаник, Л. Мартович). Галицька соціал-демократія жонглювала марксистськими фразами, з яких був вихолощений справжній зміст, а національно-демократична партія мала у своїй програмі, крім націоналістичних положень, туманні твердження про демократичний лад, рівноправність народів, націоналізацію землі і про те, щоб «капітали та промислові оруддя стали власністю тих, хто їх виробляє»¹⁷.

І. Франко ввійшов до національно-демократичної організації, але розгледівши її справжню суть, швидко порвав з нею. Він відмежується і від колишніх радикалів, зв'язок з якими тепер не робив честі.

Проте, хоча письменник формально відійшов від керівництва, у своїх художніх творах і публіцистичних статтях він залишався глашатаям прогресивних ідеалів радикальної партії.

Русько-українська радикальна партія відіграла значну роль у суспільно-політичному житті Галичини. Вона перша в Австрії розгорнула широку агітаційну роботу серед числених мас селянства, сприяла вихованню класової свідомості трудящих, піднімала їх на боротьбу за здійснення всіх буржуазно-демократичних свобод. У національному питанні організатори радикальної партії йшли попереду австрійської соціал-демократії, правильно підпорядковуючи його соціальному. Їхня антиклерикальна пропаганда теж мала величезне суспільне значення.

* Ця промова Франка була спочатку вміщена у журналі «Громадський голос» (1897, № 20), але уряд конфіскував її. Радикальний посол оскаржив конфіскацію в державній раді, і промову надрукували як частину його виступу в парламенті (1897, № 21).

¹⁴ Журн. «Громадський голос», 1897, № 21, стор. 167.

¹⁵ Там же, № 24, стор. 192.

¹⁶ Там же, 1898, № 20, стор. 186.

¹⁷ Інститут літератури АН УРСР. Архів Франка, № 199/151.

Л. А. КОВАЛЕНКО

І. Я. ФРАНКО — ІСТОРИК-СЛАВІСТ

Українськими істориками в ХІХ ст. зроблено значний вклад у розвиток слов'янознавства. При Харківському університеті в 30-х роках існувала кафедра слов'янознавства, очолювана І. Срезневським, а пізніше такі ж кафедри були створені при Київському та Одеському університетах. Зрозуміло, що ідейно-політичні спрямування українських славистів мали досить різноманітний характер. Серед них були прихильники реакційного слов'янофільства, а також прогресивного — О. Бодянський, Т. Г. Шевченко та ін. В зв'язку з цими процесами розвитку слов'янознавства на Україні в ХІХ ст. і на їх фоні слід розглядати історичні дослідження з славистики І. Я. Франка.

Як славист І. Я. Франко багатогранний — історик, літературознавець, лінгвіст. Дослідники творчості революціонера-демократа літературознавці мабуть чи не перші звернули увагу на значний його доробок у дослідженні зарубіжної славистики. Особливо серйозну роботу в цьому напрямку провели радянські та сучасні польські, чеські вчені: Г. Вервес, М. Возняк, М. Неврлі та багато інших. Я. Ривкіс у своїй монографії подає ґрунтовні бібліографічні довідки з цього питання¹.

Та, незаперечно, що революціонер-демократ в своїх працях розробляє не лише літературознавчі, а й питання історії західних і південних слов'ян².

В дослідженнях І. Франка, зокрема присвячених творчості Адама Міцкевича, Богдана Залеського, Юліуша Словацького, Марії Конопницької, Карела Гавлічека-Боровського, Ярослава Врхліцького, розвідках про фольклор південних слов'ян, як от «Із болгарських пісень», містяться оригінальні міркування й думки про історію Польщі, Чехії, Словачії. В історичних розвідках «Що таке поступ», «Галицька індемнізація» та інших І. Франко багато уваги приділяє історичному минулому Польщі, Чехії, південних слов'ян. Цей бік спадщини письменника й вивчають радянські історики — Г. Д. Вервес, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко та інші³.

¹ Я. Ривкіс. Іван Франко — дослідник російської та зарубіжних літератур, Житомир, 1959, стор. 92, 102—103.

² І. Я. Франко. Новий сербський місячник «Стража», «Молот», 1878; Католицький панславизм, «Світ», № 7, 1881; Баламутний ювілей (про перемогу Яна Собеського під Віднем), «Діло», № 99, 1883; Наш погляд на польське питання, «Діло», № 36 і 37, 1883; Польські торжества в Кракові та русини, «Діло», № 101, 1883; Два панславизми, «Діло», № 136, 1884; Польське повстання в Галичині 1846 року, «Зоря», №№ 1—11, 14—19; Причинок до історії 1848 року, «Зоря», №№ 15—16, 1886; *Chlor polski w świetle poezji polskiej*, «Ruch», №№ 9—13; Літературне відродження в південній Русі і Ян Коллар, зб. «Jan Kollar, 1793—1852», Відень, 1893; Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер, «Народ», № 16—24, 1893; Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772—1848 рр., «Життя і слово», т. III, 1895; Причинок до історії Галичини у ХVІІІ в., «Записки НТШ», т. XXVII, 1899; Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в ХІХ в., «Записки НТШ», т. XIV, 1902; Україна і Польща, «Світ», ч. I, 1912.

³ Зб. «І. Я. Франко як історик», Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 8, К., 1956; В. А. Жебокрицький. Деякі питання історії південних слов'ян в творчості І. Франка, Наукові записки КДУ, т. XV, вип. VIII, К., 1956; Л. І. Батюк. До питання про зв'язки Івана Франка з Чехією, Наукові записки Дрогобицького педінституту, вип. II, Дрогобич, 1957.

Франко студіював праці російських та українських славістів XIX ст.: В. Григоровича, М. Погодіна, О. Бодянського, Ю. Венеліна О. Гільфердінга, П. І. Прейса, О. Пипіна, В. Макушева, О. Потєбн тощо⁴. Стежив він за станом сучасної йому славістики в Росії, зокрема за роботами професора-слов'янознавця Одеського університету О. Кочубинського⁵. Про широкий діапазон Франка в цій галузі свідчить і його обізнаність з науковим доробком славістів за рубежом: Шафарика, Яна Коллара, Дрінова, Вазова, Каравелова, Марковича, Новаковича, Богішича та інших⁶.

Безумовно, І. Франко був обізнаний з працями українських славістів-істориків і літературознавців (О. Бодянського, Ю. Венеліна, В. Григоровича та ін.)⁷. На його думку українські славісти не становили чогось суцільного з погляду ідейно-політичної спрямованості своїх переконань і досліджень. Серед них були послідовники реакційного слов'янофільства-панславізму. З цієї точки зору цікавою є характеристика галицького історика Д. Зубрицького, про якого Франко писав: «Лишаю на боці Дениса Зубрицького, котрий, познайомившись 1838 р. з Пагодіним, по-своєму, а властиво зовсім по-шляхетськи зрозумів його ідеї про слов'янську взаємність, як конечність зректися своєї народності, мови і традиції і зіллється в одно з якою-небудь пануючою: у Зубрицького такою пануючою народністю була зразу польська, а потім російська»⁸. І. Франко дає глибоку й змістовну оцінку проектам слов'янського федералізму, в яких провідною була ідея М. Костомарова про месіанство України. «Приїхавши до Києва в р. 1845, Костомаров мав уже вироблені погляди на питання слов'янське. Він приймав у свою програму конечність взаємного ознайомлення слов'ян між собою*, але йшов далі, вважаючи конечним змагати до витворення одноцільної слов'янської держави, основаної на взаємнім пошануванню всіх національних осібностей поодиноких слов'янських націй і на їх федеративному зв'язку, хоч би під протекторатом царя російського»⁹. В іншому місці письменник з іронією говорить про «Костомарівську федерацію під протекцією»¹⁰.

І. Франко перший відзначив, що в українській славистиці в середині XIX ст. була й прогресивна течія. Це — почасти представники «руської трійці»¹¹, а головне революціонер-демократ Т. Г. Шевченко, який на протигагу реакційним слов'янофілам і лібералові М. Костомарову висуває тезу про об'єднання народних мас усіх слов'янських країн в ім'я революційної боротьби проти національного і соціального гноблення. Франко наводить саме такі рядки з «Єретика» Шевченка:

Щоб усі слав'яни стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як констанцький
Єретик великий! (т. є. Ян Гус)¹².

⁴ Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVIII, К., 1955, стор. 241—242.

⁵ Там же, стор. 238.

⁶ Там же, стор. 241—242.

⁷ Там же.

⁸ Там же, стор. 258.

* На думку Франка М. Костомаров, ще будучи в Харкові, познайомився з положеннями Яна Коллара про слов'янську взаємність.

⁹ Іван Франко. Твори, т. XVIII, стор. 262—283.

¹⁰ Там же, стор. 246.

¹¹ Там же, стор. 260.

¹² Примітка І. Франка. Тарас Шевченко. Твори в трьох томах, т. I, К., 1963, стор. 241.

Щоб показати, як ставився Шевченко до своїх сучасників представників реакційного табору панславістів і лібералів, Франко цитує сповнені гніву слова поета з твору «І мертвим, і живим...»

І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слов'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А своєї
Дас[т]ьбі...¹³

Свої міркування про славістику на Україні в XIX ст. Франко підсумовує висновком про те, що слов'янознавством тут займалися не лише фахівці-вчені, а й широкі кола громадськості: «Свідомі українці не перестають бути слов'янофілами в душі Коллара і Шевченка. Довговіковий притиск навчив їх відчувати й усяку чужу кривду і ненавидіти її; географічне положення поставило їх на розграні майже всіх слов'янських народностей: вони сусідують і з великорусами, і з білорусами, і з поляками, і з словаками, і потроху й з болгарами (в Добруджі), так що питання слов'янської взаємності є для них більше, чим для всякої другої слов'янської народності, питанням живим і пекучим, питанням практичної роботи»¹⁴.

Вся діяльність І. Франка в дослідженні зарубіжної славістики пройнята ідеєю важливості для українського народу вивчення історії зарубіжних слов'ян. Із спадщини письменника, що стосується цих проблем, слід виділити дві теми, якими він найбільше займався. Це питання історії Польщі і розвиток слов'янських відносин в основному в період історії нового часу.

Безпосереднім поштовхом до розробки І. Франком питань польської історії були обставини громадсько-політичного життя на Галицьких землях у 60—80-х роках XIX ст. Польські реакційні кола Галичини носились з проектом відвоювання Царства Польського та Правобережної України й включення їх до корони Габсбургів¹⁵. Здійснення цих малячих планів супроводжувалось наступом на українських селян Галичини. І. Франко відзначає, що представники польського католицького духовенства Калинка і Кайсевиц у 1868 р. сформулювали свого роду програму магнатської експансії на Схід Європи¹⁶. Одночасно «станьчики» виступили з наклепами щодо національних і визвольних прагнень польського народу як у минулому, так і на сучасному етапі. За цих умов актуальним ставало питання про оцінку польського визвольного руху першої половини XIX ст.

І. Франко зупиняється на всіх найважливіших подіях 1830—1831, 1846, 1848, 1863 рр. в Галичині. У повстанні 1830—1831 рр. він відзначає два моменти: обставини його передодня та вплив цього руху на Поділля.

В 20-х рр. у польських громадських колах виразно помічається активізація, що, зокрема, знаходило свій вияв у заснуванні й поширенні різних освітніх та навчальних закладів (реформа Віленського університету, відкриття Кременецького ліцею, Вінницької гімназії тощо)¹⁷. Та одночасно досить рішуче діяли реакційні сили в особі єзуїтів, які

¹³ Тарас Шевченко. Твори в трьох томах, т. I, К., 1963, стор. 312.

¹⁴ Іван Франко. Твори, т. XVIII, стор. 263.

¹⁵ История Польши в трех томах, т. II, М., 1955, стор. 233.

¹⁶ Іван Франко. Твори, т. XIX, стор. 138—139.

¹⁷ Там же, т. XIX, стор. 677—678.

відверто проголосили своєю метою боротьбу проти лібералізму, тобто буржуазно-ліберальних ідей. В них ідеологи польських поміщиків і духівництва вбачали велику небезпеку. Один з представників цього табору писав: «Рідко хто замислюється над значенням народного слова «лібералізм»; свавільність, відкрито виголошена, впала б у вічі кожній розсудливій людині; лібералізм майже завжди приймався з усміхом; свавільність в багатьох домах зустріли б з кулаками»¹⁸. Ці настрої мракобісся, розвиває думку Франко, були поширені в польських шляхетських колах. До того ж досить виразно окреслюється першооснова таких поглядів. Йшла справа про кріпацтво, але поміщики не хотіли серйозно поступатись своїми правами і привілеями. «...Реформа селянських відносин була одною з головних точок тодішніх польських лібералів. Правда, в своїх жаданнях вони не йшли далеко, навіть у критиці тодішніх панщинних відносин... вони радили над частковими реформами, над дрібними пільгами, над способом очиншування»¹⁹. Мабуть без перебільшення можна сказати, що в історичній літературі, присвяченій подіям 1830—1831 рр., цей бік справи недостатньо висвітлений. Тимчасом «консервативний характер цієї революції»²⁰ саме обумовлювався невирішеністю аграрного питання. Енгельс відзначає реальний, що відповідає обставинам, проект дій Й. Лелевеля «у наданні громадянських прав євреям і селянам, у наділенні останніх земельною власністю»²¹.

Франко звернув увагу на те, що на Поділлі мали місце співчуття і допомога повстанцям з боку дрібної польської й української шляхти, що практично належала до селянства. Коли повстання було придушено, царська адміністрація розправилася з співчуваючими, переселивши їх з Поділля в Катеринославську губернію. Потім була створена комісія при київському генерал-губернаторові, яка мала розглянути справи про приналежність однодвірців до шляхетського стану: «Ся комісія протягом 6 літ скасувала шляхетство 23000 родин і вписала до «податного сословія» коло 80 000 осіб»²². Висвітленню цього питання Франко присвятив повідомлення «Записка о состоянии Подолии в 1843 г.», опубліковане в «Киевской старине» (1896, кн. 3). Дані з нього письменник навів удруге в статті «Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст.», надрукованій в «Записках НТШ» за 1902 рік (т. 45, кн. 1). Подільські події, як відгук на повстання 1830—1831 рр., взагалі глибоко не вивчені. В Хмельницькому обласному архіві м. Кам'янець-Подільського є оригінальний матеріал про учасників повстання 1831 р. на Поділлі і саме переважно про місцеву дрібну польську й українську шляхту та селян, їх дальшу долю²³.

Видатний революціонер-демократ підкреслює, що в подіях 1846 і 1848 рр. першорядне значення мало селянське питання, тобто проблема панщинних відносин. Проаналізувавши рішення сеймів 1842 й 1844 рр., І. Франко констатує: «Можемо, отже, напевно сказати, що до 1846 року думки про скасування панщини й увільнення підданих серед польської шляхти в Галичині були дуже неясні та рідкі явища»²⁴. Селянські виступи в обох частинах Галичини (польській та українській)

¹⁸ Іван Франко. Твори, т. XIX, стор. 679.

¹⁹ Там же, стор. 680.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, К., 1959, стор. 472.

²¹ Там же.

²² Іван Франко. Твори, т. XIX, стор. 683.

²³ Хмельницький обласний державний архів, фонд 228, Подільський губернатор, т. I, од. зб. 1337—1511, а також фонди судів Кам'янецького, Летичівського, Проскурівського і Ушицького повітів.

²⁴ Іван Франко. Твори, т. XIX, стор. 463.

показали всю важливість аграрної проблеми, вони розкрили всю суть соціальних відносин. «Давнє невдоволення, — говорить І. Франко про 1846 рік, — між підданими й панами вибухло страшною, кривавою пожежою, вибухло якраз на польській землі»²⁵. На сторінках тижневика «Зоря» Франко опублікував солідну історичну розвідку «Польське повстання 1846 року в Галичині»²⁶.

З подій визвольного руху польського народу першої половини ХІХ ст. І. Франко зробив правильний висновок, що основною причиною невдач цього руху була зрадницька політика польських експлуататорських класів, які в інтересах збереження своїх соціальних привілеїв нехтували національною справою²⁷. Цілком слушно Франко твердить також, що аграрне питання так і лишилось невирішеним у всіх частинах Польщі. Революціонер-демократ як ідеолог трудящого селянства під цим кутом зору розглядає і творчість сучасних йому польських письменників та поетів. Позитивним явищем творчості Пруса, Ленартовича, Каспровича, Конопницької Франко вважає те, що вони в центрі уваги ставлять польське трудяще селянство. От як, наприклад, пише він про М. Конопницьку: «Конопницька — це перед усім поетеса польського народу чи, краще, польського селянства. Селянин і земля, що його годує, польська земля, є сталим осередком її світогляду, — осередком, до якого зводяться всі її почуття і поетичні образи і від котрого вони набирають свого особливого освітлення і особливого життєвого подиху»²⁸.

Разом з тим слід відзначити, що І. Франко не завжди вірно оцінював події польського визвольного руху, він не зрозумів, зокрема, діалектики в питанні про національну незалежність польського народу наприкінці ХІХ і на початку ХХ ст. Справедливо критикуючи своїх сучасників — польських буржуазних істориків та публіцистів за їх хибні історичні аналогії, Франко заперечував прогресивне значення визвольної боротьби польського народу в 40—60-х рр. ХІХ ст. «Хто перегляне історію польських повстань з нашого віку: в р. 1831, 1846, 1848 і 1863, — той вичитає в ній кривавими буквами написану історію систематичного і неулчимого засліплення. Раз за разом кричачі, немилосердні факти говорили їм, що в наших віці ідея старої польської держави, ідея історичної Польщі мусить уважатися пережитою і безповоротно погубленою»²⁹.

Франко вірно зрозумів нову роль Росії на початку ХХ ст.: «Інтереси польського народу і його будучини з гео- і етнографічного взгляду пруть до союзу з Росією, котра в разі запевненої симпатії і помочі поляків не тільки могли би найбільше дати польському народові, але, зробивши Конгресівку самоправною і національно забезпеченою областю, витворила би з неї зовсім природно центр притягаючий і опору національну для всіх окраїн польського народу, стоячих під сусідніми державами»³⁰. Далекоглядним є міркування Франка про можливість утворення незалежної Польщі: «Яко слов'яни, ми, конечно, бажаємо полякам всього доброго і бажаємо їм наперед всього «не пропасти в німецькій пучині», котра грозить їм з заходу. Ми бажаємо їм народного поєднання і навіть політичного відродження...». «Але, — підкреслює письменник, — ми вважаємо всякі замаху реставрації Польщі поза етнографічними границями польського народу найтяжчим нещастям для самого польського народу. ...Відродженої Польщі не можемо

²⁵ Іван Франко. Твори, т. ХІХ, стор. 463.

²⁶ Див. «Зоря», 1884, № 1—19.

²⁷ І. Франко. Публіцистика (вибрані статті), К., 1953, стор. 46.

²⁸ Іван Франко. Твори, т. ХVІІІ, стор. 171.

²⁹ І. Франко. Публіцистика, стор. 45.

³⁰ Там же, стор. 55.

представити собі інакше, як тільки людовою, демократичною»³¹. Історія підтвердила ці передбачення революціонера-демократа.

Увагу Франка-історика привертала питання так званої слов'янської єдності, які дискутувались у тогочасній історичній літературі.

В 70—90-х рр. XIX ст. відзначається посилення боротьби народних мас слов'янських країн за своє соціальне і національне визволення. Яскравим доказом цього були події на Балканах 1875—1878 рр. І. Франко правильно зрозумів, що визвольний рух південних слов'ян мав загальнослов'янське значення. На балканські події він відгукнувся статтями «Із болгарських пісень народних, пісні гайдуцькі» та «Сербські народні думи й пісні». Та, як завжди, не обмежуючись суто літературознавчою стороною, Франко в цих розвідках торкається ряду положень з історії південних слов'ян, підкреслює, що вони, зокрема болгари, під владою султанської Туреччини терпіли національний, релігійний і соціальний гніт. У мусульманській Туреччині діяв закон, за яким немусульмани вважалися мало не худобою. Періодичні погроми болгарських поселень, що влаштовувались турецькою адміністрацією, були звичайним явищем. І. Франко позитивно оцінює гайдуцтво як форму боротьби болгарського народу проти поневолювачів, називає «всенародною боротьбою супротивлення проти турків»³². Радянський історик В. А. Жебоклицький відзначає, що «Франко популяризує на Україні і в Польщі історичну боротьбу болгарського народу не тільки спеціальною статтею, присвяченою гайдуцтву..., а й шляхом перекладу й друкування в пресі гайдуцьких пісень»³³. В статті-рецензії «Сербські народні думи й пісні» Франко зупиняється на одному з драматичних моментів історії сербського народу — битві на Косовому полі³⁴.

Одночасно з подіями на Балканах спостерігається й піднесення національно-визвольного руху слов'янських народів Австро-Угорщини. Консервативні елементи з числа представників поміщицьких і буржуазних кіл намагаються взяти керівництво ним у свої руки. На політичній арені, як певний ідеологічний прапор, з'являється програма двох панславізмів: російського-православного, що репрезентував реакційне москвофільство, та австрійсько-католицького, що був ідеологією співробітництва з габсбургською монархією. В статті «Два панславізми» І. Франко писав: «В теперішній хвилі есмо свідками многозначущої боротьби за «панславізм». З одної сторони, російські панславистичні газети виндикують [проповідують — Ред.] право проводу у всяких стремліннях панславистичних — православної Росії, а властиво російської панславистичної партії з «Славянским благотворительным обществом» на чолі, а з другої сторони австрійські племена слов'янські, переважно католицькі, емансипуються з-під того проводу і лучаться до подвигів взаємної помощи, до слов'янських торжеств і т. д. — в державних границях Австрії»³⁵.

І. Франко виступав проти обох панславізмів, справедливо вбачаючи в цих ідеологічних постулатах реакційний соціальний зміст. У статтях «Католицький панславізм» та «Воскресеніє чи погребеніє» революціонер-демократ викриває негативну роль католицизму в історії слов'ян, криваві діла Ватікану щодо слов'янських народів протягом століть³⁶. Одночасно Франко показує реакційний характер «православ-

³¹ Іван Франко. Твори, т. XIX, стор. 140—141.

³² Іван Франко. Вибрані статті про народну творчість, К., 1955, стор. 254.

³³ В. А. Жебоклицький. Назв. праця, стор. 122.

³⁴ Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 14—20.

³⁵ І. Франко. Публіцистика, стор. 78.

³⁶ Іван Франко. Твори, т. XIX, стор. 33—39, 129—142; зб. «Іван Франко проти Ватікану», К., 1953; зб. «І. Я. Франко як історик», стор. 97—113.

ного панславізму». Професор Одеського університету О. Кочубинський в статті «Романтична думка й дійсність», надрукованій у збірнику на честь Яна Коллара, висунув псевдоісторичну тезу, ніби між слов'янами східними, західними, південними — завжди була спільність. Аналізуючи писання Кочубинського, Франко сформулював ряд положень щодо історії слов'янства. На певному етапі розвитку слов'ян, зауважує Франко, позитивну роль відіграла старослов'янська літературна мова: «Історія духовного розвитку Слов'янщини вказує як на факт величезної ваги — на витворення і розширення т. зв. церковнослов'янського язика. Де і як він витворився, котре слов'янське плем'я ним говорило, се й досі не перестало бути спорним питанням. Фактом є тільки те, що язик сей відразу, в писаннях слов'янських апостолів Кирила і Мефодія, виступає в надзвичайній чистоті, в чудовім багатстві форм і лексики, живості і різноманітності складні. І що найважливіше: Кирило і Мефодій були рівночасно не тільки першими слов'янськими, а ле й першими в с е с л о в ' я н с ь к и м и писателями: не тільки болгари, серби, руси, панонці, але також чехи і поляки знали і читали їх книги на тій самій мові... Література та з малими тільки ретушованиями язиковими читалася і переписувалася зарівно у всіх народів того кола; твір, зладжений на сій мові де-небудь у Сербії або в Болгарії вже швидко опісля тішиться популярністю в північній Русі; Палея, списана в Ковлі на Волині, читається в монастирі Хиландарськім на Афоні... От тим-то й література, витворена на тій мові... є в тім тіснішій значенні л і т е р а т у р о ю в с е с л о в ' я н с ь к о ю»³⁷.

Проте наявність цієї культурної єдності аж ніяк не виключала гострої класової, релігійної і національної боротьби та незгод між слов'янськими народами. І. Франко наводить факти агресії та експансії польських магнатів щодо Росії, України, факти суперечок між південними слов'янами, що було використано турецькими загарбниками та ін. Революціонер-демократ підкреслює, що в зв'язку з цими обставинами роль загальнослов'янської писемності трансформувалась у феодальному суспільстві як суспільстві класовому: «...общеслов'янське письменство не було вповні народним (хоч дещо з нього й проходило до народу), не виражало вповні потреб народу, не служило тим потребам, ба навіть інтелігентним силам кожного народу не давало досить поля до самостійного розвитку»³⁸.

Складне переплетення національних і класових суперечностей характерне, зауважує Франко, і для нової історії слов'ян і саме для часів, коли Ян Коллар виступив з наївним закликком до слов'янської єдності, а об'єктивно — з лозунгом пропаганди реакційного панславізму³⁹.

Відомо, що Ф. Енгельс характеризував панславізм як «безглуздий, антиісторичний рух, що поставив собі за мету не мало не багато, як підкорити цивілізований Захід варварському Сходові... Але за цією безглуздою теорією стояла грізна дійсність в особі *Російської імперії*...»,⁴⁰ тобто російського царизму, оплоту світової реакції в першій половині XIX століття. Справді, ставить запитання Франко, в якому напрямку іде розвиток окремих слов'янських народів та взаємин між ними? «Переберімо важніші факти міжслов'янських взаємин від р. 1830, то що побачимо? В рр. 1830—31 війна між росіянами і поляками... В р. 1846 різня мазурська, де польські мужики різали польських панів,

³⁷ Іван Франко. Твори, т. XVIII, стор. 239—240.

³⁸ Там же, стор. 242.

³⁹ Там же, стор. 247—248.

⁴⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, К., 1961, стор. 53.

а в двох-трьох місцях і руські мужики виступили проти польських панів. В р. 1848 у Галичині розпочинається боротьба між русинами і поляками; в Празі з'їзд слов'янський, на котрім «панславіст» Шафарик, приятель Коллара, проголошує знамениту тезу, що слов'яни повинні держатися Австрії, а коли б її не було, то слов'яни повинні б її створити — в подяку за се австрійський генерал Віндішгрец розігнав з'їзд і збомбардував Прагу; у Відні в сеймі законодавчим поляки виступають проти чехів в обороні мадьяр, через що чехи роблять сецесію; в 1848—1849 рр. польські вояки і сендрали Бем, Водзіцький і др. воюють разом з угорцями против військ австрійських у тім числі й слов'янських; російський цар Миколай допомагає Австрії задушити повстання угорське — не в імені слов'янських інтересів, а в імені царського легітимізму; в 1854—1856 рр., в часі кримської війни, поляки Чайковський і Замойський організують у Болгарії легіони проти Росії і в обороні турків палять болгарські села... в 1860—1864 закипає знов ворогування між поляками і росіянами в Польщі... від 1860 іде у львівським сеймі парламентарна боротьба між русинами і поляками, між сербами і хорватами, з одного, сербами і болгарами, з другого боку, підноситься дика національна ненависть, котра доходить до того, що в полусамостійній Хорватії серби лучаться з мадьярами проти хорватів, а між сербами і болгарами дійшло до кривавої і скандальної війни» [1885 р.]⁴¹. Зіставивши історичні факти, І. Франко робить висновок, що основи для панславістичних постулатів Коллара й інших зовсім немає. Факти, зауважує історик, «вказують, що розвій життя політичного між слов'янами за тих 50 літ і не думав іти в напрямі якогось панславізму, а тим менше політичного панрусизму». «Слов'яни, — іронізує Франко, — як і слід дітям одної «великої матері Слави», губилися між собою, платили одні одним «чорною невдякою» і робили, що могли, щоб заявити, що їм дуже-дуже далеко до того, щоб статися колосом, грізним для решти Європи»⁴².

У другій половині XIX ст., відзначає Франко, взаємини між слов'янами дещо змінились. Допомога Росії болгарському народові і сербським повстанцям у Боснії та Герцоговині в 1875—1878 рр. справила враження на громадськість південно-слов'янських країн. «Дід Іван», тобто росіянин, стає об'єктом щирої симпатії серед найширших мас болгар, сербів, черногорців. Чеські і навіть частина польських політичних груп і течій теж пройнята москвофільськими настроями. «Як серед галицько-руського народу в формі москвофільства чи навіть царофільства виявляються соціальні та аграрні бажання мужика, так у словаків, чехів, словінців та хорватів у формі москвофільства виявляється політична і національна опозиція проти мадьяр і німців»⁴³. На жаль, констатує Франко, це москвофільство носить консервативний характер. «Чеська інтелігенція — ми се не раз бачили — однаково сквапно перекладає і читає Тургенева, Толстого, як і Мещерського та Неміровича-Данченка, однаково безмірно величає Пушкіна і Каткова як вияви «генія русского народа», однаково індіферентно відноситься до внутрішніх справ російських, хіба що в них находить щось таке, чим би можна штуркнути в очі бюрократії німецькій; ліберальні младочеські «Narodni Listy» відносяться ворожо до змагань кращої частини інтелігенції російської... Що тут не ходить про Росію, а про політичну демонстрацію, се ясно...»⁴⁴.

⁴¹ Іван Франко. Твори, т. XVIII, стор. 248—249.

⁴² Там же, стор. 249.

⁴³ Там же, стор. 250—251.

⁴⁴ Там же, стор. 251.

В останні десятиліття ХІХ ст. стали окреслюватись нові соціальні сили в слов'янських країнах в особі пролетаріату і його соціалістичних організацій, що були здатні по-новому поставити питання про слов'янську єдність. І. Франко з великою прихильністю прокоментував ряд питань в працях сербського марксиста Светозара Марковича, «прехороших, багатих думками, живо й зрозуміло писаних»⁴⁵. Посилена увага Франка до робітничого руху і соціалістичних ідей — річ загальновідома. Революціонер-демократ виступає тут не тільки як історик, а й як активний борець, учасник подій. З цим зв'язано його співробітництво в польській робітничій газеті «Праця», де він мав контакти з визначним польським соціалістом Л. Варинським й групою революційних діячів «Równopos»⁴⁶. Важливим фактором у розвитку поглядів Франка на історію слов'ян, в тому числі на питання слов'янської єдності, була російська революція 1905 р. В статті «Подув весни з Росії» письменник вітає наступ революції в Росії — подій, що «повіяли весною» в політичному та соціальному житті⁴⁷. А в статті «Одвертий лист до галицької молодіжі» І. Франко з революційним пафосом писав: «Дожили ми до великих переломових подій. Те, що наповняло наші серця тугою і завистю при читанні подій таких бурхливих літ, як 1789 або 1848, тепер на наших очах, і не то, що на наших: бурхлива хвиля історії захапує нас самих»⁴⁸. Великий Каменяр закликає прогресивні сили Галичини наслідувати революційну Росію і вчитись у неї. Тепер він бачить, що в Росії є нові соціальні сили, на які й слід орієнтуватися всім зарубіжним слов'янам⁴⁹. Правда, Франко не сформулював прямо, що цю силу становить російський пролетаріат, але наближався до такого розуміння.

Отже, революціонер-демократ виступає тепер палким пропагандистом русофільства: «*Ми всі русофіли*, — пристрасно вигукує він, — чуєте, повторю ще раз: *ми всі русофіли*. Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову... Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні золоті зерна... ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і це міцна, тривка і світла основа нашого русофільства»⁵⁰. В статтях, написаних у 1906—1914 рр., «Олександр Герцен», «Олександр Сергійович Пушкін», «Історичне та літературне значення Пушкінової драми «Борис Годунов» Франко ще й ще раз повертається до «золотих зерен» російської культури, підкреслюючи її значення для всього слов'янського світу. В статтях «Австрійська криза», «Як творять слов'янську міфологію», «Свобода і автономія» він розвиває думку, що слов'янське питання можна розв'язати лише шляхом революційних перетворень. В цих працях автором була викладена «звичайно, демократична, а не соціалістична постановка питання, яка мала на увазі тільки буржуазно-демократичну революцію. Але вона вміщала в собі вимогу ширшої демократизації пслітичного ладу...»⁵¹. Як славіст Франко ішов у ногу з часом. Його славістична спадщина прийнята пафосом боротьби:

Вона вся пристрась і бажання,
І вся огонь, і вся тривога...⁵²

⁴⁵ Іван Франко. Твори, т. XVIII, стор. 306.

⁴⁶ Зб. «І. Я. Франко як історик», стор. 114.

⁴⁷ ЛНВ, 1904, т. XXVIII, стор. 148.

⁴⁸ ЛНВ, 1905, т. XXX, кн. 5, стор. 11—12.

^{49—50} Іван Франко. Твори, т. XVI, стор. 354—355.

⁵¹ А. Брагінець. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка, Львів, 1956, стор. 115.

⁵² Іван Франко. Твори, т. XI, стор. 239.

С. М. ШЕВЧЕНКО

І. Я. ФРАНКО ПРО ЗНАЧЕННЯ ФАКТІВ В ІСТОРИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

В марксистській теорії вихідним пунктом історичних досліджень є факти, що розглядаються з матеріалістичної позиції як відтворення об'єктивних подій, як ідеальна модель, інформація про дійсність¹. Марксистська теорія не лише розкриває природу історичних фактів, вказує, що факт є історичним продуктом, а й пояснює діалектичну єдність між фактом і явищем, опосередковану процесом сучасної історичної практики. Завдяки цьому стає зрозумілим суспільне (в класовому суспільстві — класове, партійне) значення факту як моделі історичного явища.

Зрозуміло, що марксистські положення не могли не викликати опору з боку соціологів-ідеалістів. Ці присяжні адвокати капіталізму з одного боку виступали проти історичного матеріалізму, намагаючись дискредитувати його, а з іншого, щоб приховати історичну правду від народу, посилили фальсифікацію історичних фактів, пропагували свавілля в їх інтерпретації, заперечували можливість перевірки їх правдивості. Деякі факти замовчувались, іншим давались перекохані антинаукові тлумачення, окремі явища, поза зв'язком з іншими, визнавались основним об'єктом історичного дослідження. За науку про суспільство видавались реакційні теорії: фактографія німецького історика Ранке², позитивізм О. Конта, одним з головних принципів якого було відображення відчуттів, а не пояснення їх, волюнтаризм Томаса Карлейля, неокантіанство Г. Ріккерта. Всі такі «теорії» й «теорійки» заперечували об'єктивні закони суспільного розвитку, можливість об'єктивного дослідження історії суспільства. Посилення пропаганди цих «теорій» було викликане кризою в буржуазній історичній науці.

Вже на початку своєї творчої діяльності І. Франко, відкидаючи цісарсько-попівську, ліберально-буржуазну історіографію, обстоює науку, яка ставить перед собою завдання пізнати об'єктивну реальність. Справжня наука, за його переконанням, має справу з зовнішнім світом, з природою, розуміючи цю природу якнайширше, тобто включаючи туди все, що тільки підлягає нашому пізнанню, «отже і людей з їхнім поступом, історією, релігіями і всі ці незлічимі світи, які заповнюють «вселенну»³. І. Франко вважає, що історія твориться людьми, але вона має свої об'єктивні закони, розкрити які — завдання науки. Ці закони не лежать на поверхні, їх пізнання пов'язане з чималими труднощами, з поступовим нагромадженням наукових даних.

Франко розумів, що пізнання історичних законів починається з вивчення історичних фактів, бо тільки через сукупність фактів розкривається об'єктивна істина. «В науці,— писав він,— стоїмо на дослідженні на підставі фактів, за пізнання правди, т. є. практичного зв'язку явищ в світі матеріальнім, а не поза ним, за знання позитивне, а не ме-

¹ В. В. Косолапов. Факти та їх роль в історичному дослідженні, «Український історичний журнал», 1963, № 2.

² А. Шафф. Об'єктивний характер законів історії, М., 1959, стор. 34.

³ І. Я. Франко. Наука й її становище щодо працюючих класів, Твори, т. 19, стор. 25.

тафізику»⁴. За його переконанням, тільки на підставі глибокого аналізу історичних фактів можна розкрити об'єктивну історичну дійсність, бо завдання «істориків ходить передовсім о вислідження правди, о сконстатованні фактів»⁵.

Розкриття історичної істини починається тоді, коли ми проникаємо в сутність даного історичного факту, з'ясуємо його зв'язок з іншими, причину, внаслідок якої відбувається той чи інший факт або явище.

«Праця історична,— писав І. Франко,— має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновім зв'язку»⁶.

Виходячи з визнання об'єктивної закономірності в історичному процесі, зумовленої діалектичним взаємозв'язком, І. Франко вказував на необхідність пояснення явищ і фактів, їх виникнення і розвиток у зв'язку з історичним минулим та конкретними умовами, говорив, що самі історичні факти «не падають з неба готові, а виростають помало, органічно з історичного минулого»⁷.

З таких позицій І. Франко ще в 80-х роках критикував емпіричну соціологію, прибічники якої відкидали єдність і цілісність суспільства, об'єктивні закони його розвитку, відмовлялися проникнути в сутність соціальних явищ, розглядали суспільство як агрегат розрізнених фактів, обмежувались їх простим описом і підрахунком. До речі, цей напрям — один з провідних у сучасній буржуазній соціології — особливо поширений серед істориків США (Ландберг, Додд, Мейо та ін.).

В своїй статті «Наука й її становище щодо працюючих класів», надрукованій 1878 р. в газеті «Праця», критикуючи емпіричний метод вивчення історії, Франко вказував, що цей метод веде до вироблення найдикіших, найпотворніших поглядів на історію й історичну правду⁸. Пізніше у творі «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881—1882) він писав, що «у нас звичайно привикли називати історією факти (і то звичайно тільки «важніші» факти),... тоді, коли один перелік фактів «не буде історією,— в найліпшнім разі може бути літописсю»⁹.

У цілому ряді своїх наукових і критичних праць Франко піддав жорсткій критиці апологетів капіталізму, які намагались відвернути трудящі маси від наукового розуміння історичної дійсності, звернути їх на шлях ідеалізму, сліпої віри в неможливість пізнання історичного процесу.

1882 р. в журналі «Світ» І. Франко вмістив критичну статтю «Хуторна поезія П. А. Куліша», в якій показує, що історичні факти автор розглядає не в зв'язку «з історичним ходом розвитку народного»,¹⁰ фальсифікує історичну дійсність, паплюжить наш народ, його історичних героїв.

В 1895 р. у статті «Ukraina irredenta», надрукованій в журналі «Життя і слово», І. Франко, критикуючи Ю. Бачинського за механічне перенесення сучасних понять, оцінок на якісно відмінні явища минулого, писав про взаємозв'язок «мало звісного» на «менш звісне»¹¹. З цих позицій він у своїх літературних, критичних, публіцистичних і наукових статтях давав оцінку фактам, подіям, що також мало велике зна-

⁴ Листування М. Драгоманова з М. Павликом, т. III, Чернівці, 1910, стор. 100.

⁵ І. Я. Франко. Захар Беркут (Передмова), Твори, т. 6, стор. 489.

⁶ Там же.

⁷ І. Я. Франко. Русько-польська угода і українсько-руське братання, Львів, 1906, т. 33, стор. 161.

⁸ І. Я. Франко. Наука й її становище щодо працюючих класів, Твори, т. 19, стор. 19.

⁹ І. Я. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості, Твори, т. 19, стор. 64.

¹⁰ І. Я. Франко. Хуторна поезія П. А. Куліша, Твори, т. 17, стор. 184.

¹¹ І. Я. Франко. «Ukraina irredenta», журн. «Життя і слово», 1896, т. VI, стор. 471.

чення для практичних висновків. Так, обгрутовуючи закономірні боротьби робітничого класу проти існуючих буржуазних порядків І. Франко в статті «Чого ми хочемо?» писав: «Порушники порядку! Т називають клас робітників, які, почувачи себе людьми, сміють вим гати прав, що їх вони дотепер не мали. Називають нас порушника: порядку, ніби не знаючи, що те, що вони звать «порядком», з ко ним моментом міняється, що те, що ми називаємо порядком сьогодні не було ним вчора, не буде і завтра, ніби не знаючи, що суспільство кожду епоху щось інше називає порядком»¹².

Виходячи з такого розуміння суті взаємозв'язку в суспільному розвитку, І. Франко в протилежність буржуазному суб'єктивізму з його методом описового переліку історичних фактів робив висновок, що історія повинна досліджувати, виявляти внутрішні зв'язки між фактами давати узагальнення, вияснити закони (хоч і не такі точні, як в математиці)¹³.

Думка І. Франка, що адекватне відображення минулого неможливе, йшла врозрід з його ж визнанням, що історія суспільства є об'єктивний закономірний процес, незалежний від нашої свідомості. Пізнанню об'єктивних законів зовсім не потребує знання без винятку всіх фактів. В. І. Ленін указував: «Суму всіх цих змін в усіх їх розгалуженнях не могли охопити в капіталістичному світовому господарстві 70 Марксів. Найбільше, що відкрито законів цих змін, показано в головному і в основному об'єктивну логіку цих змін і їх історичного розвитку...»¹⁴.

У своїх творах І. Франко різко критикує істориків, які в своїх довідженнях звертають головну увагу на описування подробиць, дрібних фактів, разом з тим не виявляють в головних фактах загального, цівластиве багатьом подіям, а цим самим не розкривають закономірностей історичного розвитку, дають хибне тлумачення подіям.

1908 р. в «Літературно-науковому віснику» І. Франко публікує свою статтю «Тен як історик Французької революції», де розкрив усю фальш цього історика, який дотримувався т. зв. генералізації фактів (на основі незначного факту, що не висловлював загального, робили висновки). І. Франко писав, що Тен як дослідник не заслуговує жодного довір'я, а як історик — «він зовсім погребаний»¹⁵.

Як відомо, 1912 р. у дослідженні «Причинки до історії України Русі» І. Франко піддав критиці окремі положення праць Грушевського з історії України. Основним завданням історика, на думку Франка, на основі глибокого об'єктивного аналізу історичних фактів, розкриття історичної істини, загальних процесів життя, а теоретичні положення, що узагальнюють історичні явища, напрям основних подій, повинні виходити з фактів, і висміював тих істориків, які факти притягали за волосся до своїх тенденцій.

Як відомо, Франко високо цінував Остапа Терлецького як громадянського діяча, але указував і на недоліки його наукових праць, зокрема на те, що Терлецький «всякий новий матеріал розглядав не відповідно його релятивно-історичної вартості, а відповідно до того чи він підпирав, чи захитував його будову. З цього погляду Терлецький був учнем німецьких істориків-суб'єктивістів в роді Роттека, Гервінуса і Шерра»¹⁶.

¹² І. Я. Франко. Чого ми хочемо?, Твори, т. 19, стор. 215.

¹³ І. Я. Франко. Мислі в еволюції в історії людськості, Твори, т. 19, стор. 64.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 298.

¹⁵ І. Я. Франко. Тен як історик Французької революції, Твори, т. 19, стор. 765.

¹⁶ І. Я. Франко. Остап Терлецький. Спомини і матеріали, 1912. т. 1, стор. 59.

В статті «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм» (1904) він писав, що внаслідок «економічних фактів» докорінно змінився «давній устрій суспільності, починаючи від сім'ї, а кінчаючи державою»¹⁷. У фактах економічного розвитку й класової боротьби І. Франко бачив розвиток духовного життя суспільства. В статті «Найновіші напрямки в народознавстві» (1895), даючи визначення народознавства як науки, приходив до висновку, що історію культури народів треба вивчати через економічне життя народів, бо «суспільні й політичні інституції є зовнішнім виявом, або... надбудовою продукційних відносин і форм даного суспільства»¹⁸.

Вказуючи на економічні фактори як першооснову розвитку суспільства, І. Франко підходив до вірного методу добору, розстановки й оцінки фактів в історичному дослідженні. В статті «Критичні письма про галицьку інтелігенцію» він вказував на необхідність добору фактів в об'єктивному взаємозв'язку з історичними явищами. Свідомість історичних діячів минулого він розглядав як відображення їх суспільного буття, що підлягає вивченню в першу чергу. У статті «Хуторна поезія П. А. Куліша» Франко писав, що діла Хмельницького «диктувались konieczністю історичним ходом розвитку народного»¹⁹.

Питання об'єктивного зображення історичних фактів, явищ, всього історичного процесу І. Франко пов'язував з питанням партійності в історичній науці, відкидав як безглуздя твердження буржуазних вчених про безпартійність історичної науки, він розвивав думку, що партійність історичного пізнання — насамперед його соціальна направленість. Непрямого пізнання, вказував він, не буває, а отже немає і безпартійної історіографії.

Вирішення питання партійності в історичній науці І. Франко пов'язував з науковою об'єктивністю й закономірністю в історичному дослідженні, розкриття закономірності історичного розвитку пов'язував з поступальним характером пізнання. Він писав: «Історія ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна би сказати: се будинок готовий, ні одної цеглинки в нім не хибує... Історія назажди останеться таким будинком, котрий кожне нове покоління в більшій або меншій часті перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів»²⁰.

З цього положення не слід робити висновку, що І. Франко ототожнював наукову об'єктивність в історії з буржуазним об'єктивізмом, розглядав історію як сучасну політику, повернуту в минуле. В такому разі він не називав би історію наукою і не ставив би перед нею завдання розкривати основні закони природи, правлячі тими фактами і викликаючі їх²¹. Франко цим самим констатував факт класового підходу до вивчення історії.

Таким загалом був погляд Франка на питання об'єктивності й партійності в історичній науці. І хоч він не завжди чітко формулював окремі положення, але методологічний підхід до цього був вірний.

Відстоюючи в боротьбі з реакційними напрямками наукові позиції в історіографії, І. Франко вніс значний вклад у розвиток соціологічної думки на Україні, на шляху від революційної демократії до марксизму.

¹⁷ І. Я. Франко. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм, Львів, 1904, т. XXVIII, стор. 13.

¹⁸ І. Я. Франко. Найновіші напрямки в народознавстві, Твори, т. 19, стор. 148.

¹⁹ І. Я. Франко. Хуторна поезія П. А. Куліша, Твори, т. 17, стор. 184.

²⁰ І. Я. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості, Твори, т. 19, стор. 64.

²¹ Там же.

Н. П. КОРНІЄНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕКЛАДИ ТВОРІВ МАРКСА ТА ЕНГЕЛЬСА

Вироблення української наукової термінології і взагалі мови наукової літератури та публіцистики розпочалось у другій половині XIX ст., коли посилення визвольного руху обумовлювало розвиток суспільно-філософської думки на Україні. Діячі української культури, займаючись соціально-політичними та філософськими питаннями, широко користувались російською мовою, яка з часів Пушкіна і особливо Белінського значно збагатилася науковою термінологією. В 60—70-х роках XIX ст. багато діячів, що працювали на Україні, писали свої соціально-економічні праці й публіцистичні статті російською мовою (М. Зібер, М. Драгоманов, С. Подолинський та ін.). Однак потреба ознайомлювати широкі кола української громадськості з досягненнями передової наукової думки Росії та Західної Європи і насамперед з марксистськими ідеями висунула на чергу дня необхідність вироблення власних засобів наукової і суспільно-політичної термінології, наукового і публіцистичного стилів мови. Українському слову в цю добу, як влучно писав І. Франко, доводилось здобувати «нові поля невідомих досі понять»¹. Багато письменників та публіцистів, зокрема М. Старицький, І. Франко, М. Павлик, Леся Українка, внесли свій значний вклад у цю справу. Проте «питання про розвиток української наукової і публіцистичної мови в дожовтневий час українською мовознавчою наукою розроблені недостатньо, а деякі моменти і зовсім не висвітлені»².

Важливим є питання про вплив практики в процесі перекладання українською мовою марксистської літератури на розвиток і збагачення нашої мови суспільно-філософською науковою термінологією, удосконалення її стилевих засобів. Зачинателем перекладання на українську мову творів Маркса та Енгельса був видатний діяч української культури, революціонер-демократ І. Я. Франко. Ще в 1878 р., тобто 88 років тому, він здійснив перший український переклад 24-го розділу «Капіталу» К. Маркса, назвавши його «Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії»³, та дав своє опрацювання з «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса під назвою «Початок і теорія соціалізму»⁴. Працюючи над цими творами, І. Франко широким потоком впливає в українську літературну мову соціально-економічну і філософську термінологію, створюючи її переважно за допомогою кальок та неологізмів. Зразком для нього стають російські та польські переклади творів Маркса й Енгельса, що з'явилися вже на початку 1870 р. Характерно, що перші свої статті і праці суспільно-економічного і філософського змісту Франко писав інколи польською мовою. В листах до О. Рощевич у 1878 р., викладаючи свої політичні, економічні, релігійні погляди, він уже широко використовує науково-економічні терміни і в українському тексті. Тут зустрічаємо такі вислови: всесвітня революція, соціальна революція, революційна криза, капіталісти, капіталістична

¹ І. Франко. Твори, т. 17, стор. 343.

² Курс історії української літературної мови, т. I, К., 1958, стор. 302.

³ Надруковано у журн. «Культура» (Львів), 1926, № 9, стор. 54—90.

⁴ Оpubліковано там же, стор. 91—118.

революція, продуктивний капітал, класові привілеї, громадський продукт, соціалістичний лад, соціалістична партія, експропріація (вивлащення)⁵ і т. п. Глибоке вивчення «Капіталу» Маркса та іншої соціально-економічної літератури стало для І. Франка джерелом у збагаченні рідної мови новою лексикою, в чому допомагало йому досконале володіння німецькою, польською та російською мовами.

Захоплення марксистською літературою і високорозвинене чуття слова забезпечили І. Франкові значний успіх і в його перших спробах перекладу розділів з творів Маркса й Енгельса. Мова Франкових перекладів вражає вдалим добором багатьох термінів для визначення певних суспільних понять. Про це свідчить той факт, що чимало з ужитих ним слів і виразів передхоплюють сучасні або тотожні їм. Найкраще це проілюструє порівняння тексту, перекладеного Франком, з одним із сучасних українських перекладів. «Анти-Дюрінг» у перекладі І. Франка: «Самі **факти** чимраз досадніше завдавали брехню наукам **буржуазної економії** про єдність інтересів **праці і капіталу**, про загальну **гармонію** і про загальний **добробуток**, випливаючий зі **свобідної конкуренції**»⁶. Сучасний український переклад: «**Факти** (Підкреслено нами.— Н. К.) все з більшою і більшою наочністю показували всю брехливість учення **буржуазної політичної економії** про тотожність інтересів **капіталу і праці**, про загальну **гармонію** і про загальне **благоденство** народу як наслідок **вільної конкуренції**»⁷.

Оскільки І. Франко дивився на розвиток української мови з позицій революціонера-демократа й інтернаціоналіста, він у процесі вироблення термінології надавав перевагу словам інтернаціональним перед неадаптованими неологізмами. Ось чому він вжив велику групу таких слів, цілком тотожних сучасному їх значенню і вживанню, зокрема у перекладі 24-го розділу «Капіталу»: пролетарі, капітал, пауперизм, олігархія, реставрація, мануфактура, промисловий пролетаріат, кооперація та інші, а у перекладі з «Анти-Дюрінга»: соціалізм, революція, революціонер, комуністичні теорії, матеріалізм, ідеаліст, механічний матеріалізм, формальна логіка, діалектика, політичне, інтелектуальне, економічне банкрутство буржуазії і т. п. У багатьох випадках І. Франко так влучно поєднував українське слово чи групу слів з інтернаціональним і ці термінологічні комплекси настільки відповідали законам української мови, що вони живуть у незміненому вигляді і в наші дні. Такими в його перекладі «Капіталу» були: первісне нагромадження капіталу, змінний капітал, постійний капітал, а в «Анти-Дюрінгу» — пролетарський напрям, класові привілеї, класова боротьба тощо.

Характерною ж особливістю обох перекладів І. Франка є тенденція до передачі складних філософських понять засобами рідної мови. Це було зумовлено прагненням зробити виклад зрозумілим для робітничої аудиторії, для якої усним і друкованим словом І. Франко популяризував соціалістичні ідеї. В ряді таких випадків його переклад, простий і дохідливий, може бути зразком і для сучасних перекладів. Для порівняння наведемо окремі слова Франкового і сучасного (у дужках) перекладів: визискування (експлуатація), вивласнювання (експропріація), неограничене панування (абсолютизм), переворот обставин продукційних (революція виробничих відносин), зубожіння маси люду (пауперизація народної маси), стоваришення робітницькі (коаліції робітників), зосередження средств продукційних (концентрація засобів вироб-

⁵ І. Франко. Твори, т. 20, стор. 38—48.

⁶ Журн. «Культура», 1926, № 9, стор. 99.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 25.

ництва), спілка людей (корпорація), споживати, споживачі (консумувати, консументи).

Тільки подекуди, не знайшовши українського відповідника німецькому чи латинському слову, І. Франко вживає останнє в українському оформленні. Це особливо стосується термінів «продукція», «продукування», «продуцент», «продукційний» замість «виріб», «виробництво», «виробник», «виробничий», що на той час ще не увійшли твердо в літературну мову і носили явно виражені риси неологізму. Крім того, слова «продукція», «продукувати» й подібні широко вживались у галицькій українській пресі, наукових роботах тощо. Перекладаючи, І. Франко орієнтувався в основному на галицького читача і тому нерідко вживав лексику та форми, властиві тодішній писемній мові Галичини. Він творчо підходив до перекладу, бажаючи якомога більше наблизити його до галицьких умов, не порушуючи ні змісту, ні тексту оригіналу. Могутнім засобом служило відповідно дібране слово. Письменник прагнув, щоб наукова і суспільно-економічна термінологія, як і весь зміст творів, були зрозумілими простому народу — робітникам, селянам. Тому галицькі мовні особливості відчуваються в ряді місць перекладу, з яких наведемо хоча б такі: свобідні арендатори (в сучасному перекладі — вільні фермери), громадський ґрунт (общинні землі), хліборобські газдівства (селянські господарства), великі панські добра (великі панські маєтки), феодална шляхта (феодална знать), праводавство (законодавство), наємники та комірники (наймані землеробські робітники), властивець, а не наємник (власник, а не найманець), рента ґрунтова (земельна рента) і т. п.

В умовах невиробленості тогочасної суспільно-філософської термінології І. Франко, який фактично перший прокладав шлях перекладам з наукової соціалістичної літератури, зрозуміло, доводилось переборювати значні труднощі, але він домагався позитивних наслідків. Багато з ужитих ним термінів і словосполучень, хоч і не увійшли в широкий науковий обіг, але створені досить влучно, до ладу. Наприклад, суспільна переміна (у сучасних перекладах — соціальне перетворення), надзвишка вартості (додаткова вартість), надзвишка витворів (додатковий продукт), зуживці капіталів (споживачі капіталів) та ін. Більше того, в багатьох випадках письменник настільки вдало добирав відповідники, що вони іноді глибше передають зміст і тенденції оригіналу, ніж сучасні переклади: гроші становили силу понад всі сили (в сучасних перекладах — гроші становили силу всіх сил), злодійське загарбування державних маєтків (шахрайське відчуження державних земель), дрібні арендатори на один рік (дрібні фермери, які арендували землю щорічно), волоцюг та голоти (бродяг і пауперів), маючі і немаючі (імущі й неімущі), історично витворений пролетаріат (історично народжений пролетаріат), чим раз швидше розділювалось суспільство на великих капіталістів і немаючих пролетарів (все швидше й швидше відбувався поділ суспільства на великих капіталістів і неімущих пролетарів). Наведені приклади показують, що сучасним перекладачам було б корисно вивчати досвід своїх великих попередників, брати краще від них, використовувати їх практику.

«Шукаючи мовних засобів для передачі нових складних соціально-політичних явищ,— пише М. Рудницький,— І. Франко не мав жодних надійних учителів. Не було в той час відповідних фахових словників, де можна б знайти необхідні терміни, доводилось покладатись на власну пам'ять і самому вигадувати нові слова, перекладаючи їх з інших мов. Нова тематика, вперше піднята Франком, вимагала раз у раз поширювання не тільки обсягу лексики, але і вдосконалення засобів сти-

лю, що могли б передати нові соціально-політичні та філософські проблеми. Зусилля Франка в цьому напрямку були величезні, а темпи його праці такі швидкі, що іноді в нього не було часу вирішити те чи інше питання мови чи стилю. Тут феноменальна Франкова пам'ять ставала йому в пригоді; вона вміщала багаточинний словник, до якого письменник вдавався і при найвідповідальніших перекладах з іноземної мови»⁸.

З цих причин у деяких відповідниках І. Франка дається взнаки недосконалість тогочасної термінології: сільський робітник (у сучасному перекладі — сільськогосподарський робітник), двигачі рілничого перевероту (причини аграрної революції), ґрунтові і капіталістичні богатири (землевласники, капіталісти), феодалство (феодалізм), робітницька верства (робітничий клас), промисл (промисловість), средства продукційні (засоби праці), дрібні витвірці (дрібні виробники), робочий торг (ринок праці), робуча, робоча, робітницька плата (заробітна плата).

Проте не можна всі випадки різною у застосуванні термінів пояснювати тільки невиробленістю термінологічної лексики в тодішній українській мові. Якщо І. Франко в своєму перекладі слова «революція» і «переворот» вживає цілком виправдано як синоніми, хоч його розуміння революції було більше зв'язане з загальним технічним і культурним прогресом, ніж з класовою боротьбою⁹, то певна недооцінка термінів «клас», «класова боротьба» зумовлена значною мірою й світоглядними моментами. «Клас», «класова боротьба» зустрічаються у згаданих перекладах лише зрідка. Ці слова І. Франко або обходить, або ж замість поняття «клас» вживає «верства»: англійські робітники (у сучасних перекладах — англійський робітничий клас), робітницька верства (робітничий клас), окрема верства (клас), відрубна мала верства (окремий клас). У цьому, на наш погляд, знайшло своєрідне відображення не зовсім ясне розуміння Франком суті класової боротьби в період капіталізму і ролі робітничого класу як могильника капіталізму.

Після перекладу 24-го розділу «Капіталу» К. Маркса та викладу «Початку і теорії соціалізму» з «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса І. Франко написав ряд оригінальних статей соціально-економічного та філософського плану, в яких широко вживав наукову термінологію, щедро збагачуючи нею українську літературну мову. В багатьох з них він безпосередньо звертався як до джерел до творів К. Маркса і Ф. Енгельса, популяризуючи їх окремі думки українською мовою, розширюючи обрії її наукової лексики. До таких праць, передусім, належать «Чого хоче «Галицька робітницька громада» (1881), «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881—1882), «Про гроші і скарби» (1883), «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897), «Що таке поступ?» (1903), «Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм» (1904) та ін. Ці статті свідчать також про значну й плідну роботу його по збагаченню української мовної скарбниці суспільно-економічною науковою лексикою.

Отже, видатною заслугою І. Франка є те, що він першим з українських діячів почав поповнювати термінологічний мовний фонд на основі перекладів марксистської літератури. Він був одним з тих, хто активно сприяв перекладанню й виданню на Україні творів класиків марксизму. В наш час, коли українською мовою перекладені всі невмирущі твори В. І. Леніна та переважна більшість праць К. Маркса та Ф. Енгельса, ми пам'ятаємо, що початок цьому могутньому потокові українських перекладів марксистської літератури поклав революціонер-демократ І. Я. Франко.

⁸ М. І. Рудницький. Творчі будні І. Франка, Львів, 1956, стор. 10—11.

⁹ Див. І. Франко. Твори, т. 20, стор. 41.

І. ФРАНКО ТА УКРАЇНСЬКА ТРУДОВА ЕМІГРАЦІЯ В КАНАДІ

В 1890-х роках розпочалась масова еміграція галицьких селян за океан, особливо до Бразилії. Економічні умови й національний гніт щорічно гнали тисячі людей у далекі невідомі краї. Передові громадські діячі рішуче виступали проти еміграції, бо розуміли, що через неї послаблюється боротьба українського народу за соціальне й національне визволення. Серед тих, що противилися цьому переселенню, був і Іван Франко, відомий тоді вже письменник і громадський діяч, один з організаторів Русько-української радикальної партії, яка саме на той час розгорнула в Галичині масову агітацію і організаційну діяльність серед селян.

Розуміється, ці громадські діячі не могли припинити «еміграційну гарячку», бо соціально-економічні фактори, що спонукали людей виїздити за океан, були дуже сильні: селянські злидні збільшувались з року в рік, і енергійна агітація еміграційних агентів серед людей мала все більший успіх. Неспроможні зупинити виїзд людей у «далекий світ», Іван Франко та його друзі намагалися хоч добре організувати еміграцію. Вони рішуче виступали проти переселення людей до Бразилії, де були несприятливі кліматичні умови й панував жорстокий визиск. Щоб відохотити галицьких селян від мандрів до Бразилії, у своїх творах того періоду Іван Франко («До Бразилії», 1898 р.), Тимофій Бордуляк («Іван Бразилієць», 1899 р.) і Андрій Чайковський («Бразилійський гаразд», 1896 р.) показали страшні злигодні українських поселенців у цій країні. Замість до Бразилії, вони радили галицьким селянам емігрувати до Канади, де умови були сприятливіші.

Друг Івана Франка доктор Осип Олеськів у 1895 р. виїхав до Канади, щоб познайомитися з країною, перед тим як радити галичанам поселятися в ній. Повернувшись додому, Осип Олеськів скликав конференції у Львові, на яких звітував про Канаду, бо оглянув її, «від берега до берега» — від Атлантичного до Тихого океану. Одна з таких конференцій відбулась 14 листопада 1895 р.¹ У ній брав участь і Кирило Генік, друг Івана Франка, який згодом сам емігрував до Канади й багато сприяв поширенню франківських ідей серед канадських українців. Правдоподібно, що на цій конференції був і Іван Франко. В усякому разі він тоді цікавився еміграційною проблемою. Михайло Мочульський у своїх спогадах «З останніх десятиліть Франка 1896 — 1916» пише, що, «мабуть, у 1896 році зимою в «Академічній Громаді», на доповіді якогось студента про еміграцію наших селян до заморських країн» він бачив Івана Франка. Був там і Осип Олеськів. «Франко, наскільки я тепер можу пригадати собі, — писав Мочульський, — не був противний еміграції селян, уважав тільки конечною потребою, щоби еміграція була добре зорганізована і мудро поведена»².

Іван Франко рішуче виступав проти агітації різних агентів за виїзд до Бразилії. Він їздив по селах і викривав еміграційних агентів, що заманювали людей до цієї країни, де їх ждали страшні злидні і поне-

¹ V. J. Kaye. Early Ukrainian Settlements in Canada 1895—1900, Toronto, 1964, стор. 381.

² За сто літ. Книга 3, К., 1928, стор. 227—228.

віряння. Особливо він посилив цю боротьбу після того, як Осип Олесків повернувся з Канади до Львова. Один такий мітинг, на якому Іван Франко виступав проти виїзду до Бразилії, відбувся у Великих Мостах 3 грудня 1895 р. У газеті «Кур'єр Львовскі» Іван Франко опублікував статтю «Добродій людства», в якій «не лише висміяв агента-вербувальника, але й показав, хто зацікавлений в еміграції селян до Бразилії, хто на цьому набивав кишені»³.

Після повернення до Галичини з Канади Осип Олесків опублікував брошуру «О еміграції», в якій розповів про свою подорож, про життя перших українських поселенців. До речі, це була перша друкована праця про канадських українців. У цій книжечці автор не захвалював Канаду, як це робили агенти корабельних фірм, а досить об'єктивно описав економіку й клімат країни. Більше того, він застерігав емігрантів про ті труднощі, які на них чекають за океаном. «Хотя в Канаді,— писав Осип Олесків,— сто рази лучше, як в Бразилії, то мимо того я не упевнював би нікого о добрі, бо есть много річей, до котрих наш чоловік тут не привик, а котрі прикро будуть разити»⁴.

В результаті цих заходів Осипа Олескова, Івана Франка, Кирила Геника й інших діячів еміграційний потік, замість до Бразилії, був скерований до Канади. Серед тих, що їхали туди, були й члени Русько-української радикальної партії, яка оформилась при активній участі Франка.

Тоді ж за океан виїхав із сім'єю Кирило Геник з Березова, який сидів разом з Іваном Франком у коломийській тюрмі у 1880 р. Питання, чому Геник емігрував до Канади, ще не висвітлене. Володимир Кей у своїй книзі «Ранні українські поселення у Канаді 1895—1900» пише, що Кирило Геник виїхав до Канади за порадою Осипа Олескова. Тут він тимчасово працював перекладачем в іммігрантських органах. Пізніше одержав постійну посаду і залишався на ній 17 років⁵.

Коли Геник приїхав до Канади (1896 р.), українські поселенці ще зовсім не були організовані. Лише з його приїздом серед них розпочинається культурно-освітня й громадська діяльність. Геник оселився у Вінніпегу — «столиці» українських поселенців. У його будинку на Юклідстріт 109 збирались молоді емігранти-соціалісти, які були під впливом творчості й громадської діяльності Івана Франка. Оселя Геника виявилась тоді «одиноким осередком (Українського.— П. К.) свідомого громадянства», де вечорами або неділями збирались люди, наче в якомусь Народному домі, і обговорювали громадські справи⁶. У 1899 р. тут розмістили читальню «Просвіти», що проіснувала близько п'яти років⁷.

Геник з самого початку свого перебування у Канаді листувався з Іваном Франком. Наприклад, він писав 18 вересня 1903 р., що у Вінніпегу почне виходити газета українською мовою «Канадійський фермер». Він запрошував письменника співробітничати в газеті: «У нас Ви могли би багато острійших річей писати, не боячись цензури». Він також повідомляв, що вживається заходів, щоб розпочати продаж українських книжок, серед них і творів Івана Франка*. Безперечно, Іван Франко відповів Генику, однак ще й дотепер не вдалось розшукати

³ О. Мороз. До генези й джерел «Мого Ізмаргаду» Ів. Франка, у зб.: Іван Франко, Львів, 1948, стор. 150.

⁴ Іосиф Олесков, д-р. О еміграції, Львів, 1895, стор. 64.

⁵ V. J. Kaue. Назв. праця, стор. 381.

⁶ Тома Томашевський. Спогад, Календар «Канадійського фермера» на 1963 рік.

⁷ М. Г. Марунчак. Петро Гаврисишин, Вінніпег, вид-во «Бібліотечка піонера», 1962—1963, стор. 44.

* Оригінал листа зберігається у Відділі рукописів АН УРСР.

тих листів. Ніде не згадується, що Франко безпосередньо співробітничав з редакцією «Канадійського фермера», надсилаючи туди свої твори. Але, мабуть, не без його згоди газета передруковувала поезії й оповідання письменника на своїх сторінках. Лист Геніка до Франка цікавий ще й тим, що свідчить про те, як у Канаді поширювались твори Великого Каменяра серед українських поселенців. В разі знаходження інших листів Геніка до Франка, як і відповідей письменника, можна буде широко з'ясувати той безпосередній вплив, який мала творчість і діяльність Каменяра на українських робітників та фермерів за рубежем на початку ХХ ст. Але навіть наявні скупи факти свідчать, що саме під безпосереднім впливом Івана Франка розпочиналось і розвивалось культурно-освітнє та громадське життя українців у Канаді. Носіями франківських ідей у цій країні були тоді Генік та його друзі.

Слід зазначити, що роль Кирила Геніка у зародженні культурно-освітнього та громадського руху серед українців або цілком ігнорується, або применшується, чи зображується у фальшивому світлі українськими націоналістами. Уніати зненавиділи Геніка за його громадську діяльність і боротьбу з реакційним католицизмом. Ксьондз П. Божик писав, що Кирило Генік, хоч і не був релігійним, поширював православ'я, бо був русофілом⁸. Русофілом його називає і католицький єпископ Н. Саварин⁹. Ксьондз Р. Хом'як твердив, що Генік боровся проти католицизму і поширював протестантизм серед канадських українців¹⁰. Але всі ці версії уніатів безпідставні. Кирило Генік з молодих років належав до тієї демократичної групи, що цікавилась громадсько-політичними питаннями, народною освітою, становищем селян і робітників. Прибувши до Канади, Генік в міру можливості проводив соціалістичну пропаганду, хоч не завжди послідовно, бо ж не перейшов на марксистські позиції, а в кінці життя опинився в середовищі буржуазного лібералізму. Але треба зазначити, що він не перекочував на позиції націоналізму, як це зробили деякі з його соратників раннього періоду.

Поруч з ім'ям Тараса Шевченка ставало все більш популярним і шановним серед українських поселенців у Канаді також ім'я славного сина українського народу Івана Франка. В 1900-х роках вони у різних місцевостях організовували свої культурно-освітні та громадські товариства, яким присвоювались назви на честь великих українських письменників-борців Тараса Шевченка та Івана Франка.

Чимало перших українських емігрантів везли до Канади, крім «Кобзаря» Тараса Шевченка, також Франкові твори — «Бориславські оповідання», «Петрії і Довбушуки», «З вершин і низин» та ін. При товариствах утворювались бібліотеки, в фондах яких значне місце зайняли книги Франка, які виписувалися з Львова.

При різних українських культурно-освітніх та громадських організаціях у Канаді створювались драматичні, хорові та музичні гуртки. Важливе місце в репертуарі драматичної самодіяльності займала п'еса Івана Франка «Украдене щастя», вперше поставлена у Канаді 1908 р. гуртком у Вінніпегу. Хори й оркестри часто виконували пісні та музику до творів поета «Вічний революціонер», «Місяцю-князю», «Стежечка» та ін.

На сторінках українських періодичних видань у Канаді регулярно друкувались твори класиків, зокрема Івана Франка. Перша україн-

⁸ П. Б о ж и к. Церков українців у Канаді, Вінніпег, 1927, стор. 29.

⁹ Пропам'ятна книга оо. василіян, Торонто, 1953, стор. 88.

¹⁰ Пропам'ятна книга поселення українського народу в Канаді, Йорктон, 1941, стор. 61.

ська газета «Канадійський фермер» (почала виходити восени 1903 р. у Вінніпегу), перший український соціалістичний орган на американському континенті — «Червоний прапор» (почав виходити у 1907 р.) і газета «Робочий народ», орган Української соціал-демократичної партії Канади (виходила у Вінніпегу в 1909—1918 рр.), багато зробили для популяризації творчості Великого Каменяра в колах української еміграції. На їх сторінках друкувалися переважно такі революційно-закличні поезії Івана Франка, як «Вічний революціонер», «Каменярі», «Товаришам», «На суді». Ці твори відіграли велику роль у пробудженні класової свідомості українських робітників і фермерів.

Особливо широко популяризувала ідеї Франка газета «Робочий народ». Починаючи з 1911 р. тут друкувалось чимало поезій і оповідань письменника: «Каменярі», «Товаришам», «На суді», «Свиня», «Як русин товкся по тім світі», «Казка про Добробит». Того ж року газета опублікувала уривки з його великої публіцистичної праці «Що таке поступ?», вперше виданої в Коломиї 1903 року і забороненої австро-угорською владою в Галичині. Уривки з неї друкувалися у «Робочому народі» під заголовком «Нерівність, як вона повстала і який з неї вихід». Через півроку (в лютому 1912 р.) газета вмістила серію статей з цієї праці Франка під назвою «Скоки поступу». У праці «Що таке поступ?» Франко виклав вчення Маркса про експлуатацію робітників капіталістами. Щоб усунути експлуатацію, Франко пропонував вжити таких заходів: «скасувати той розділ між маючими і робітниками, ту стіну, що ділить робучого чоловіка від знарядів праці, зробім ці знаряддя праці, фабрики, машини, копальні спільною власністю тих, що в них працюють, то й усунемо головну болячку теперішнього ладу, запевнимо всім людям достаток і рівномірний поступ»¹¹. Незважаючи на ряд помилкових тверджень, книга «Що таке поступ?» мала величезний вплив на формування світогляду українських робітників і фермерів, закликала їх до боротьби за свої щоденні життєві інтереси, знайомила з основними положеннями наукового соціалізму — вченням Карла Маркса і Фрідріха Енгельса. Озброєні ідеями книги Франка, українські трудящі в Канаді посилено боролися з капіталістами за право організуватися в тред-юніони (профспілки), за 8-годинний день праці, вищу заробітну плату, кращі робочі умови й соціальне забезпечення.

Українські робітничо-фермерські газети і журнали у Канаді найбільше творів Івана Франка опублікували між 1920 і 1957 рр. Сотні їх, в тому числі художніх, з'явилися на сторінках газет: «Українські робітничі вісті», «Фермерське життя», «Народна газета», «Робітниче слово», журналів: «Робітниця», «Голос робітниць», «Голос праці», «Свідома сила», «Світ молоді», «Бойова молодь». Ці видання містили численні критико-біографічні й літературознавчі статті та довідки про життя і творчість Івана Франка — переважно праці українських радянських франкознавців і статті канадсько-українських публіцистів.

Починаючи з 1916 р. у Канаді щорічно виходять різні календарі-альманахи, де також друкуються поезії і проза письменника, як і статті про нього. У різних канадсько-українських видавництвах вийшли окремі його твори: «Захар Беркут», «Панські жарти», «Батьківщина», «Казка про Добробит», «Мойсей», «Будка ч. 27», «Майстер Чирняк» та ін. В 1920 р. у Вінніпегу видано збірку публіцистичних статей Івана Франка «Молода Україна», що набула широкого розповсюдження серед канадських українців. У цій книзі письменник викрив справжнє обличчя «рутенця» — закостенілого галицького інтелігента. До речі, таких «рутен-

¹¹ Газ. «Робочий народ», 1 серпня 1911 р.

ців» не бракувало тоді і серед українських емігрантів. Заклики Франка в «Молодій Україні» про потребу розгортання політичної роботи в народі мали величезне значення для широких кіл канадських українців. Треба зважити, що це був період найбільш розгорнутої організаційної й громадсько-політичної діяльності серед українських поселенців.

У 1928 р. Робітничо-фермерське видавниче товариство випустило масовим тиражем книгу українського радянського літературознавця Олександра Дорошкевича «Іван Франко». Це була перша видана у Канаді наукова праця про життя і творчість письменника, бо до того поширювались праці галицьких літературознавців, які подавали його творчість у спотвореному світлі. Праця Дорошкевича, незважаючи на деякі її недоліки, допомогла українському читачеві у Канаді краще зрозуміти велич Каменяра, силу його таланту. Тоді ж це видавниче товариство надрукувало листівку з портретом Франка і таким текстом: «Іван Франко — великий діяч, революціонер, вчений, найвидатніший по Шевченкові український поет. Батько його був ковалем. Іван Франко вчився у різних школах, заробляючи сам на свою науку та життя. За революційну діяльність його не допустили до вчителювання, не давали друкувати його творів, з них чимало революційних повістей, оповідань, п'єс, різних наукових книг, перекладів з чужих мов тощо. Він описував злидні трудящих і вказував шлях до визволення, до соціалізму».

У 1920-х роках, коли на Радянській Україні розвинулась видавнича справа, вийшло багато творів Івана Франка, науково опрацьованих і прокоментованих, які знайшли собі шлях і за океан — до українських емігрантів. Канадські українці змогли ще краще зрозуміти могутню силу ідей Великого Каменяра.

На жаль, творчий доробок Франка мало відомий у країнах з англійською мовою, зокрема українцям, що народилися і виросли у Канаді й Сполучених Штатах Америки. Лише в 1932 р. у Канаді вийшла невеличка книжечка, в якій подано біографічну довідку і декілька віршів Івана Франка, перекладених на англійську мову Персівалом Канді¹². У США в 1938 р. були опубліковані поеми Франка «Мойсей» у перекладі Володимира Семенини, а кількома роками пізніше — повість «Захар Беркут» у перекладі Теодозії Борецької. Згаданий уже Канді в 1948 р. опублікував англійською мовою збірку вибраних поезій Івана Франка¹³. Але лише з появою у 1947 р. газети «Ukrainian Canadian» (Торонто) вперше були надруковані англійською мовою в перекладі Джона Віра багато творів Франка. У зв'язку з відзначенням 100-річчя з дня народження письменника фірма «Українська книга» в Канаді випустила книгу перекладів поетичних і прозових творів Великого Каменяра¹⁴. Переклади здійснив і написав вступну статтю Джон Вір. Це найбільша збірка творів Івана Франка, будь-коли видана англійською мовою. Розуміється, зроблені лише перші кроки. Перед українською громадськістю стоїть невідкладне завдання — подбати, щоб в найближчому майбутньому появились нові і ще повніші переклади, щоб читачі у багатьох країнах світу могли познайомитись з цінною літературною спадщиною Івана Франка.

Дотепер не вдалося встановити документів, які підтверджували б, що канадські українці в 1898 р. відзначали 25-річний ювілей літературної діяльності І. Франка. Але знаючи, що на той період вже існува-

¹² A Voice From Ukraine; bibliographical sketch and translation from the Works of Ivan Franko by Percival Cundy, Roland, Manitoba, R. E. Buffy and Company, 1932.

¹³ Ivan Franko, poet of Western Ukraine. Selected poems, translated with biographical introduction by Percival Cundy, New York, Philosophical Library, 1948.

¹⁴ Ivan Franko. Poems and Stories. Translated by John Weir, Toronto, 1956.

та читальня в хаті Кирила Геника, можна припустити, що на зборах членів цього першого українського товариства у Канаді в якийсь спосіб було відзначено ювілей, адже саме тоді Геник листувався з Франком. Можливо, пізніше будуть знайдені матеріали, які підтвердять це.

Але залишилось багато документів про широке відзначення в 1913 р. 40-річчя літературної діяльності письменника. Перед ювілеєм в українських газетах Канади було опубліковано звернення, щоб громадянськість подала матеріальну допомогу Франкові, бо він із сім'єю переживав злидні. Канадські українці гаряче відгукнулися на це звернення, щедро вносячи свої важко зароблені гроші на ювілейний дарунок Великому Каменяреві. У багатьох місцях влаштовувалися урочисті збори, на яких були виголошені реферати про життя і творчість письменника. Найвизначніше пройшов ювілей Івана Франка у Вінніпегу. Тут на ювілейних зборах поет Петро Карманський докладно охарактеризував творчість Франка, що «сорок літ бив у вічевий дзвін» і «сорок літ не кидав важкого молота», «лупав скалу заскоружлості», «сталив дух» народу¹⁵. Гідно вшанували цю дату вуглекопи в Альберті. У містечку Гіллкрест 22 червня 1913 р. відбувся мітинг, в якому взяли участь робітники з Белв'ю, Песбурга і Колмена. Присутні вирішили закупити велику кількість творів Івана Франка, щоб поширити їх серед канадських українців, а виручені за них гроші послати хворому письменнику¹⁶.

Український робітник Петро Ризук так писав у своїй кореспонденції до «Робочого народу» про мітинг в Едмонтоні: «Заходами українських соціал-демократів 14 вересня відбувся мітинг вшанування Михайла Павлика і Івана Франка за їхню 40-річну працю на народній ниві, котрі перші стали засівати здорове зерно свободної думки, котре не пропало марно, а прийнялось і росте та дозріває поміж тисячами українського люду як в старому краю, так і в Канаді і Америці»¹⁷. Зібрані на мітингу 46 доларів 25 центів були переслані Франкові і Павликові через редакцію «Робочого народу».

Сформований в Едмонтоні драматичний гурток імені Івана Франка 24 листопада 1913 р. надіслав ювілярові листа і «свій щирий дар» — 70 доларів. Члени гуртка писали, що живуть його наукою, його словами-порадами, переживають його біль і жалі*. Для участі у відзначенні ювілею Івана Франка у 1913 р. до Канади готувався приїхати письменник Василь Стефаник, але, на жаль, йому не вдалося реалізувати свого задуму¹⁸.

Імперіалістична війна в 1914 р. перервала всякі зв'язки канадських українців з Україною. Між обома країнами не курсувала пошта. І коли у Львові 28 травня 1916 р. помер Іван Франко, то звістка про це дійшла до українців у Канаді лише 10 липня. «Робочий народ» вмістив на першій сторінці портрет Івана Франка в чорній рамці і повідомлення: «З Києва прийшла вістка, що у Львові, в маю с. р. умер український письменник і політичний діяч Іван Франко»¹⁹. По всій просторій Канаді проходили траурні збори, мітинги. «Великий невтішний сум і жаль,— писала газета «Робочий народ» 16 вересня 1916 р.,— прошиб серця українського народу, а головню робітництва, замешкуючого по всіх чужих країнах, довідавшись про смерть найдорожчого свого батька-вчителя і борця Івана Франка. І ми, робітники УСДП (Української соціал-демократичної партії.— П. К.) в Монтреалі, для

¹⁵ Газ. «Український голос», 6 серпня 1913 р.

¹⁶ Газ. «Робочий народ», 16 липня 1913 р.

¹⁷ Газ. «Робочий народ», 24 вересня 1913 р.

* Оригінал листа зберігається у Меморіальному музеї І. Франка у Львові.

¹⁸ Газ. «Український голос», 22 жовтня 1913 р.

¹⁹ Газ. «Робочий народ», 10 липня 1916 р.

котрих ім'я Івана Франка є вельми дороге, постановили 23 липня від бути великий день пошани пам'яті Івана Франка».

У Канаді серед українців встановилась традиція щорічно у березні вшановувати пам'ять Тараса Шевченка, а у травні — Івана Франка. У другу річницю смерті письменника «Робочий народ» опублікував велику статтю «Іван Франко», де була дана характеристика творчості громадської діяльності Великого Каменяра. Стаття закінчувалась словами: «Поверх сорок літ праці, яку він віддав у жертві для народу, не пішли на марно... Очевидно, велетенська його праця буде вповні і належно оцінена тільки тоді, коли двинуться і прозріють ті мільйони поневолених і визискуваних нашого народу, котрих Франко так щиро і сердечно полюбив, для яких віддав усе своє життя, талант і сили»²⁰.

Але чи не найтривкішим вшануванням пам'яті Великого Каменяра було те, що українські поселенці Канади називали свої читальні, товариства, народні доми, дитячі школи, хори його ім'ям. Так, 8 квітня 1917 р. у фермерській місцевості Говел (провінція Саскачеван) відбулось відкриття Українського народного дому, якому було присвоєно ім'я Івана Франка. У Бон Мадон (Саскачеван) 27 січня 1917 р. місцеві українські фермери вирішили організувати читальню імені Франка. Газета «Український голос» повідомляла, що в провінції Альберта у місцевості Ланюк 25 червня 1917 р. було створено Дитячу громаду, а у місцевості Вегревілль — Українську бурсу, яким присвоїли ім'я письменника.

На початку 1918 р., коли українські робітники і фермери, згуртовані в рядах Української соціал-демократичної партії Канади, відверто привітали Велику Жовтневу соціалістичну революцію і заявили про свою підтримку молодій Радянській владі, а Центральну раду відмовились піддержувати, українські націоналісти та їх газети «Канадійський фермер» і «Канадійський русин» почали називати їх «зрадниками» і «запроданцями». «Робочий народ» у редакційній статті «В боротьбі за правду» провів аналогію між тим, як колись українські націоналісти цькували Івана Франка за його демократичну діяльність, і тим, як очорняли вони українських трудящих за їх ставлення до більшовників і Радянської влади. З цього приводу газета писала: «Та чи зломили Франка його нікчемні противники? Чи знищили голошені ним ідеї? Ні! Убили його тіло, а дух його буде вічно жити, як і вічно буде шанована його пам'ять — пам'ять титана-борця за правду і волю поневолених мас українського і неукраїнського працюючого люду. А вороги його пропали безславно, так і пропадуть їхні нащадки, котрі стараються спинити поширення ідей, котрі він проповідував.

Тимчасом на шлях боротьби за правду і волю, вказуваний Франком, виступають все більші і більші ряди українських робітників, і не на марне він віддав задля них все своє життя і свій талант.

І підемо ми далше нашим тернистом шляхом... Підемо далше за голосом Франка, котрий все взиває нас: «Борітеся! Терпіть! По всій землі рівняйте стежку правді!»²¹

У травні 1926 р. народ на Україні повсюдно відзначив 10-річчя з дня смерті Великого Каменяра. Українці, які жили за рубезами рідної землі, також гідно вшанували пам'ять письменника. У Канаді Центральний виконавчий комітет товариства «Український робітничо-фермерський дім» зобов'язав усі свої відділення у різних місцевостях країни у травні — червні 1926 р. влаштувати з цієї нагоди збори, концерти, мітинги, лекції, постановки п'єс «Украдене щастя» і «Будка ч. 27.»

²⁰ Газ. «Робочий народ», 5 червня 1918 р.

²¹ Газ. «Робочий народ», 16 березня 1918 р.

Освітній комітет при ЦВК ТУРФДім підготував реферат про життя і творчість письменника під назвою: «Чим дорогий і рідний Іван Франко для українських працюючих мас». Цю доповідь зачитували на зборах, скликаних для вшанування пам'яті Великого Каменяра.

Газети «Українські робітничі вісті», «Фармерське життя», журнал «Робітниця» вміщували з номера в номер кореспонденції своїх дописувачів, які розповідали, як було відзначено 10-річчя з дня смерті Івана Франка в різних місцевостях країни, де жили організованими громадами українці,— у великих містах (Вінніпег, Монреаль, Едмонтон, Торонто, Ванкувер, Ріджайна) і фермерських селищах (Вегревіль, Смокі Лейк, Мірнам, Арборг, Прудгом). 30 травня 1926 р. у великому театральному залі Українського робітничого дому у Вінніпегу відбувся концерт-митинг, присвячений пам'яті Івана Франка. Концертну програму виконав оркестр мандоліністок. Український пролетарський письменник Мирослав Ірчан виголосив реферат про життя та творчість Великого Каменяра²². Кореспондент газети «Українські робітничі вісті» з Вест Торонто повідомляв про донос, зроблений українськими націоналістами до поліції, щоб вона заборонила Франківський концерт-митинг в Українському робітничому домі. Однак їхні намагання зірвати цей захід провалились — трудящі гідно вшанували пам'ять Франка.

Весь номер газети «Українські робітничі вісті» від 27 травня 1926 р. був присвячений Великому Каменяреві. Журнал «Робітниця» за 1 червня 1926 р. вмістив велику статтю «Іван Франко», написану, без сумніву, редактором журналу — Мирославом Ірчаном. Охарактеризувавши життєвий і творчий шлях Івана Франка, автор закінчував виклад такими висновками: «В десяти роковини смерті великого співця пролетаріату Івана Франка ми, українське робітництво й фармерство за далеким океаном, низько клонимо свої голови на знак глибокої і щирої пошани до того, що не жалів віддати своє життя для мільйонів працюючих мас. Бо Іван Франко згорів, зотлів у великій боротьбі. І ми знаємо, другого Івана Франка у нас нема і не скоро буде. Бо це була геніальна людина, а генії родяться раз на сотню літ. Це був не тільки поет, але й громадський діяч, письменник, філософ, вчений. Та горді ми тим, що геніальна людина вийшла з працюючої сім'ї сільсько-го коваля і працювала та терпіла для працюючих мас. Нехай про людське око величають Франка сьогодні ті, про яких він виразно писав і боровся. Це буде тільки ознакою безхарактерності тих маленьких, брехливих людців... І коли робітничі й фармерські маси шанують пам'ять Івана Франка, то роблять щиро. Вони клоняють голови перед своїм співцем, який проповідував не «шпійонське ремесло», а боротьбу за правду і справедливий суспільний лад»²³.

У 1956 р. минало сто років з дня народження Івана Франка. Український народ, як і всі народи Радянського Союзу, активно готувався до цього ювілею. Урочисто мали провести його й українці поза межами України, особливо на американському континенті. Шостий всекрайовий з'їзд Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК), що відбувся 18—21 лютого 1954 р., ухвалив вшанувати 100-річчя з дня народження Івана Франка²⁴. Протягом всього 1955 року українська прогресивна громадськість у Канаді вела підготовку до знаменних роковин.

«Ми повинні,— писав секретар Крайового виконкому Товариства об'єднаних українських канадців Петро Прокопчак,— докласти всі зусилля до того, щоб свято відзначення 100-річчя з дня народження Івана

²² Газ. «Українські робітничі вісті», 30 травня 1926 р.

²³ Журн. «Робітниця», 1 червня 1926 р.

²⁴ Наряди і ухвали Шостого всекрайового з'їзду ТОУК, Торонто, 1954, стор. 44.

Франка було в с е н а р о д н о г о характеру. Вся наша підготовча робота повинна мати це на увазі. Провідною ідеєю цієї нашої роботи повинно стати плекання і проповідування єдності серед народу взагалі і серед українців зокрема в боротьбі за мир і дружбу між народами, за кращу майбутність і щастя наших дітей. Для цього ми повинні використати багату творчу спадщину Івана Франка — багатство його наукових, публіцистичних і літературних творів»²⁵.

Незадовго до ювілею відбувся Сьомий всекрайовий з'їзд ТОУК (2—5 лютого 1956 р.), який прийняв спеціальне звернення до українців у Канаді²⁶. Через місяць комітет по підготовці і проведенню ювілейних торжеств закликав в с і х українців р а з о м вшанувати 100-річчя з дня народження Івана Франка. Звернення закінчувалось такими словами: «Хай світла постать Великого Каменяра буде для нас вічним натхненням в нашій праці на благо українців Канади і всього канадського народу, в інтересах миру і дружби між Канадою і Україною»²⁷. Цей історичний документ підписали сотні представників українських громад у різних місцевостях Канади. Він мав широкий резонанс серед канадських українців. На місцях почалась посилена підготовка до відзначення ювілею.

Канадське товариство культурного зв'язку з Україною звернулось до Українського товариства культурних зв'язків з закордоном у Києві, щоб воно прислало делегацію на Франківське Святкування у Вінніпегу. УТКЗ радо прийняло запрошення і призначило делегацію. Це мало підкреслити тісні зв'язки української трудової еміграції з рідним українським народом у спільному вшануванні Івана Франка. Але на донос українських націоналістів канадській власті відмовились дати візи посланцям з СРСР. Цей вчинок канадських властей викликав велике обурення української радянської громадськості. Видатні діячі культури України опублікували гнівну статтю «Чого злякались у Канаді»²⁸.

Хоч представники Радянської України були позбавлені можливості взяти участь у відзначенні Франківського ювілею у Канаді, канадські українці через своїх делегатів вшанували пам'ять Великого Каменяра на рідній землі. Українське товариство культурного зв'язку з закордоном запропонувало Товариству об'єднаних українських канадців вислати делегацію для участі у святкуванні 100-річчя з дня народження Івана Франка в Радянській Україні. Перед від'їздом на Україну голова делегації ТОУК Петро Прокопчак заявив, що канадський уряд заподіє велику шкоду для своєї країни, коли не видав віз для делегатів Радянської України, які мали прибути до Канади в зв'язку з Франківським ювілеєм. Далі він сказав: «Ми сердечно вдячні українському радянському народові за новий цінний подарунок українцям Канади — експонати для музею Івана Франка, і наша делегація зможе висловити щиру подяку від імені всіх канадських українців, які належно оцінили цей подарунок»²⁹. Представники українців з-за океану взяли участь у святкових заходах, організованих Республіканським урядовим комітетом по відзначенню 100-річчя з дня народження Івана Франка, у Києві, Львові, Нагуевичах, Дрогобичі, Бориславі.

Українська прогресивна громадськість у Канаді, незважаючи на різні перешкоди з боку українських націоналістів та їхніх покровителів з середовища канадської реакції, вшанувала пам'ять Івана Франка у

²⁵ Газ. «Українське слово» (Вінніпег), 24 березня 1955 р.

²⁶ Газ. «Українське життя» (Торонто), 9 лютого 1956 р.

²⁷ Газ. «Українське життя», 8 березня 1956 р.

²⁸ Газ. «Радянська Україна», 27 липня 1956 р.

²⁹ Газ. «Українське життя», 23 серпня 1956 р.

свій скромний щирий спосіб. Урочисто пройшов ювілей у Вінніпегу, де відбувся Всекрайовий фестиваль пісні, музики, танцю і театральних постановок, проведено народний мітинг-збори у Гусавік (недалеко від Вінніпегу), на якому були присутні 15 тис. чоловік з різних міст Канади, відкрито Меморіальний музей і погруддя письменника. (Погруддя Івана Франка, як і експонати для музею,— дар українського радянського народу.) У ювілейних зборах взяв участь поет з США Микола Тарновський (сьогодні радянський письменник). Виступаючи на цих зборах, радник Посольства СРСР у Канаді Степан Демченко сказав: «Хай світла постать великого Каменяра буде вічним символом дружби і братерства між українцями Канади і українським народом»³⁰.

Українська прогресивна громадськість вела (і веде) посилену боротьбу з українськими націоналістами у Канаді за вірну інтерпретацію ідей Великого Каменяра. Кореспондент газети «Українські робітничі вісті» повідомляв, що українські націоналісти у Вест Торонто вживали всіх заходів, щоб не допустити відзначення організованими робітниками 10-річчя з дня смерті Івана Франка. Вони домагалися від поліції, щоб вона заборонила концерт-мітинг в Українському робітничому домі³¹. Як вже згадувалось вище, канадські власті не дозволили делегації з України взяти участь у Франківському ювілеї у Вінніпегу влітку 1956 р. Зробили вони це на вимогу українських націоналістів — горезвісного Комітету українців Канади.

Багато зусиль докладають націоналісти, щоб опорочити, знецінити і сфальсифікувати творчість Івана Франка. Ба, навіть у так званих «національних» товариствах клерикали намагалися применшити постать митця. Так, 27 червня 1927 р. у залі «Просвіти» в Торонто був влаштований концерт для відзначення роковин Івана Франка. Промовці говорили про заслуги Великого Каменяра, а після них виступив уніатський ксьондз Сарматюк, всіляко намагаючись знецінити значення письменника та його творчості³². Один з ватажків Союзу українців-самостійників (петлюрівців) Петро Лазарович писав, що поезія Івана Франка «Товаришам із тюрми» про «людське щастя, оперте на розумі без основ віри, й братерство велике всесвітнє, основане на вільній любові»,— ідеал американського гангстера. Він заявляв, що слова поета «вільна любов» звичайною мовою означають «просто розпусту», а весь твір назвав «слабеньким віршем» і «поривом безкритичної молодості»³³. Через 20 років цей наклеп повторив бандерівський «літературознавець» М. Лоза, який твердив: «Вірша «Товаришам із тюрми» написав Франко у 1878 році, т. зв., коли йому було 22 роки, і висловлені там думки ніяк не можемо вважати програмовими, а попросту треба їх трактувати, як вияв запалу молодого людини — не завжди критичної на те, що сприймає її молода душа»³⁴.

До речі, бандерівські «літературознавці»-пігмеї використовують франківські ювілеї, щоб розправлятися з його революційною творчістю, особливо тією, яку ніяк не можуть підтягнути під свою мірку і яка занадто чітко говорить про визволення трудящих з-під гніту капіталізму. Так, у зв'язку з 50-річчям з дня смерті і 100-річчям з дня народження поета бандерівські борзописці опублікували в черговому альманасу низку статей, намагаючись вкласти творчість Івана Франка у своє «ложе»: вони натягають її, ріжуть, фальшують, тільки б піді-

³⁰ Газ. «Українське слово», 18 липня 1956 р.

³¹ Газ. «Українські робітничі вісті», 19 червня 1926 р.

³² Іван Гуменюк. Мої спомини, Торонто, 1957, стор. 39—40.

³³ Газ. «Український голос», 27 липня 1938 р.

³⁴ Альманас «Гомону України» на 1956 рік, Торонто, стор. 67.

гнати під свій аршин, поставити на службу своїх злобних «ідеалів». Розуміється, їх найбільше турбують твори з циклу «Думи пролетарія», бо ж саме в них поет проявив себе безстрашним борцем проти соціальної несправедливості, борцем за знищення капіталістичної системи, борцем за новий — соціалістичний—суспільний лад. Р. Задеснянський пише, що «Думи пролетарія» Іван Франко створив «не під безпосереднім враженням життя», а «під впливом соціалістичних теорій і літератури». Твердження Франка про те, що з встановленням соціалізму запанує правда на землі, він назвав «помилковим», а ці твори поета, надихані соціалістичними ідеями,— «слабкими з мистецького боку». «Раціоналізм, соціалізм, драгоманівщина, гуманізм і цілий ряд інших «ізмів»,— вирікав Задеснянський,— роз'їли духа поетового, і він стратив навіть найголовніше — міцну, непереможну, непохитну віру в те, що лише його правда і є та правда, яка може дати щастя його народові»³⁵.

Чимало зусиль доклав літературознавець Леонід Білецький, щоб подати українцям Канади творчість письменника в націоналістичній інтерпретації. У 1952 р. він опублікував в «Українському голосі» великий критико-біографічний нарис «Іван Франко», де такі реалістичні його твори, як «Лесишина челядь», «Вугляр», «Ріпник», «Воа constrictor», назвав «натуралістичними».

Українські націоналісти силкуються довести, що Іван Франко був ненависником Росії, російського народу, всього російського. Вони зумисне замовчують факти про те, що він любив російський народ, бажав йому великого добра, любив і вивчав його мову, шанував твори російських письменників-класиків, «чув себе солідарним... з найкращими синами російського народу». У своїх спробах зобразити Франка ненависником усього російського націоналісти чіпляються за його тюремний «Сонет 44». Незважаючи на факти, вони далі друкують «Сонет 44» зі словом «Росіє» замість «Австріє». Націоналіст, що виступає під псевдонімом Яр Славутич³⁶, повторює вигадки бандерівців і мельниківців. Для нього доводи академіків М. С. Возняка і А. Ю. Кримського, які документально підтвердили, що Іван Франко у своєму «Сонеті 44» мав на увазі Австрію, не є «переконливими».

Проти цієї злобної писанини українська прогресивна преса у Канаді веде вперту боротьбу. На сторінках «Життя і слова» та «Український Сападіан» публікуються статті видатних українських радянських франкознавців, які викривають брехні донцових, лоз, задеснянських, славутичів, що намагаються натягнути революційно-демократичну творчість Великого Каменяра на свій націоналістичний копил.

Іван Франко близький і дорогий канадським українцям. На його творах виховувались і гартувались українські шахтарі Дромгеллерської долини, гірники Тиммінса, лісоруби Британської Колумбії, металурги Нової Скошії, фермери Манітоби, Альберти, Саскачевану. Запалені його революційною поезією, вони відважно ідуть у передових рядах борців за поліпшення свого життя, за охорону своєї національної гідності. Твори Івана Франка, особливо його публіцистичні статті, багато допомагали українським переселенцям у 1900-х роках, коли тільки започатковувалась, гартувалась і утверджувалась їх громадська і політична діяльність. Багато канадських українців вперше довідувались із статей Івана Франка про Карла Маркса і Фрідріха Енгельса та їх вчення, про причини капіталістичної експлуатації, про соціалізм. Сьогодні творчість Великого Каменяра мобілізує канадських українців до боротьби за збереження миру і встановлення міцної дружби народів!

³⁵ Альманах «Гомону України» на 1966 рік, Торонто, стор. 71—72, 76—77.

³⁶ Яр Славутич. Іван Франко і Росія, Вінніпег, 1959.

Повідомлення

Н. С. ГУРЛАДІ

ПРО ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ БУРЖУАЗНОЇ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КПРС НА УКРАЇНІ

Імперіалістична буржуазія стривожена видатними перемогами країн соціалізму, зрослим інтересом мільйонів людей земної кулі до життя радянського суспільства, до його структури, законів, політики, ідеології, культури. Вона намагається зберегти свій престиж, що похитнувся, приховати своє банкрутство в питаннях внутрішньої і зовнішньої, особливо національно-колоніальної політики.

Численні видавництва й установи капіталістичних країн, мережа інститутів, зайнятих проблемами «радянознавства», «українознавства», національної політики КПРС, історії КПРС, історії КП України поставляють ідейний поживок для всього пропагандистського апарату, починаючи від радіостанцій системи Інформаційного агентства США (ЮСІА) і кінчаючи виступами офіційних державних осіб у міжнародних організаціях. Як зазначалось на ХХІІІ з'їзді КП України, за рубежом функціонує понад 100 дослідницьких центрів, зайнятих «радянознавством»¹. В США, Західній Німеччині і Англії виходять численні монографії, що фальсифікують історію національних республік, зокрема Української РСР. Про деякі тенденції цих «праць» і йтиметься в даній статті.

Кожний, хто знайомиться з конкретними даними про розвиток економіки і культури національних республік СРСР, не може не бачити тих колосальних змін, що сталися за роки Радянської влади. Ще кілька десятиріч тому слова «Україна» не було на географічній карті. Нині Радянська Україна в братній сім'ї соціалістичних націй стала суверенною державою з високорозвинутою економікою і культурою. Ці зміни і є безпосереднім результатом національної політики КПРС, переконливим доказом її правильності, її відповідності життєвим інтересам українського народу. Однак навіть «найретельніші» з буржуазних дослідників національної політики КПРС, які уважно придивляються навіть до статей нашої обласної преси, не хочуть зіставити найдоступніші статистичні дані. Є старе народне прислів'я: «Найглухіший той, хто не бажає чути».

В основі всіх буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС лежить намагання применшити значення соціалістичних перетворень для розв'язання національного питання в СРСР, зобразити інтереси націй і інтереси соціалістичного будівництва як такі, що суперечать одне одному. Американський професор Р. Суллівант признається, що мета його дослідження — показати труднощі, що виникли в суспільстві, де державна влада виражає ідеї, задумані добре, але де

¹ Газ. «Радянська Україна», 16 березня 1966 р.

значна група національних меншостей перебуває в опозиції². Справді книга Р. Сулліванта присвячена вишукуванню і створенню неіснуючи конфліктів, спробам знайти опозицію і опозиційні сили в СРСР. Н: «критиці» національної політики КПРС спеціалізується західнонімецький історик Б. Мейснер, що фальсифікує положення Програми КПРС про розвиток національних відносин по шляху до комунізму³. Англійський історик В. Коларц здобув собі особливу «популярність» на грубій фальсифікації національної політики КПРС, оголосивши її політикою «індустріального колоніалізму»⁴, русифікації⁵. Г. Вагенленер намагається знайти суперечність національних і загальнодержавних інтересів у будівництві соціалістичної економіки⁶. В. Аллен фальсифікує історію України⁷. Дж. Лоуренс, оголосивши офіційно свою мету як відтворення історії російського народу, фактично фальсифікує історію трьох народів — російського, українського і білоруського⁸.

Розглядаючи ленінський план утворення СРСР, буржуазні історики в перекрученому вигляді подають задум державного будівництва Союзу. Поняття федерації в державному будівництві і поняття єдності націй розглядається ними як щось взаємовиключне. Федерація подається як тимчасова форма організації, щоб врешті прийти до єдності, тобто, до національної автономії. Р. Суллівант пише, що федерацію «більшовики прийняли не тому, що вона їм більше сподобалася, а як пристосування до місцевих звичаїв і як перехідну форму на шляху до повного єднання, тобто унітарного державного устрою»⁹. Суллівант намагається довести, ніби інтереси націй і інтереси соціалістичного будівництва перебувають в суперечності¹⁰.

Питається, що мають на увазі пани коларци, армстронги, решетари, менінги і сулліванти, протиставляючи інтереси української нації інтересам радянського державного будівництва? Буржуазні історики не можуть не бачити, що всі надбання, успіхи у своєму розвитку український народ досягнув завдяки Радянській владі. З утворенням СРСР Україна одержала правові гарантії свого суверенітету, право встановлювати і змінювати свою Конституцію, яка закріплює суспільний і державний лад, структуру й компетенцію своїх вищих органів державної влади й управління, місцевих органів влади, бюджетні права республіки і т. д. УРСР, як і інші республіки, має гарантоване Конституцією СРСР право вільного виходу з Союзу РСР¹¹.

1 лютого 1944 р. Х сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про визнання за Українською РСР права вступати в безпосередні відносини з іноземними державами, укладати з ними угоди, обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у міжнародних конференціях¹². Вихід України на міжнародну арену як суверенної держави, її участь у заснуванні Організації Об'єднаних Націй є насамперед свідчення постійного піклування партії і Радянської держави про всебічне зміцнення союзних республік, зростання їх ролі й

² R. Sullivant. Soviet Politice and the Ukraine. 1917—1957. New York, 1962, стор. 7.

³ B. Meissner. Das Parteiprogramm der KPDSU. 1903 bis, 1961, стор 1—147.

⁴ W. Kolarz. Communism and colonialism, London—New York, 1964, стор. 37.

⁵ W. Kolarz. Russia and her colonies, New York, 1957, стор. 14.

⁶ G. Wagenlehner. Kommunism ohne Zukunft, стор. 217.

⁷ W. Allen. The Ukraine, A History, Cambridge, 1941.

⁸ J. Lawrence. A History of Russia Revised edition, New York, 1965.

⁹ R. Sullivant. Назв. праця, стор. 324.

¹⁰ Там же.

¹¹ Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик, М., 1962, статья 17.

¹² «Ведомости Верховного Совета СССР», 1944, № 8, стор. 4.

авторитету. Однак все це обходять буржуазні історики, всього цього вони не бажають бачити.

Фальсифікуючи національну політику КПРС на Україні, буржуазні історики мішенню для своїх нападок нерідко обирають національний склад КП України. Цим особливо відзначився англійський історик, радіокоментатор Бі-Бі-Сі В. Коларц, який у своїх численних «працях» посилено нав'язував читачам вигаданий факт переважання в КП України, як і в інших республіканських партійних організаціях, представників некорінної національності, зокрема росіян¹³.

Наклепницька суть подібних тверджень настільки очевидна, що чимало буржуазних істориків за рубежом нині переглядають своє ставлення до таких грубих вигадок, шукають більш витончених засобів фальсифікації. Р. Суллівант, наприклад, наводить відомості про те, що (за даними післявоєнних років) близько 75% членів КП України становлять українці, а в Радах 84% депутатів — українці¹⁴. Правда, і він і його колеги тут же починають викручуватися — більше чи менше українців у вищому органі влади, і в партії, мовляв, справа кон'юнктура, це зовсім не свідчить про головні тенденції в національній політиці КПРС. Бо самі українці, національні кадри на Україні, за Суллівантом, не вже українці не в повному розумінні, а русифіковані, які засвоїли російську мову, посилають своїх дітей у російські школи, сприйняли погляди й звички росіян¹⁵. І знову грубе ігнорування й перекручення фактів, адже 90% українського населення, як показав перепис 1959 р., назвали своєю рідною мовою українську і лише 8,9% — російську, 1,1% — інші мови народів СРСР¹⁶.

За Радянської влади створилися найсприятливіші умови для розвитку національних мов. Після Великої Жовтневої революції близько 50 народів СРСР вперше дістали своє письменство, а мови їх оформились як літературні, і мають матеріальні гарантії для закріплення їх у літературі.

За умов соціалізму відкрилися широкі перспективи для всебічного розвитку української мови. Цьому сприяє діяльність Інституту мовознавства Академії наук УРСР, спеціальні кафедри в університетах і педагогічних вузах. Ніколи раніше в історії України не видавалася така кількість літератури рідною мовою, як тепер. У республіці виходить понад 100 журналів, 2 366 газет разовим тиражем понад 12 млн. примірників і щороку близько 8 тис. книг загальним тиражем понад 116 млн.¹⁷ Вивчення української мови є обов'язковим у всіх національних українських школах. Український народ має театри, кіно, радіо, телебачення рідною мовою. Українська мова стала мовою державного управління. В цьому являється суть політики партії щодо національних мов.

У своїй практичній діяльності компартії союзних республік враховують разом з тим тенденції у розвитку національних культур і мов в умовах природних зв'язків народів, що поширюються. Відомо, що на Україні, як і в інших республіках, вивчення російської мови добровільне. Трудящі України охоче нею оволодівають, оскільки вивчення російської мови є могутнім засобом, за допомогою якого збагачуються культури всіх народів країни, в тому числі українського. Зазначимо, що не тільки в соціалістичних зарубіжних, але й в буржуазних країнах спо-

¹³ W. Kolarz. *Communism and colonialism*, стор. 36.

¹⁴ R. Sullivan. Назв. праця, стор. 289, 290.

¹⁵ Там же, стор. 290—291.

¹⁶ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Сводный том, М., 1962, стор. 184.

¹⁷ Журн. «Комуніст України», 1965, № 12, стор. 83—84.

стерігається великий потяг до російської мови. Вона дедалі більше стає міжнародною. Її вивчають в школах США, Англії, Франції, Італії і багатьох інших капіталістичних країн.

Всупереч усякому здоровому глузду буржуазні історики, особлив Б. Мейснер, намагаються представити ці тенденції у питанні про мову як головну суперечність радянської національної політики. Характерно проте, відзначити такий симптом: деякі з них намагаються, за їх власними твердженнями, більш тверезо дивитися на події і заявляють, що ступінь проникнення російської мови і культури на Україні «був більше наслідком посиленого руху населення СРСР, аніж впливом офіційної політики русифікації»¹⁸.

«Радянознавці» перекручують класовий зміст національної політики КПРС, яка, мовляв, «дуже орієнтована на один клас — пролетаріат а тому нібито не виражала і не виражає інтереси національних країн, які були і переважно залишаються аграрними, селянськими»¹⁹.

Насамперед необхідно уточнити, що мається на увазі, коли йдеться про те, що програма і політика КПРС сильно орієнтовані на один клас? Можливо, те, що ідеологія робітничого класу, ідеологія наукового комунізму і пролетарського інтернаціоналізму лежить в основі програми і політики КПРС? Якщо так, то ми відповідаємо — так. Однак п. Суллівант намагається підмінити це питання іншим питанням: у чиїх інтересах здійснюється ця програма і за допомогою яких соціальних сил? Тут відповідь не може бути іншою, ніж: програма здійснюється в інтересах усіх трудящих, раніше пригноблених і експлуатованих мас. Вона здійснюється в умовах будівництва комунізму робітничим класом, колгоспним селянством, радянською інтелігенцією. Тому в своїй глибокій суті національна політика КПРС, політика робітничого класу виражає інтереси всіх націй і народів країни. Її здійснення дає найвищі гарантії у розвитку національної державності, національної культури, національної економіки.

В буржуазній історіографії одне з центральних місць займає фальсифікація політики КПРС, КП України по відношенню до західних областей УРСР. Авторів цього напрямку дуже бентежить той факт, що саме в умовах Радянської влади здійснилась вікова мрія українського народу про возз'єднання всіх українських земель. Як відомо, перед лицем краху національної політики буржуазно-поміщицької Польщі стало реально можливим простягнути братерську руку допомоги трудящим Західної України і Західної Білорусії, ліквідувати історичну несправедливість розірвання української нації.

Однак буржуазні коментатори з шкіри лізуть, щоб «обгрунтувати» приналежність Західної України до європейського світу. Зокрема В. Аллен як аргумент висуває єдине положення: оскільки Західна Україна здавна належала різним європейським державам, вона по-праву повинна європейцям і належати. Сам факт возз'єднання розглядається ним як окупація Західної України Червоною Армією, як наслідок краху європейської дипломатії в 1939 році²⁰.

Звичайно, для пана В. Аллена таке важливе поняття, як возз'єднання українських земель зовсім не зрозуміле. Хіба може для буржуазного історика мати значення національний склад населення Західної України, історія його боротьби проти колонізаторів, проти соціальної і національної гніту, славна тенденція революційної боротьби — возз'єднання з Радянською Україною, проти фашизму і війни? Для пан

¹⁸ R. Sullivant. Назв. праця, стор. 300.

¹⁹ Там же, стор. 314.

²⁰ W. Allen. Назв. праця, стор. 404.

В. Аллена дата 17 вересня 1939 р.— це просто зручний випадок, що ним скористався Радянський Союз. Для українського народу — це історичний переддень до акту возз'єднання, здійсненого 1 листопада 1939 р. прийняттям Закону Верховної Ради СРСР на просьбу Великих Українських Народних Зборів у м. Львові.

Звичайно, панам алленам значно цікавіше представити радянську країну в ролі порушника державних кордонів. І Р. Суллівант усміхається із приводу того, що нібито Радянський уряд виявляє безцеремонність з приводу республіканських національних кордонів, посилаючись при цьому на історичний акт лютого 1954 р. про включення Кримської області до складу Української РСР. Для нього мотиви, опубліковані в радянській пресі, про спільність економічних зв'язків і природних відносин, про територіальну близькість Криму і Української РСР здаються непереконливими. Він ніби не знає, що цей акт здійснений не тільки зі згоди, але й з ініціативи урядів РРФСР та УРСР²¹.

Буржуазні історики беруться судити про політику Радянської держави щодо місцевих кадрів у західних областях України. Багато з них не проти визнання цієї політики розумною, але й такою, що «викликала антагонізм між партією і місцевим населенням». В чому ж справа? Виявляється, на їх думку, Радянська держава і КПРС з перших днів входження Західної України в УРСР посилали радянських працівників із східних областей у західні не для допомоги місцевому населенню сприйняти досвід радянської країни і у проведенні в життя Декларацій Українських Народних Зборів 26—30 жовтня 1939 р. в м. Львові, а в силу загальної ненадійності західних українців²². На такій точці зору стоять В. Аллен, Р. Суллівант, В. Ротчестер та ін. Але чому вони обходять ті документи, де засвідчено настрої населення західних областей України,— Декларацію Українських Народних Зборів у Львові у жовтні 1939 року з участю виборних 1495 делегатів: про встановлення Радянської влади, про просьбу включити Західну Україну до складу УРСР і т. д. В Декларації записано: «Виявляючи однастайну волю звільненого народу Західної України, ідучи за прикладом народів Радянського Союзу, Українські Народні Збори проголошують встановлення Радянської влади на всій території Західної України. Віднині вся влада в Західній Україні належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих.

Українські Народні збори заявляють про неподоланну волю народу Західної України захищати та відстоювати владу Рад від усяких замахів, звідки б вони не виходили»²³.

З таким настроєм трудящі західних областей УРСР приступали до перших соціалістичних перетворень. Ці настрої засвідчені окремо в підсумках виборів до Верховної Ради УРСР в 1940 р. від західних областей України, де лише 1,4 процента виборців віддали свої голоси проти кандидатів у депутати²⁴. А маса західноукраїнського населення йшла з відкритим серцем назустріч Радянській владі.

Спираючись на багатий історичний досвід багатонаціональної держави, КПРС приділяла велику увагу вирощуванню місцевих кадрів у західних областях Української РСР. Р. Суллівант твердить, що курс на вирощування місцевих кадрів був прийнятий партією пізніше в силу того, що КПУ нібито побачила непопулярність своєї політики. І знову перекручення, бо факти говорять про інше. Факти також пересвідчу-

²¹ Газ. «Радянська Україна», 27 лютого 1954 р.

²² R. Sullivan. Назв. праця, стор. 283.

²³ Газ. «Вільна Україна», 28 жовтня 1939 р.

²⁴ Газ. «Советская Украина», 28 березня 1940 р.

ють, що позиція партії щодо місцевих кадрів була позитивно ясною чіткою з перших днів Радянської влади. У 1940 р. газета «Комуніст» підводячи деякі підсумки роботи по залученню місцевих кадрів до керівних посад у західних областях України, писала, що на кінець першої чверті 1940 р. у Львівській області було рекомендовано на відповідальну партійну, комсомольську, державну та господарську роботу 6 82 чоловіки з місцевого населення, у Волинській — 5 643. Ще більше — у Івано-Франківській області—понад 10 тис.²⁵ Проявом величезної турботи партії про вирощування місцевих кадрів був той факт, що в першій половині 1940 р. понад 28 тис. чоловік з місцевого населення займали керівні посади в західних областях УРСР у системі народної освіти, у партійних та комсомольських організаціях, на транспорті, у промисловості, а також в колгоспах, які створювались²⁶.

І ще одне зауваження: з приводу документів радянської преси Пан Р. Суллівант приписує статті в «Правді України» від 21 червня 1953 р. слова: «Якщо партія не спиратиметься на місцеві кадри, то вона не відновить втрачених контактів з населенням». Це фальсифікація. В статті йдеться про те, що в одній з лекцій, прочитаних на Ровенщині, було чимало недоліків. А ось і відповідна цитата. В лекції пише «Правда України», «... не показано, що тільки на основі висування й вирощування кадрів з корінного населення, тільки на основі розвитку національної мови, національної школи та інших культурних закладів можна добитись залучення до активного комуністичного будівництва всіх трудящих, можна виховати їх у дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів»²⁷. Де ж тут «втрачені контакти»? Такий типовий метод роботи фальсифікаторів.

Апологети буржуазії у кривому дзеркалі подають проблеми розвитку української радянської культури, мистецтва й літератури. Буржуазних дослідників не влаштовує, бачте, той факт, що партія здійснює своє керівництво всіма ділянками культурного розвитку українського народу і всіх народів країни. За їх словами, це нібито приводить композиторів і письменників до втрати оригінальності, зумовлює «скудний стан радянської культури»²⁸.

Однак думка багатьох мільйонів людей земної кулі інша. Світова громадськість широко знайома з представниками радянської культури, які відвідують зарубіжні країни, і дає високу оцінку їх діяльності. Тільки в 1964 р. колектив балетної групи Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, Державний ансамбль танцю Української РСР, Український народний хор та інші творчі колективи побували в 19 країнах світу. Їх виступи всюди проходили з винятковим успіхом, продемонструвавши і далеко не «скудний» стан української культури, і велику роль мистецтва у зміцненні дружніх відносин між народами. Чи не тому американський літературознавець Фрідберг вимагає тепер заборони виступи радянських співаків, музикантів, танцюристів у США?²⁹

В умовах комуністичного будівництва розвиток економіки й культури націй сприяє примноженню багатств соціалістичної культури і цілому. Все найвидатніше, створене одним народом, стає надбанням усіх народів країни, виходить за національні рамки, набуває інтернаціонального характеру. Досягнення, наприклад, таких наукових закла

²⁵ Газ. «Комуніст», 17 вересня 1940 р.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 602, арк. 124—126.

²⁷ Газ. «Правда України», 21 червня 1953 р.

²⁸ R. Sullivan. Назв. праця, стор. 301.

²⁹ Журн. «Коммунист», 1965, № 12, стор. 117.

дів УРСР, як Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона, Інститут кібернетики АН УРСР, Інститут синтетичних надтвердих матеріалів і інструментів, Харківський інститут низьких температур і ряд інших, є гордістю не тільки України, але й усієї радянської країни. У 883 науково-дослідних закладах УРСР працює понад 90 тис. наукових співробітників. Серед них 1 700 докторів і 18 тис. кандидатів наук³⁰, які не тільки примножують досягнення української культури, але й збагачують культуру інших народів.

В обстановаці завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму практичні кроки партії і Радянської держави щодо національних республік і областей ґрунтуються на врахуванні двох об'єктивно діючих тенденцій: 1 — до всебічного розвитку національної економіки, національної культури, державності, 2 — до зближення націй по всіх лініях і взаємного збагачення. В галузі економічних відносин ці тенденції виявляються у дедалі зростаючих капіталовкладеннях у національну економіку і разом з тим у дедалі більшій участі кожної нації, зокрема України, у розв'язанні великих загальнодержавних завдань. Але фальсифікаторів мало цікавить правда, адже вони ставлять перед собою мету будь-що знайти суперечності в радянській національній політиці. І свого часу В. Коларц оголосив, що радянська національна політика щодо мусульманів, а також білорусів і українців є «класичним колоніалізмом»³¹. В. Коларц писав про політику «колонізації та індустріалізації неросійських областей СРСР», від якої виграє тільки російський народ, а не всі народи СРСР. Тезу Коларца охоче підтримали американські і західнонімецькі українські буржуазно-націоналістичні історики³².

В якому ж розумінні виграє російський народ? Чи він привласнює собі нагромадження національної промисловості? Чи ставить в особливо привілейоване становище трудящих російської національності? Практика показує, що ні про що подібне не може бути й мови, і навіть Коларц розуміє, що, заявив він це, йому ніхто не повірить. Не будучи в змозі спростувати величезні досягнення українського народу і народу Білорусії в розвитку національної економіки, В. Коларц писав, що суть колоніальної політики або системи, якій вона відповідає, може бути оцінена не тільки за їх матеріальними успіхами, але й за тим, якою мірою центральна влада задовольняє або пригнічує національні бажання народів Радянського Союзу.

Такий підхід до поставленого питання вже не є предметом наукової критики, бо автори його, очевидно, самі не уявляють конкретного його змісту. Адже, власне, чим іншим можуть вимірюватися бажання нації, як не прагненнями до економічного, культурного і державного зростання та розквіту?

У перекрученому до невпізнання вигляді підносяться зарубіжним читачам положення Програми КПРС про майбутнє націй. Наприклад, західнонімецький історик Б. Мейснер просто безцеремонно заявляє, що мета будівництва комунізму — це злиття всіх націй і народів в єдиній радянській нації радянсько-російського типу³³. Звідки взято цей висновок? Читаємо відповідне місце в «Програмі КПРС»: «З перемогою комунізму в СРСР відбудеться ще більше зближення націй, зросте їх економічна та ідейна спільність, розвинуться спільні комуністичні риси їх духовного обличчя. Проте стирання національних відмінностей, особ-

³⁰ Журн. «Комуніст України», 1965, № 12, стор. 83.

³¹ W. Kolarz. Communism and colonialism, стор. 36—41.

³² Див. напр., V. Monteil. Les Musulmans Sovietiques, стор. 62.

³³ B. Meissner. Назв. праця, стор. 111.

ливо мовних відмінностей,— значно триваліший процес, ніж стирання класових граней»³⁴. Як бачимо, нічого подібного до того, що вичитав у програмі нашої партії Б. Мейснер, в ній насправді немає. КПРС не ставить собі за мету програмувати те віддалене майбутнє в галузі національних відносин, яке має бути відповідним умовам зрілого комуністичного суспільства. Відмічаючи лише окремі тенденції в розвитку національних відносин, теперішнє покоління комуністів залишає повну свободу новому поколінню для його теоретичних і практичних висновків. Тим більше не йдеться про «злиття всіх націй в єдину націю радянсько-російського типу».

Намагаючись створити враження своєї широкої обізнаності в справах союзних республік, буржуазні автори додають до своїх досліджень великі списки вивчених і використаних джерел, що включають тисячі найменувань. У злобній наклепницькій боротьбі проти ідей соціалізму на озброєння ними беруться показання, дослідження та особисті архіви білогвардійців, троцькістів, меншовиків, націоналістів, викинутих революційними подіями в Росії за борт і осілих потім у різних частинах земної кулі. «Радянознавці» використовують видання українських буржуазних націоналістів на зразок журналу Мюнхенського інституту по вивченню СРСР «Юкрейнієн ревью» («Українське ревью»). За визнанням англійського історика Л. Шапіро — автора наклепницької книги «Комуністична партія Радянського Союзу», фальсифікатори не гребують і такими відомостями як показання дезертирів.

У даному випадку коментарії не потрібні. Ясно, що це відомості відкритих ворогів Радянської влади. На кого розраховують буржуазні автори, твердячи про свою «об'єктивність»? На кого розраховують буржуазні автори, підносячи чужі концепції (петлюрівські, націоналістичні, меншовицькі та ін.) за свої, не маючи ні найменшого уявлення про історичні архіви нашої держави і заявляючи про свою наукову ерудицію і добросовісність? Правда, частина істориків, як от Р. Суллівант, працює більш тонко. У нього ми знаходимо посилання на численні документи партії та Радянської держави, стенографічні звіти з'їздів КПРС тощо. Часто цитуються твори В. І. Леніна. Р. Суллівант посилається на численні праці радянських авторів. Але чого варте все це, коли на кожному кроці у Р. Сулліванта, як і у його колег, виступає вміла тенденційна обробка документів, препарування цитат, жонглерська комбінація фактів на догоду заздалегідь задуманій фальсифікаторській схемі.

Тепер уже неможливо заперечувати реальність і життєву силу соціалізму. І буржуазні фальсифікатори підробляються під правду. Але, як і раніше, в основі їхньої діяльності лежить фальш. Тому ніяка удосконаленість прийомів їм не допоможе.

³⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 99.

В. П. СТОЛЯРЕНКО, В. П. ШКВАРЕЦЬ

**ПРО РОЗВИТОК КОЛГОСПНОЇ ДЕМОКРАТІЇ
ПІСЛЯ ХХ З'ЇЗДУ КПРС**

В процесі переходу до комунізму управління суспільством будується на все ширших демократичних основах. Дальшого розвитку і вдосконалення зазнає і колгоспна демократія. Застосування в колгоспах демократичної системи управління громадським господарством впливає із самого характеру колгоспного ладу. В Програмі КПРС підкреслюється, що колгоспна демократія є школою громадського самоврядування, школою господарювання і комуністичного виховання для трудящих села. Колгосп — це школа комунізму для селянства¹.

Колгоспна демократія, як основний принцип управління справами артілі, базується на засадах соціалістичної демократії, законодавчо закріпленої Радянською Конституцією. Примірний Статут сільгоспартілі, прийнятий II Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників (1935 р.), став основним законом колгоспного життя, в якому визначено демократичні основи керування колгоспними справами.

Ще на зорі розгортання масового колгоспного будівництва в резолюції XVI з'їзду ВКП(б) (1930 р.) вказувалося: «Необхідне для досягнення вищої продуктивності праці створення в колгоспах громадської дисципліни може бути досягнуте лише на основі справжньої самодіяльності і активної участі колгоспників і колгоспниць в управлінні господарством колективу»².

У післявоєнний період велике значення в справі зміцнення демократичних основ колгоспного ладу мали постанови ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР від 19 вересня 1946 р. «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільгоспартілі в колгоспах», лютого Пленуму ЦК ВКП(б) «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період» (1947 р.)³. Проте в ці роки процес дальшого розвитку демократичних основ управління колгоспами гальмували недоліки, які полягали, головним чином, в надмірній централізації керівництва сільським господарством, у намаганні регламентувати зверху всі сторони колгоспного життя. Це негативно позначалося на розвитку сільськогосподарського виробництва, розгортанні колгоспної демократії, заважало повнішому використанню творчих можливостей, закладених в соціалістичному колгоспному ладі.

Важливу роль у піднесенні сільського господарства, зростанні ініціативи колгоспників відіграли рішення вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.) і наступні постанови партії та уряду. Дальшому розвитку колгоспної демократії сприяли рішення ХХ з'їзду КПРС, в яких зокрема підкреслювалося, що піднесення сільськогосподарського виробництва залежить насамперед від активності самих колгоспників, працівників МТС і радгоспів. Рішення з'їзду сприяли дальшому розвитку соціалістичної демократії та її складової частини — колгоспної демократії.

¹ Див. Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 356.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 51.

³ Див. КПРС в резолюціях..., ч. III, стор. 405, 471.

В світлі настанов XX з'їзду партії стала ясна необхідність перегляду окремих застарілих положень Примірного Статуту сільгоспартілі, які обмежували ініціативу колгоспів та їх трудівників в організації виробництва і управлінні справами артiлі. Відігравши велику роль у зміцненні колгоспного ладу, Статут не відбивав тепер нових явищ у колгоспному житті.

До 1956 р. було встановлено, що колгоспи приймають свої статuti на основі Примірного Статуту сільгоспартілі, який разом з іншими численними постановами детально регулював внутріколгоспні відносини.

На XX з'їзді партії, у періодичній пресі, в листах, що надходили до керівних партійних та державних органів від колгоспів і колгоспників, вносились пропозиції про зміну деяких положень Статуту сільгоспартілі. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР, вивчивши всі пропозиції, прийняли постанову від 6 березня 1956 р. «Про Статут сільськогосподарської артiлі і дальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва і управлінні справами артiлі». За цією постановою колгоспи дістали право вносити, відповідно до законів Радянської держави, рішення партії та уряду зміни і доповнення в діючі статuti з врахуванням місцевих, конкретних умов кожної артiлі. При цьому вони мали виходити з головного завдання — забезпечення дальшого розвитку громадського господарства, зокрема шляхом найбільш раціонального використання закріпленої за ними землі, а також засобів виробництва і робочої сили як самих колгоспів, так і МТС.

Користуючись наданим їм правом, колгоспи в 1956 р. розробили і внесли доповнення, поправки тощо в свої статuti, враховуючи зміни, що відбулись у країні. У статутах було записано, що метою колгоспників є всебічне зміцнення артiлі, створення достатку сільськогосподарських продуктів для населення й сировини для промисловості, дальше поліпшення матеріального добробуту і підвищення культурного рівня членів артiлі. У них знайшло своє відображення нове в плануванні сільського господарства, зокрема зазначалось, що артiль приймає до точного виконання установлені державою плани заготівель та закупок сільськогосподарських продуктів і грошових платежів. Щоб піднести роль заохочувальних форм винагороди за добру працю, в статuti вносились доповнення і уточнення щодо користування присадибним господарством, а також пенсійного забезпечення колгоспників, надання їм відпусток тощо. Внесені зміни були спрямовані на скорочення непродуктивних грошових, натуральних і трудових затрат, зменшення адміністративно-обслуговуючих витрат, зміцнення трудової дисципліни в колгоспах.

В реалізації постанови ЦК КПРС і РМ СРСР від 6 березня 1956 р. вирішальну роль мала організаторська робота партійних організацій. Так, Івано-Франківський обком КП України провів обговорення зазначених постанов партії і уряду в усіх 450 сільгоспартілях області на загальних зборах колгоспників, працівників МТС та спеціалістів сільського господарства⁴, на обласній нараді секретарів райкомів КП України, голів райвиконкомів, директорів МТС. Для подання практичної допомоги колгоспам на місцях у справі розробки змін і доповнень до Статуту сільгоспартілі в райони були направлені відповідальні працівники партійних і радянських організацій області, спеціалісти обласного управління сільського господарства. Підготовлені проекти статутів розглядались на відкритих зборах колгоспних первинних парторганізацій, на загальних зборах колгоспників. Внаслідок заходів, вжитих партій-

⁴ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 22, од. зб. 322, арк. 137.

ними організаціями, вже на 1 липня 1956 р. в області було розглянуто і прийнято загальними зборами колгоспників статuti з поправками, доповненнями і змінами у 298 колгоспах та зареєстровано райвиконкоми 57 статутів сільгоспартілей⁵.

Значну роботу провели партійні організації і інших областей республіки. Так, на середину 1956 р. статuti затвердили на згальних зборах 605 з 1 013 колгоспів Вінницької області, понад 200 артiлей зареєстрували їх у виконкомах районних Рад⁶, а у Крижопільському районі це було зроблено всіма 23 колгоспами⁷. Наприкінці 1956 р. завершили реєстрацію статутів сільгоспартілі Чернівецької області⁸.

Партійні організації республіки уважно стежили, як проходить затвердження статутів у колгоспах, їх реєстрація. Всією цією роботою в колгоспах безпосередньо керували первинні партійні осередки, які спрямовували її на те, щоб забезпечити в першу чергу дальше піднесення громадського господарства артiлей і задовольнити особисті інтереси їх членів.

З метою зміцнення трудової дисципліни в колгоспах статутами встановлювався обов'язковий мінімум трудовнів, виходячи з потреб трудових затрат у громадському господарстві артiлей. Кількість трудовнів, яку необхідно виробити, була конкретизована по періодах сільськогосподарських робіт, окремо для чоловіків і жінок. При визначенні виробничих норм і розцінки робіт враховувалися рівень механізації, виробіток сумлінно працюючого колгоспника і необхідність економного витрачання трудовнів. Наприклад, за пропозицією партійних організацій, рішеннями загальних зборів колгоспників артiлей Крижопільського району Вінницької області передбачався мінімум трудовнів: для чоловіків — 280, для жінок — 150⁹.

В деяких колгоспах установлювалася норма виходнів для тих, хто працює на різних роботах. Так, згідно з Статутом кожний колгоспник сільгоспартілі «Більшовик» Шосткинського району Сумської області за рік повинен мати до 250 виходів на громадські роботи¹⁰. У Глеваському колгоспі «Україна» Васильківського району на Київщині ця норма визначалася по місяцях: січень, лютий, березень — по 10 виходнів, листопад — грудень — по 6, решта місяців — по 22¹¹.

При внесенні змін і доповнень у Статут сільгоспартілі з ініціативи партійних організацій в колгоспах переглянули склад адміністративно-обслуговуючого персоналу. Вже на 1 липня 1956 р. в колгоспах Івано-Франківської області було скорочено 567 посад, що становило економію у 252,5 тис. трудовнів на рік¹², в артiлях Черкаської області — близько 5 тис. посад, на утримання яких за рік витрачалось майже два мільйони трудовнів. Скорочення 586 штатних одиниць у Бабанському районі дало можливість заощадити 291,2 тис. трудовнів¹³.

Для заохочення колгоспників, залучення їх до активної участі у виробництві постановою партії та уряду від 6 березня 1956 р. рекомендувала існуючий порядок оплати праці.

⁵ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 22, од. зб. 322, арк. 138.

⁶ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 43, од. зб. 308, арк. 72.

⁷ Там же, од. зб. 315, арк. 7.

⁸ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 295, арк. 81.

⁹ Архів Міністерства сільського господарства УРСР (далі — Архів МСГ УРСР), ф. 1, оп. 25, спр. 683, арк. 3.

¹⁰ Газ. «Радянська Україна», 9 січня 1958 р.

¹¹ Газ. «Київська правда», 31 січня 1960 р.

¹² Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 22, од. зб. 322, арк. 139.

¹³ Газ. «Черкаська правда», 6 березня 1957 р.

Колгоспи вносили в статуті доповнення про організацію щомісячного авансування членів артільей, що мало стимулювати підвищення продуктивності праці. При цьому передбачалося створення перехідних грошових і натуральних фондів. Наприклад, статут колгоспу «17 вересня» Чернелицького району Івано-Франківської області було доповнено положенням про щомісячне грошове авансування колгоспників, на яке йшло близько 25% доходів від усіх галузей громадського господарства артільей і 50% грошових надходжень у вигляді авансів по контракції, закупівлях і обов'язкових поставках сільськогосподарської продукції¹⁴.

Внаслідок проведеної партійними організаціями роботи вже на кінець 1956 р. 10,5 тис. колгоспів республіки, проти 3 тис. у 1955 р., здійснювали регулярне авансування, а в середині 1957 р. його вже проводили 12 тис. артільей України¹⁵, з них 4677 авансували колгоспників щомісячно, 2823—7—11 раз протягом року, 3631—4—6¹⁶. Наприклад, в Івано-Франківській області цю справу налагодили понад 300 колгоспів. Добре було організовано щомісячне авансування трудівників села в Городенківському, Обертинському, Гвоздецькому районах. Однак цим питанням, як зазначив обком КП України, ще недостатньо займалися райкоми партії, райвиконкоми, первинні партійні організації, правління колгоспів Букачівського, Бурштинського, Тлумацького районів. Тут у більшості артільей авансування ще не було запроваджено, місяцями порушувалася регулярність його видачі внаслідок використання виділених фондів на інші потреби, головним чином виробничі¹⁷.

Передові колгоспи республіки переходили від оцінки праці в трудоводнях на нові, прогресивніші форми обліку. Наприкінці 1958 р. близько 500 артільей¹⁸, а в 1959 р.— понад 1000¹⁹ запровадили тверду гарантовану оплату праці колгоспників.

Для посилення ролі заохочувальних форм винагороди за добру роботу в колгоспах розроблялись і визначались види та розміри додаткової оплати праці, яка встановлювалась в найрізноманітніших формах, виходячи з умов кожного господарства. На 1 липня 1956 р. у 250 колгоспах Івано-Франківської області були розроблені й затверджені положення про додаткову оплату. В одному з колгоспів Гвоздецького району, наприклад, встановили видачу її за надій молока на одну фуражну корову. Якщо він становив від 500 до 1000 літрів, доярки одержували 5%, від 1000 до 1500 літрів — 7%, від 1500 і вище — 10% валового надою молока²⁰. А загальні збори колгоспників артільей «ІІІ Інтернаціонал» Ободівського району на Вінничині запропонували виділити додаткову оплату також механізаторам артільей залежно від урожайності оброблюваних культур, продуктивності громадського тваринництва, технічного стану і збереження сільськогосподарських машин²¹.

В зв'язку з тим, що досягнутий рівень розвитку колгоспного виробництва ще не дозволяв за його рахунок повністю задовольнити потреби членів артільей, для кращого поєднання їх особистих інтересів з громад-

¹⁴ Газ. «Прикарпатська правда, 31 липня 1956 р.

¹⁵ Газ. «Радянська Україна», 9 січня 1958 р.

¹⁶ Поточний архів МСГ УРСР. Зведений річний звіт колгоспів УРСР за 1957 рік, стор. 10.

¹⁷ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 22, од. зб. 322, арк. 140.

¹⁸ Див. доповідь М. В. Підгорного на січневому Пленумі ЦК КП України (1959 р.), газ. «Радянська Україна», 6 січня 1959 р.

¹⁹ Газ. «Радянська Україна», 21 січня 1960 р.

²⁰ Там же.

²¹ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 22, од. зб. 322, арк. 40.

ськими, постанови партії і уряду від 6 березня 1956 р. рекомендували внести також зміни і доповнення в порядок користування присадибним господарством колгоспників. Пропонувалося встановлювати розміри присадибних ділянок, кількість худоби в особистому користуванні колгоспного двору, враховуючи при цьому трудову участь працездатних членів кожної сім'ї у громадському господарстві артiлі.

Так, у статуті колгоспу с. Турбів Липовецького району Вінницької області було визначено площу присадибних ділянок колгоспників. Існуючий розмір в 0,6 га зменшувався до 0,4 га. Колгоспним дворам, в складі яких є працездатні члени сім'ї, що без поважних причин не виробили встановленого в колгоспі обов'язкового мінімуму трудовнів, ці розміри зменшували²².

В більшості артiлей Івано-Франківської області загальні збори їх членів намітили таку в основному кількість худоби в особистому користуванні колгоспного двору: корова, голова молодняка великої рогатої худоби, свиноматка з приплодом, до 10 сімей бджіл, необмежена кількість птиці²³.

Проте в окремих колгоспах області замість того, щоб вирішити це питання залежно від трудової участі працездатних колгоспників, допускалось огульне зменшення присадибних ділянок та кількості худоби, чим ущемлялись інтереси чесних трудівників.

В результаті проведеної обкомом КП України, райкомами перевірки виявлені факти порушень було розглянуто та вжито відповідних заходів²⁴.

Чернівецький обком КП України виявив серйозні помилки при внесенні змін і доповнень у Статут сільгоспартілі колгоспами Глибоцького району. Так, в артiлі с. Кам'янка в основу визначення площі присадибних ділянок було покладено не колгоспний двір, а наявність у сім'ї працездатних і дітей. Це, по суті, вело до перерозподілу ділянок. Передбачалося зменшити розміри їх у 346 з 681 господарства і збільшити — 310 колгоспним дворам.

Наслідки перевірки заслухали на бюро обкому партії, а потім обговорили на бюро райкомів, у первинних організаціях колгоспів²⁵.

Глибоко вивчивши проведену колгоспами Вінницької області роботу по внесенню змін і доповнень в свої статuti, проаналізувавши допущені недоліки, Вінницький обком партії розробив заходи щодо їх усунення і довів це до всіх райкомів партії, колгоспних парторганізацій²⁶.

В багатьох господарствах у статутах передбачали видачу пенсій колгоспникам похилого віку і тим, що втратили працездатність на колгоспному виробництві. Наприклад, за пропозиціями комуністів артiлі «Переможець» Хмільницького району Вінницької області пенсійне забезпечення встановлювалося для чоловіків з 60 років, для жінок — з 55 при умові бездоганної праці протягом певного тривалого часу. Оплата трудовнів по пенсіях проводилася за рахунок фонду, який колгосп виділяв у розмірі 3% від загальних грошових і натуральних доходів. Члени артiлі мали також право на щорічну 12-денну відпустку із збереженням середнього заробітку в трудовнях²⁷.

²² Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 43, од. зб. 308, арк. 72.

²³ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 22, од. зб. 322, арк. 138.

²⁴ Там же, арк. 139.

²⁵ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 2439, арк. 61, 62.

²⁶ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 44, од. зб. 57, арк. 3.

²⁷ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 2525, арк. 80.

Партійні організації здійснювали повсякденний контроль за додержанням Статуту.

В колгоспі «Комінтерн» Васильківського району на Київщині на 745 господарств із загальної кількості 760 припадали ділянки землі значно більші, ніж передбачалося їх статутами. Подібні факти мали місце в Бориспільському, Володарському, Макарівському, Бородянському районах²⁸.

Деякі колгоспи порушували статутні вимоги і купували промислові матеріали у приватних осіб за готівку. Таким чином колгоспи Кіцманського району Чернівецької області закупили запасних частин на суму 205 тис. крб., Вашківецького району — на 120 тис. крб.²⁹.

В окремих колгоспах правління замість виховної роботи серед членів артілі вдавалися до адміністрування, масового стягнення штрафів з колгоспників. Керівники артілі «Іскра» Тульчинського району на Вінничині в 1958 р. на 548 працездатних колгоспників наклали 546 штрафів трудовими, грішми. На окремих засіданнях правління накладало 50—70 стягнень³⁰.

Подібні випадки траплялися в колгоспах окремих районів Київської області. В 12 артілях Фастівського району було оштрафовано 654 колгоспників на 2570 трудоднів і грошима — 35 чоловік³¹.

Нерідко мали місце порушення колгоспної демократії при виборах органів управління. Колгоспам на посади голів правлінь іноді рекомендувалися випадкові люди або особи, які скомпрометували себе. Так, Вінницький обком викрив грубі порушення колгоспної демократії при проведенні звітно-виборних зборів в артілі ім. Леніна Шаргородського району³².

Не завжди партійні, радянські і господарські організації приділяли належну увагу заявам колгоспників. У Велико-Глибочицькому районі Тернопільської області в середині 1957 р. з 610 поданих заяв було 233 не розглянутих своєчасно³³.

Порушення Статуту сільгоспартілі виявлялися також у тому, що в ряді колгоспів, районів ігнорувався принцип матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку громадського господарства, траплялися випадки незаконного виключення з членів артілі та ін. Причинами таких явищ були помилки і недоліки в керівництві сільським господарством.

Після XX з'їзду партія доклала великих зусиль в галузі удосконалення Статуту сільгоспартілі стосовно до нових умов і боролася за його додержання. Питання розвитку колгоспної демократії не сходили з порядку дня більшості партійних організацій. Так, Тернопільський обком КП України протягом 1956—1959 рр. тільки на бюро це питання обговорював шість разів³⁴. Значну роботу в такому напрямі проводили в колгоспах райкоми партії, первинні парторганізації. Внаслідок цього статутні порушення в артілях області були зведені до мінімуму³⁵.

Обкоми і райкоми КП України, домагаючись покращання всієї партійної роботи первинних організацій колгоспів, скеровували їх на

²⁸ Газ. «Київська правда», 19 листопада 1958 р.

²⁹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 2525, арк. 80.

³⁰ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 48, од. зб. 18, арк. 92.

³¹ Газ. «Київська правда», 19 листопада 1958 р.

³² Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 46, од. зб. 73, арк. 7—9.

³³ Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 1, оп. 26, од. зб. 26, арк. 48.

³⁴ Партархів Тернопільського обкому КП України, оп. 15, од. зб. 162, арк. 27; оп. 16, од. зб. 45, арк. 52; од. зб. 63, арк. 15; оп. 26, од. зб. 26, арк. 14; од. зб. 66, арк. 10, оп. 32, од. зб. 33, арк. 14.

³⁵ Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 1, оп. 15, од. зб. 152, арк. 155.

повніше використання наданого їм згідно з Статутом КПРС права контролю за діяльністю правління артілі. Армія колгоспних комуністів, яка в середині 1958 р. нараховувала 225 тис.³⁶, спираючись на колгоспний актив, вела боротьбу за дотримання Статуту сільгоспартілі.

Зростала роль первинних парторганізацій колгоспів. Вони не тільки здійснювали контроль за діяльністю правлінь, а й заслуховували звіти керівників артілей про стан господарювання, займалися розстановкою комуністів на вирішальних ділянках. Позитивний досвід нагромадила парторганізація колгоспу ім. Чапаєва Джуринського району на Вінниччині (секретар Д. Петрик). У всіх бригадах, на фермах працювали комуністи, в складі правління артілі половину становили також члени партії. Партійна організація постійно контролювала таку важливу ділянку залучення мас до управління, як регулярне проведення загальних зборів, засідань правління. Протягом 1956 р. у колгоспі їх відбулося відповідно — 13 і 38. Комуністи артілі уважно прислухалися до голосу мас, вживали заходів по їх сигналах.

Партійна організація Коробівського колгоспу Золотоніського району Черкаської області з метою контролю за діяльністю правління використовувала збори уповноважених, бригадні збори, виробничі наради, громадські огляди, пресу. Позитивний досвід коробівців було вивчено і узагальнено. Секретар первинної організації колгоспу І. Цибуля написав брошуру «Партійний контроль господарської діяльності правління колгоспу»³⁷.

Парторганізації не підміняли правління, а діяли через них, допомагали їм, добиваючись проведення в життя партійних рішень. Зростали творча ініціатива і трудове піднесення колгоспного селянства, міцніла трудова дисципліна в артілях, розвивалася економіка.

На початку 1957 р. у Вінницькій області активно включились в колгоспне виробництво 5413 чоловік, що раніше працювали на стороні³⁸. Всього по республіці в 1959 р. поповнення рядів колгоспного селянства становило близько 80 тис. чоловік³⁹. Середньорічний виробіток трудоднів одним працездатним у колгоспах УРСР збільшився з 298 в 1954 р.⁴⁰ до 326 трудоднів у 1959 р.⁴¹.

Маючи на меті зміцнення колгоспної демократії, партія важливу роль відводила також участі членів сільгоспартілі у керуванні громадським господарством. Це вимагало удосконалити роботу самої системи колгоспного управління. Вищим органом були: загальні збори колгоспників, а в час між ними — обране загальними зборами і підзвітне їм правління. На цих зборах обговорюють і затверджують план та кошторис колгоспу, норми виробітку і розцінки в трудоднях, розміри різних фондів, кількість продуктів і грошей, що підлягають видачі колгоспникам на трудодні. Цей перелік, безумовно, не є вичерпним, бо обговорюватися може будь-яке питання колгоспного життя.

Партійні організації приділяли велику увагу поліпшенню діяльності органів колгоспного управління, залученню до участі в них рядових трудівників соціалістичних ланів. До проведення загальних зборів

³⁶ Газ. «Колгоспне село», 11 червня 1958 р.

³⁷ І. Цибуля. Партійний контроль господарської діяльності правління колгоспу, Черкаське обласне книжково-газетне видавництво, 1960.

³⁸ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 53, од. зб. 308, арк. 73.

³⁹ Поточний архів МСГ УРСР. Зведений річний звіт колгоспів УРСР за 1959 р., стор. 44.

⁴⁰ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 292.

⁴¹ Журн. «Комуніст України», 1960. № 8, стор. 38.

колгоспників, зокрема звітних і звітно-виборних, широко залучалися комуністи, спеціалісти сільського господарства.

Щоб краще забезпечити підготовку і проведення звітних і звітно-виборних зборів, Вінницький обком партії у 1957 р. направив у колгоспи близько 2000 комуністів, спеціалістів радянських і сільськогосподарських органів. В результаті збори пройшли організованіше, активніше, ніж досі. В їх роботі взяло участь понад 80% членів артілей. При обговоренні звітів правління виступили 17 534 чоловіки, в тому числі 12 327 рядових колгоспників. Під час виборів правління було значно оновлено їх склад, замінено 103 голови колгоспів. Особливою активністю відзначалися збори в Крижопільському, Гайсинському та інших районах області⁴².

У звітній і звітно-виборній кампанії в колгоспах Чернівецької області в 1959 р. взяло участь 82% всіх їх членів, виступило в середньому на кожну артіль по 18 чоловік. В ході виборів було замінено 44 голови. Колгоспники внесли багато пропозицій, схвалених загальними зборами. Наприклад, механізатор П. Турик з Кіцманського району запропонував заходи щодо кращого використання техніки в артілі, О. Головач з Вашківецького району — щодо скорочення адміністративно-обслуговуючих витрат та ін.⁴³

По Україні в 1955 р. учасниками загальних зборів були близько 95% працездатних колгоспників, у 1956 — 96%⁴⁴, 1958 р. — понад 99%⁴⁵. В середньому протягом року проводилося по 6—7 зборів на колгосп⁴⁶. У 1956 р. у 388 артілях республіки замінили голів правління, які не забезпечували керівництво господарством⁴⁷.

Парторганізації колгоспів спрямовували свою роботу на поліпшення діяльності правління як колективного керівного органу, здійснюючи повсякденний контроль. У складі правління сільгоспартілей збільшилося число колгоспників-комуністів. Позитивних результатів досягли парторганізація і керівництво колгоспу ім. Татарбунарського повстання Татарбунарського району на Одещині. Тут до складу правління входило 15 чоловік, переважно комуністів. Збиралися вони регулярно, двічі на місяць, при широкій участі колгоспного активу — по 40—80 чоловік. Голова правління В. Тур інформував присутніх про хід виконання рішень попереднього засідання, бухгалтер колгоспу — про фінансовий стан справ артілі, авансування колгоспників. Правління періодично звітувало перед загальними зборами. Поліпшувала свою діяльність ревізійна комісія колгоспу. Під час важливих сезонних робіт для посилення контролю, залучення до нього якнайбільше членів артілі парторганізація і правління створювали контрольні пости. Наприклад, при збиранні зернових діяли 4 таких пости, до яких ввійшли комуністи, по два-три члени правління та кілька рядових колгоспників⁴⁸.

Така діяльність сприяла ширшій участі колгоспників в управлінні справами артілі, зростанню їх творчої ініціативи і трудової активності.

Парторганізація колгоспу ім. К. Маркса Крижопільського району

⁴² Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 45, од. зб. 312, арк. 11.

⁴³ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 309, арк. 1.

⁴⁴ Поточний архів МСГ УРСР. Зведений річний звіт колгоспів УРСР за 1956 р., стор. 2, 3, 21, 23.

⁴⁵ Там же, зведений річний звіт колгоспів за 1958 р., стор. 2, 38.

⁴⁶ Підраховано за даними поточного архіву МСГ УРСР. Зведені річні звіти колгоспів УРСР за 1956—1958 рр.

⁴⁷ Поточний архів МСГ УРСР. Зведений річний звіт колгоспів УРСР за 1956 р., стор. 15.

⁴⁸ Газ. «Колгоспне село», 6 січня 1957 р.

протягом 1956—1959 рр. сім раз обговорювала на партійних зборах роботу органів колгоспного управління⁴⁹.

Після укрупнення колгоспів та бригад виникли певні труднощі в проведенні загальних зборів, у керуванні ними. Партійні організації вели пошуки нових, більш досконалих форм колективного колгоспного управління, запроваджували збори уповноважених, ради бригад та дільниць. У 1956 р. в 2697 колгоспах України було проведено 45 591 тис. зборів уповноважених⁵⁰, у 1957 р. їх організовували 3357 артелей⁵¹. До складу уповноважених входили колгоспники, обрані на зборах бригад, ферм, у кількості один представник від 3—5 членів колгоспу.

Не можна, на нашу думку, погодитися з тим, що в дальшому у деяких колгоспах вищим органом управління виступали збори уповноважених, а не загальні, хоч ці форми не виключають одна другу. Слід також збільшити представництво колгоспників на зборах уповноважених, бо нерідко воно було недостатнім. Наприклад, у вже згадуваному колгоспі імені Татарбунарського повстання, де налічується 1500 працездатних членів артелі, один представник обирався від 10 колгоспників⁵². Необхідно також підвищити роль бригадних зборів.

Широкого розповсюдження набрала нова форма колективного управління справами колгоспів — бригадні ради. Виникнення їх було обумовлене економічними причинами, зв'язаними з розширенням і ускладненням колгоспного й бригадного господарства. Бригадир уже не міг успішно керувати, не спираючись на раду. Організація рад була також обумовлена дальшим розвитком соціалістичної демократії і зміцненням колгоспних парторганізацій, підвищенням рівня їх роботи.

Поряд з поліпшенням керівництва колгоспів, виникненням нових форм в багатьох сільгоспартелях республіки з ініціативи комуністів створювалися громадсько-допоміжні організації, покликані сприяти органам колгоспного управління в їх діяльності,— жіночі, технічні, агрономічні, економічні ради, бюро раціоналізації, пенсійні комісії.

Останнім часом було послаблено увагу до питань додержання і розвитку колгоспної демократії. Негативно позначалося на ній приниження ролі місцевих Рад, адміністрування, нав'язування колгоспам безвідповідальних вказівок у галузі структури посівних площ, агрономії, утримання худоби.

Для зростання творчої активності колгоспного селянства, для підвищення ролі партійних і радянських організацій у розвитку колгоспної демократії широкий простір відкрили жовтневий, листопадовий (1964 р.) та наступні Пленуми ЦК КПРС.

Важливою подією в житті трудівників села буде III Всесоюзний з'їзд колгоспників. Він затвердить у відповідності з рішеннями березневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.) новий Статут сільгоспартелі, який стане основним законом для колгоспів країни.

⁴⁹ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 2360, оп. 5, од. зб. 3; оп. 6, од. зб. 1; оп. 7, од. зб. 1, 2.

⁵⁰ Поточний архів МСГ УРСР. Зведений річний звіт колгоспів УРСР за 1956 р., стор. 8, 23.

⁵¹ Там же, зведений річний звіт колгоспів УРСР за 1957 р., стор. 9.

⁵² Газ. «Колгоспне село», 6 січня 1957 р.

О. В. СУРИЛОВ

ДО ІСТОРІЇ УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ РСР

Перетворення соціалізму у вирішальний фактор світового розвитку характеризується прискоренням процесу ліквідації колоніальної системи імперіалізму, дальшим розгортанням національно-визвольної боротьби. Величезний вплив на розмах національно-визвольного руху колоніальних і залежних країн справляє досвід і практика національних взаємовідносин, що склались в СРСР. Ось чому національна політика КПРС і Радянського Уряду привертає до себе пильну увагу ідеологів буржуазії. Фальсифікація, перекручення нашої національної політики стали одним з основних напрямків антикомунізму.

Буржуазні теоретики-фальсифікатори намагаються використати революційний за своєю суттю лозунг національного самовизначення для підривної діяльності, спрямованої проти єдності багатонаціональної Радянської держави і соціалістичного табору.

Розгортаючи з цією метою наклепницьку кампанію, сучасний антикомунізм навмисно замовчує ту обставину, що саме поняття права націй на самовизначення було сформульоване марксистом-ленінізмом і є невід'ємною складовою частиною марксистсько-ленінської теорії нації.

Ця теорія дає ключ до встановлення в усьому світі національної справедливості шляхом реалізації права націй на самовизначення. Саме тому люту ненависть імперіалістичної реакції викликає радянська національна політика. Буржуазні ідеологи докладають всіляких зусиль до того, щоб сплплжити справжній її зміст. Предметом особливо злісної фальсифікації і перекручень є радянська національна політика у Бессарабії.

Не рахуючись із дійсністю, деякі сучасні буржуазні автори, слідом за офіціальними істориками королівської Румунії, зображують загарбання цієї країною у 1918 р. Бессарабії як «законний акт». Справжні історичні факти щодо участі бессарабців у Великій Жовтневій соціалістичній революції, у боротьбі за Радянську владу ними свідомо замовчуються, а бессарабська буржуазія змальовується як носій національного самовизначення. І саме їй приписується заслуга так званого самовизначення Бессарабії, яке фактично було насильницькою анексією з боку буржуазно-поміщицької Румунії. Ігноруючи справжній стан речей, мюнхенський фальсифікатор Г. Берг заявляє, нібито визволення Бессарабії Радянським Союзом у червні 1940 р. є наслідком «радянського експансіонізму»¹. Американський публіцист Хью Сіттон-Ватсон розглядає цей історичний акт як насильство з боку Радянського Союзу². Американець К. Ламонт також трактує визволення Бессарабії і ліквідацію там румунського буржуазно-поміщицького панування як «вивід радянської експансії на Захід»³.

Західнонімецький автор — реваншист Р. Маурах висуває сміховинне твердження, ніби визволення Бессарабії було наслідком «змови»

¹ H. Berg. Die rote Springgelut. Sowjetrusslands Weg ins Herz Europas, München, 1950, стр. 165.

² Hugh Seton-Watson. The New Imperialism, Pennsylvania, 1961, стр. 61.

³ C. Lamont. The Peoples of the Soviet Union, New York, 1944, стр. 66.

Радянського Союзу з гітлерівською Німеччиною⁴. Цілком безпідставно в такому ж дусі пише Мазур⁵ та інші фальсифікатори.

Висловлювання цих авторів з бессарабського питання є типовим прикладом спроб приписати історичним подіям значення, прямо протилежне їхньому справжньому змісту.

Припустимо, що в угоді про ненапад, підписаній 23 серпня 1939 р. Радянським Союзом і Німеччиною, остання дійсно була змушена взяти на себе зобов'язання не підтримувати окупацію Бессарабії буржуазно-поміщицькою Румунією. Чи кидає це тінь на послідовні вимоги Радянського Союзу до румунського уряду надати населенню Бессарабії право на самовизначення? Не менш абсурдними є спроби аргументувати таким чином обвинувачення Радянського Союзу в анексії, виставити його в ролі агресора.

Анексія характеризується, по-перше, приєднанням чужої території силою або удержанням її в межах даної держави і, по-друге, чужонаціональним гнобленням.

Того факту, що Бессарабія у 1918 р. була загарбана Румунією насильно, не заперечують навіть такі буржуазні історики, як О. Гібу⁶—член-кореспондент румунської королівської академії і глава політичного відомства по румунізації Бессарабії.

Численні факти свідчать, що трудящі Бессарабії розглядали гніт румунських поміщиків і буржуазії, як чужонаціональний. Лише шляхом найжорстокішого примусу румунське королівство утримувало Бессарабію в своєму складі. Могутній рух проти окупаційного режиму румунських експлуататорів, рух, у якому брали участь найширші кола бессарабців, був класовим за своєю суттю і одночасно національним. Тільки незначна меншість—представники панівних класів стали на шлях співробітництва з окупаційними властями. При цьому в числі активних колабораціоністів виступали експлуататорські елементи Бессарабії, незалежно від їх національності. Цей «інтернаціоналізм» експлуататорів, що спирався на спільність їх соціальних інтересів, був викликаний їх страхом перед революційним інтернаціоналізмом трудящих мас і зумовлений зв'язною ненавистю до Радянської влади.

Щоб утримати в покорі трудящих Бессарабії, загарбники при активній підтримці і прямій участі місцевих зрадників встановили тут режим кривавого терору.

Тільки в перші роки окупації королівською армією, сигуранцією, жандармерією та поліцією було вбито близько 19 тис. бессарабців⁷. Проте героїчна боротьба трудящих мас за своє визволення тривала. У січні 1919 р. спалахнуло Хотинське повстання, яке охопило і північну частину Сорокського повіту. У повстанні взяли активну участь трудящі-бессарабці всіх національностей: молдавани, українці і росіяни.

Характерно, що під час цього виступу особливо запеклий опір катерям чинили жителі молдавських сіл Стольнічен, Дінауць і Камеаноуць. Тимчасом румунська пропаганда змальовувала всі події так, начебто Хотинське повстання було справою рук «іноземного»—російського та українського елемента, а «єдинокровні бессарабські румуни» ніби приймали загарбників мало не з хлібом і сіллю.

⁴ R. Maurach. Handbuch der Sowjetverfassung, 1960, стр. 66.

⁵ A. Mazour. Russia Tsarist and Communist, New-York—London—Toronto, 1962, стр. 745—746.

⁶ O. Ghibu. De la Basarabia rusească la Basarabia românească, Analiza anui proces istoric (insoțită de 186 documente), vol. I, Cluj, 1926, стр. CIII—CLXXXI.

⁷ А. Дольник. Бессарабия под властью румынских бояр (1918—1940 гг.), М., 1945, стр. 145.

Проти румунської окупації протестували не лише робітники і селяни, але й передові представники бессарабської інтелігенції. Про це свідчить один з офіціальних документів окупаційної адміністрації: «Пан генеральний директор сигуранци за № 26538 від 1 вересня 1919 р. повідомляє нас, що частина викладачів бессарабських гімназій відмовилась від присяги його величності королю. Запитано думку міністерства освіти відносно можливості застосування до цих викладачів адміністративного заслання. Вказане міністерство відповіло, що воно дало вказівку директору освіти Бессарабії, щоб всі іноземці (немолдавани.— О. С.), які відмовились присягнути по законам країни, були вислані, а румунські (молдавські — О. С.) викладачі — усунені від системи народної освіти»⁸.

Не приєднання до королівської Румунії, а національно-державне самовизначення на радянській основі відповідало сподіванням і прагненням трудящих Бессарабії. Тому не випадково, що нового, ще грандіознішого розмаху національно-визвольний рух бессарабців набув у 1924 р. в зв'язку з передбачуваним утворенням молдавської радянської державності на лівобережжі Дністра. Ідеї національно-державного самовизначення в межах СРСР, під знаком яких проходило всенародне обговорення на Лівобережжі Дністра в серпні 1924 р., знайшли відгук у Бессарабії. Свідченням цього є, між іншим, доповідна записка генерального інспектора бессарабської сигуранци, який прибув у район Татарбунарського повстання: «З встановлених до цього часу фактів і одержаної інформації виходить, що терористичний рух на півдні Бессарабії має чисто політичний характер і зв'язаний з утворенням Молдавської Радянської Республіки»⁹.

Ось як описує початок Татарбунарського повстання слідчий військового трибуналу III корпусу румунської армії: «Революціонери, озброєні гвинтівками, розійшлися по селу з червоними прапорами в руках, сповіщаючи населення, що почалась революція, що Бессарабія оголошена Молдавською Радянською Республікою»¹⁰.

Проти майже беззбройних селян були кинуті дві дивізії і далекобійна артилерія Дунайської флотилії. Після 12 днів запеклої боротьби опір повсталих було зламане. Почався дикий розгул румунських карателів, який тривав понад два місяці. Широко практикувалися розстріли селян без суда і слідства, що виходило за рамки навіть румунської буржуазної законності. Щоб надати звірячим розправам видимість заходу, виправданого необхідністю, жандарми поширювали чутки і фабрикували фальшиві матеріали про втечі селян з-під арешту. «Сьогодні, 22 вересня 1924 р., ми, жандарм-плутонер Н. С.,— говориться в одному з документів,— на підставі наказу начальника жандармської роти Ізмаїла, разом з іншими 7 жандармами конвоювали 26 більшовиків із Вилково у Жебрієни. У 7—8 кілометрах від Вилково, біля хащів очерету, бандити намагались втекти і були розстріляні»¹¹.

Насправді, як це було встановлено пізніше, змучених голодом і тортурами селян зв'язали, завели у плавні і розстріляли в упор. Можна навести безліч подібних фактів розправи з беззбройними і беззахисними людьми.

У чорні часи розгулу реакції і наклепницької істерії буржуазної преси на захист бессарабських селян стали кращі сини румунського народу — комуністи. «Поневолені національності з окупованих облас-

⁸ ЦДА МРСР, ф. 694, оп. 5, спр. 26, арк. 45—49.

⁹ Там же, ф. 680, оп. 1, спр. 3335, ч. I, арк. 289.

¹⁰ Там же, ф. 738, оп. 1, спр. 4099, арк. 8—9.

¹¹ Там же, ф. 680, оп. 1, спр. 3368, арк. 78.

тей!— писалось в одній з комуністичних листівок,— Румунська компартія підтримує вас у вашій боротьбі за повне національне визволення. Геть буржуазних катів! Геть гноблення боярсько-лихварської банди! Хай живе вільне самовизначення поневолених національностей Бессарабії, Буковини!»¹².

На інсценізованому румунською охранкою «процесі 500» всупереч волі його організаторів була продемонстрована братерська солідарність усіх національностей Бессарабії в їх боротьбі за визволення від панування буржуазно-поміщицької Румунії.

Під час цього ганебного судилища над мужніми татарбунарцями румунські комуністи розповсюджували листівки, закликаючи трудящих своєї країни «боротись за визволення національних меншостей, за їх повне самовизначення аж до відокремлення»¹³.

19 грудня 1924 р. у Румунії був прийнятий архіреакційний закон Мірзеску, який забороняв всі політичні організації, що виступали проти буржуазно-поміщицьких порядків. Революційний, національно-визвольний рух у Бессарабії опинився в особливо тяжкому становищі. Але гнобителі не мали приводу тріумфувати. Цей рух набув ще грандіозніших масштабів.

На початку 1926 р. в селі Троїця Бендерського повіту була викрита велика підпільна організація, що мала на меті повалення існуючого ладу, встановлення радянської влади у Бессарабії і приєднання її до Радянського Союзу¹⁴.

24 січня 1930 р. у Бельцях відбулась масова демонстрація протесту проти окупації. Її учасники несли червоні прапори і плакати з лозунгами: «Геть румуно-боярських окупантів!», «Хай живе СРСР!» 19 чоловік з числа демонстрантів були засуджені до різних строків тюремного ув'язнення¹⁵.

Того ж дня у Кишиневі розповсюджувались листівки такого змісту: «Бессарабія була силою і обманом загарбана румунськими поміщиками і капіталістами. Ми вимагаємо приєднання її до Молдавської Радянської Республіки»¹⁶.

Вплив світової економічної кризи 1929—1933 рр. на бессарабську промисловість поглиблювався не тільки її крайньою технічною відсталістю, але й політикою колоніального грабунку, здійснюваною окупантами. Більша частина промислових підприємств демонтувалась і вивозилась у Румунію. Внаслідок цього понад 50 тис. бессарабських робітників було викинуто на вулицю і приречено на безробіття. Різке зниження цін на зерно на світових ринках прирікало бессарабське селянство на злидні.

Наприкінці 20-х років на політичній арені Бессарабії розгорнулась прогресивна діяльність робітничо-селянського блоку, який рішуче відстоював лозунг права націй на самовизначення, вів боротьбу за визволення від окупації буржуазно-поміщицькою Румунією.

У 1930 р. в Бельцях був заарештований В. Чемайданов — один з керівників підпільного комуністичного руху Бессарабії. Не витримавши тортур, він видав ряд своїх товаришів по підпіллю. Внаслідок цього було заарештовано 44 революціонери на чолі з теперішнім секретарем ЦК Компартії Румунії Л. Реуту. На слідстві в сигуранці і на суді Л. Реуту поведився як переконаний і стійкий комуніст. Мужній революціонер

¹² ЦДА МРСР, ф. 738, оп. I, спр. 4279, арк. 29—30.

¹³ Там же, спр. 4275, арк. 272.

¹⁴ Там же, спр. 4090, арк. 396, 402, 490.

¹⁵ Там же, ф. 694, оп. 3, спр. 20, арк. 41.

¹⁶ Там же, ф. 738, оп. I, спр. 4850, арк. 43.

заявив, що рішуче боротиметься за здійснення комуністичних ідей і програми партії. Л. Реуту твердо висловився також за визволення Бессарабії та приєднання її до Молдавської РПСР¹⁷.

12 річницю окупації бессарабської території орган робітничо-селянського блоку Румунії газета «Inainte» («Вперед») писала: «Ніколи робітники та селяни Бессарабії не виявляли бажання приєднатися до Румунії. Так зване об'єднання з «матір'ю — Вітчизною» було сфальсифіковано капіталістами і поміщиками з «Сфатул Церій» під зрадницьким водійством Інкульця та компанії. Дванадцять років окупації Бессарабії — дванадцять років безстрашної героїчної боротьби трудящих мас за їх національне та економічне визволення з-під ярма румунського імперіалізму»¹⁸.

Ведучи самовіддану боротьбу проти окупаційного режиму буржуазно-поміщицької Румунії, молдавський народ прагнув до самостійного вирішення своєї долі, щоб позбутися панування тих, хто руйнував його міста і села. Національно-визвольний рух у Бессарабії був абсолютно законним явищем. Бессарабці домагалися здійснення свого права на самовизначення, порушеного в 1918 р. румунськими агресорами.

Правомірність цієї боротьби впливає з того, що право на самовизначення поширюється на весь поневолений в минулому народ і передбачає збереження його територіальної цілісності. Утримання силоміць частини національної території молдавського та українського народів у складі буржуазно-поміщицької Румунії суперечило інтересам цих народів в їх національно-державному самовизначенні. Вимоги визволення Бессарабії, зумовлені суверенними правами молдаван та українців, були моральним обов'язком інших народів СРСР, їх інтернаціональним обов'язком. Тому зусилля Радянського Союзу в цій справі не можна розглядати, за прикладом фальсифікаторів, як вияв агресії або анексіоністських прагнень.

Буржуазно-поміщицький уряд Румунії проводив колоніальну політику грубої дискримінації трудящих мас Бессарабії. Спираючись на сигуранцу, батіг і багнет, він хотів всілякими засобами румунізувати її населення. Навчання рідною мовою тут було заборонено, всі національні школи закрито¹⁹.

4 липня 1934 р. румунський парламент прийняв так званий «Закон захисту національної праці», на підставі якого кожний нерумун на розсуд властей міг бути в перший-ліпший час звільнений з роботи. «Поневолені національності боярської Румунії засуджені вмирати з голоду», — писала в зв'язку з цим газета «Красное знамя», наводячи приклад звільнення в селі Іванівка вчителя-молдаванина, на місце якого був призначений румун²⁰.

Обурюючись національною дискримінацією, видатний громадський діяч Румунії П. Константинеску-Яшь писав: «Міністерство освіти платить надбавку у розмірі 50 відсотків платні і надає по 10 гектарів землі румунським вчителям, працюючим у центрах з нерумунським населенням»²¹.

У діяльність бессарабських установ, у друковані органи та інші сфери життя румунські власті примусово впроваджували румунську мову. Всі службовці, за винятком медичного персоналу, під загрозою звільнення з роботи зобов'язані були складати іспити з румунської мови.

¹⁷ ЦДА МРСР, ф. 738, оп. 1, спр. 4850, ч. II, арк. 487 і ч. III, арк. 885.

¹⁸ Газ. «Inainte», 26 січня 1930 р.

¹⁹ А. Дольник. Назв. праця, стор. 143.

²⁰ ЦДА МРСР, ф. 738, оп. 1, спр. 6345, арк. 48.

²¹ Газ. «Cuvânt nou», 5 жовтня 1934 р.

10 лютого 1938 р. у Румунії було встановлено диктатуру так званого Фронту національного відродження, очолюваного королем, ліквідовано рештки кудих буржуазно-демократичних свобод. Економіка країни повністю підпорядковувалася військовим інтересам. Диктатура Фронту національного відродження жахливим тягарем лягла на Бессарабію, яку оголосили військовою зоною. Репресії проти трудящих тут поєднувалися з національним переслідуванням. У містах краю, зокрема в Кишиневі, було заборонено всі нерумунські газети та інші видання, закрито більшість друкарень.

Говорячи про насильствену румунізацію преси в Бессарабії, не можна не навести висловлення К. Мици — голови спілки бессарабських журналістів: «Румунські газети з'являлись і зникали, не маючи успіху, тому що ними керували і їх писали люди, чужі Бессарабії, тому що бессарабці хочуть читати газети... не румунською мовою»²².

Колоніальний режим призвів економіку Бессарабії до стану повної деградації, а її населення прирік на злидні та повєір'яння. Злою іронією долі звучать слова одного з організаторів «добровільного» приєднання Бессарабії до Румунії П. Халіппи, виголошені ним 28 грудня 1936 р. в румунському сенаті: «В минулому під росіянами Бессарабія була викраденою провінцією. Однак у Бессарабії є на сьогоднішній день лише ті залізниці, які збудували росіяни, якщо не рахувати 44 кілометри, що зрізали поворот біля Бендер. Через непомірні податки в бессарабських селах немає більше заможних господарств. Красиві бессарабські килими давно продані з молотка і взяли курс на Бухарест та інші румунські міста. І ми ще дивуємося, що бессарабські селяни дожили до чорної убогості і дають найбільший відсоток сипняка в країні»²³.

В жалюгідному стані перебувала в роки окупації бессарабська промисловість. Ряд промислових об'єктів: бендерські залізничні майстерні, аккерманську прядильну фабрику, текстильну й трикотажну фабрику в Кишиневі та ін. закрили, обладнання демонтували й відправили в старе королівство, тобто в Румунію. Фактично були ліквідовані майже всі галузі промисловості, за винятком харчової. Але продукція її не покривала місцевих потреб.

Правляча олігархія королівства докладала всіх зусиль, щоб зберегти Бессарабію на становищі аграрно-сировинного придатку Румунії. Внаслідок цього в Бессарабії промислової продукції на душу населення припадало у 7 раз менше, ніж у Румунії і в 94,5 раз менше, ніж у США²⁴.

Справді жахливими були умови праці позбавленого елементарних прав бессарабського робітника, який повністю залежав від фабрикантів і заводчиків. Тривалість робочого дня тут доходила до 10—12 годин, підприємства були в антисанітарному стані, бракувало елементарної охорони праці і техніки безпеки, натомість панувала система штрафів та відрахувань з і без того мізерних зоробітків.

Гальмувався розвиток сільського господарства Бессарабії. За весь період окупації посівна площа під зерновими культурами збільшилась всього на 7,9 процента, тоді як у старому королівстві цей показник становив 19,6, а в Трансільванії — 20,7 процента.

Незважаючи на виняткову родючість ґрунтів у всіх повітах краю внаслідок того, що погіршувалась якість обробітку, різко падала вро-

²² С. Мăту. *Oncesiutate desconsiderata: presaroma neasca in Basarabia*, Chisinau, Tipografia Eparhială «Cartea Românească», 1930, стр. 13—19.

²³ ЦДА МРСР, ф. 694, оп. 1, спр. 77, ч. II, арк. 50.

²⁴ А. Дольник. Назв. праця, стор. 41.

жайність. Сільськогосподарські роботи в Бессарабії велися, як правило, за допомогою найпримітивнішого інвентаря.

Занепадало тваринництво. Поголів'я великої рогатої худоби за роки окупації скоротилося на 44 проценти, овець і кіз — на 20, свиней — на 35 процентів.

Населення поневоленого краю знемагало під непосильним тягарем податків.

Відсталий колоніальний характер бессарабської економіки, жорсткий національний і соціальний гніт згубно впливали на здоров'я трудящих. Серед міського і сільського населення Бессарабії були дуже поширені тяжкі захворювання.

За смертністю населення Бессарабія конкурувала з такими колоніальними тоді країнами, як Єгипет і Індія²⁵.

Занадто велика для трудівників плата за медичну допомогу змушувала робітників і селян, що ледве животіли, фактично відмовлятися від послуг лікарів. Примітивною була аптечна справа.

Безробіття в містах, розорення селянських господарств і як наслідок цього — дуже низький рівень життя змушували десятки тисяч бессарабців у пошуках шматка хліба відправлятися у чужі краї. Зростання еміграції у поєднанні з високою смертністю спричинилися до того, що населення Бессарабії лише за період з 1922 р. по 1930 р. зменшилось на 12,9 процента.

Окупація буржуазно-поміщицької Румунії чинила руйнівний вплив на розвиток народної освіти. В січні 1918 р. на території Бессарабії було понад 2000 народних шкіл, а в 1920/21 учбовому році їх кількість скоротилася до 1508, тобто приблизно на 25 процентів²⁶.

У 1939/40 учбовому році в Кагульському повіті в школи було зараховано лише 32,2 процента дітей відповідного віку²⁷. Не кращою була справа і в інших повітах краю. Для більшості сімей трудящих недоступними залишались навіть початкові школи.

Під час прийому в середні навчальні заклади окупаційні власті широко практикували національну дискримінацію. За законом 1934 р. особи нерумунської національності могли зараховуватись до них лише в тому випадку, коли не було бажаючих з числа румунів.

В роки окупації велася послідовна румунізація бессарабської школи. Уже в 1921—1922 рр. були румунізовані всі учбові заклади.

До таких наслідків призвело колоніальне панування румунської буржуазії та поміщиків у Бессарабії. Наведені факти свідчать, що, вимагаючи від боярської Румунії повернення Бессарабії, Радянський Союз аж ніяк не керувався міркуваннями анексіоністського характеру, як твердять буржуазні фальсифікатори історії. В основу радянських вимог був покладений справедливий принцип — захист права бессарабського населення на самовизначення, на возз'єднання з своїми єдинокровними братами молдаванами та українцями, які добровільно увійшли в сім'ю народів СРСР і створили свою радянську національну державність. Це відповідало споконвічним сподіванням і прагненням робітників, селян і прогресивної інтелігенції Бессарабії.

Трудящі цього краю не тільки чекали визволення, але й героїчно боролися проти румунського колоніального режиму за возз'єднання з

²⁵ Е. В. Баталова. Забота Коммунистической партии о развитии здравоохранения в Молдавии в послевоенные годы, Кишинев, 1964, стор. 14.

²⁶ Darea de seama asupra infaptuirilor realizate in judeţue Lapuşna (15.XI 1933—15.XI 1935). Prefectura jud. Lapuşna. Anexa la Buletinul oficial al judetului Lapuşna № 23, 1935, Chişinău, 1936, стор. 23.

²⁷ Т. А. Крачун. Очерки по истории народного образования в Молдавской ССР, Кишинев, 1950, стор. 89.

Радянською Батьківщиною. Це була одночасно й боротьба за національну незалежність.

Згідно з міжнародно-правовим принципом кожна нація має право в будь-якій формі висловити свою волю до самовизначення. Крайнім виразом цієї волі є національно-визвольна боротьба, яка, залежно від характеру національного гноблення, набирає різних форм — страйків, демонстрацій, мітингів протесту, збройних повстань та ін. Саме такою різноманітністю проявів відзначався національно-визвольний рух населення Бессарабії.

Народи Радянського Союзу, у відповідності з принципами пролетарського інтернаціоналізму, всіляко підтримували боротьбу бессарабців. Трудящі України та лівобережної Молдавії не могли байдуже ставитись до майбутньої долі своїх братів. Бессарабське питання у ці роки становило національну проблему для всього молдавського і всього українського народів, які були заінтересовані в якнайшвидшому і справедливому розв'язанні цієї проблеми.

У червні 1940 р. Бессарабія була визволена від окупації королівства румунських Гогенцоллернів. Історична подія 28 червня 1940 р. стала актом національно-державного самовизначення народів Бессарабії і подання допомоги їм з боку всього Радянського Союзу.

Повне і остаточне утвердження суверенітету молдавського та українського народів вимагало дотримання територіальної єдності Молдавії та України, недоторканості національних територій, що історично склалися. Це прямо впливало з загальновизнаного положення про те, що самовизначення того чи іншого народу нерозривно пов'язане з наданням незалежності при збереженні цілісності національної території. Внаслідок цього райони з більшістю українського населення (Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти) були воз'єднані з УРСР, а решта повітів увійшла до складу Молдавської РСР (з серпня 1940 р. — Молдавської РСР), що було актом самовизначення молдавського і українського населення Бессарабії.

Повертаючись до надрукованого

ПРО ПІДПІЛЬНИКІВ У ФАШИСТСЬКИХ КОНЦТАБОРАХ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

(Деякі доповнення до статті М. М. Лемещука¹)

Протягом останніх років історична література збагатилась цілим рядом праць про антифашистську боротьбу в гітлерівських концтаборах Європи. Але до цього часу не написано книги, яка б розповіла про діяльність антифашистських організацій в таборах смерті, розміщених на тимчасово окупованій території України. Привертає увагу в зв'язку з цим стаття М. М. Лемещука про комуністичне підпілля в фашистських катівнях на Україні.

У Чернігівському архіві збереглося чимало документів про один з таборів на Чернігівщині, організований на початку 1942 р. Він був розміщений у чистому полі недалеко від Чернігова. У п'ятнадцяти великих траншеях, обшитих дошками і ледве прикритих зверху від дощу, жили понад 1500 військовополонених. Посередині табору було споруджено спеціальне приміщення для охорони. В'язень цього табору Олександр Федорович Васильєв в своїх свідченнях комісії по розслідуванню фашистських злочинів у таборі розповідав: «Харчували погано, давали по кілька картоплин в день. Хліба не давали. Полонених ганяли на роботу в Чернігів на розборку кам'яних будинків, на будівництво шляхів, укріплень. Робота була тяжка. На тачку наказували класти стільки цегли і щебеню, що здорові люди падали від непосильного вантажу. Влітку було жарко, а води не давали. А якщо попросиш у кого шматок хліба, картоплину, били, а то й стріляли без попередження»².

Щотижня фашисти провадили в таборі «санітарний» огляд: відбирали ослаблених, хворих, виводили їх за територію і розстрілювали, а на їх місце приганяли нових в'язнів. Все ж гітлерівським окупантам не вдалося зламати волю радянських патріотів. Влітку 1942 р. у таборі створюється антифашистське підпілля на чолі з офіцерами Червоної Армії. Підпільники провадили роботу серед полонених, організовували втечі, подавали допомогу хворим. Їм вдалося зв'язатись з чернігівськими підпільниками, які інформували в'язнів про бойові дії воїнів Червоної Армії і народних месників, партизанів.

Влітку 1942 р. у табір потрапив письменник Ю. Збанацький, командир партизанського з'єднання, пізніше Герой Радянського Союзу. Вірний син партії і народу, Ю. Збанацький і тут, в умовах найжорстокішого табірнього режиму, вів велику роботу серед полонених. Як згадує в'язень табору, нині залогопник с. Бобровиці М. Бондар, Ю. Збанацький завжди підтримував тих, хто занепадав духом, ділив з ними свій скудний пайок, вселяв впевненість у перемозі радянського народу. З розгромом німецько-фашистських військ на Волзі робота підпільного комітету активізувалася. Було вирішено підняти повстання, перебити охорону і втекти до партизанів. День повстання призначили на неділю, 22 лютого 1943 р. У неділю частина охоронників виїжджала до Чернігова, а ті, що залишилися разом з німцями, пиячили. Довірені особи були розділені на дві групи. Одна з них, озброєна залізними ломиками, виготовленими у кузні і надійно захованими, сокирами, мала напасти на поліцейських, забрати зброю і вступити в бій з рештою охорони. На другу групу, озброєну ножицями, покладалося завдання перерізати колючий дріт, яким була обнесена територія табору. За свідченням багатьох учасників виступу, очолював повстання капітан Червоної Армії, в минулому директор новоселівської школи на Чернігівщині, Апанасенко, а одним з помічників його був старший лейтенант артилерист А. С. Мурза.

Повстання почалося так. На сигнал комітету Апанасенко побіг до будинку, де мешкав начальник табору, але по ньому відкрили вогонь з автоматів. На допомогу відважному патріоту поспішили товариші. Зав'язалася нерівна боротьба. Було убито начальника табору, багато поліцаїв, а решта розбіглась. 300 в'язнів вирвалися на волю. Дізнавшись про події в таборі, німецькі власті направили команди «СД». Почалось переслідування втікачів. Частина полонених затримали, але більшості вдалося втекти. Розлючені невдачею фашисти жорстоко розправилися з тими, хто залишився

¹ «Український історичний журнал», 1966, № 2, стор. 73—81.

² Чернігівський обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 3013, оп. 1, спр. 92, арк. 7.

в таборі. Вони зібрали всіх полонених в один барак, облили його гасом і підпалили. У 1952 р. на цьому місці, де заживо згоріли сотні радянських людей, споруджено пам'ятник.

Придушивши повстання, гітлерівські кати почали розправу з мирним населенням ближніх сіл. Оточивши с. Ярцево, карателі вривались в будинки і розстрілювали всіх, хто був у них. На місці села гітлерівці залишили попіл і руїни. А тих, хто намагався втекти, фашисти кидали в полум'я. 50-річний колгоспник Олександр Федорович Шаку-та тричі виривався з вогню, але коли він вибіг четвертий раз, кати його підстрелили, прив'язали до дерева, обклали солом'яною і спалили. В цей день загинуло 236 селян з Ярцева. Трупи розстріляних і заживо спалених лежали серед згарища поки жителі навколишніх сіл не поховали їх³. 418 чоловік загинуло 22 лютого 1943 р. в с. Бобровиця.

У фашистському листку «Чернігівський кур'єр» німецькі власті погрожували суровими карами всім, хто переховуватиме втікачів з табору. Вони писали: «Німецька військова влада і поліція діють рішуче. Хто прийме у себе цих бандитів (полонених — С. І.) чи допоможе їм, на того будуть дивитися так само і він буде відповідно покараний»⁴.

Більшість військовополонених, що втекли, пішла в партизанські загони Чернігівщини. Один з керівників повстання А. С. Мурза став прославленим партизанським командиром у з'єднанні «За Родину» і загинув у бою⁵.

Другий табір військовополонених був розташований у Чернігові на території Радянської лікарні. З ним підтримували тісний зв'язок місцеві підпільники з групи Ф. М. Беляєва і загони з'єднання тов. Таранушенка. Радянські патріоти організовували втечі, передавали пропагандистські матеріали. За героїзм і мужність багатьох удостоєно урядових нагород.

Антифашистська боротьба в таборах смерті, в умовах найжорстокішого фашистського режиму заслуговує на якнайпильнішу увагу й істориків, і безпосередніх її учасників. Це сторінки безприкладної мужності, патріотизму, віри в священну справу, в торжество сил миру. Варто було б видати збірник матеріалів з цього питання, який розповів би про велич духу радянських патріотів, про їх виняткову мужність.

С. Н. ЮФФЕ

³ ЧОДА, ф. 3013, оп. 1, спр. 100, арк. 11.

⁴ Немецко-фашистский оккупационный режим на Украине. Сборник документов, К., 1963, стор. 191.

⁵ Газ. «Деснянська правда», 2 квітня 1965 р.

ПРО КОЗАЦЬКІ ЧОВНИ «ЧАЙКИ» ТА «ДУБИ»

В «Українському історичному журналі» різні автори торкалися побудови й обладнання човнів, на яких запорізькі козаки робили свої походи проти турецько-татарських загарбників¹.

Та вважаємо, що до цього питання варто ще раз повернутися, використавши різні джерела.

Починаючи з XVII ст. багато свідків-мемуаристів змальовували зброю, одяг запорізьких козаків, запаси продуктів, що їх вони брали з собою, і з якою метою. Але досі немає достовірних даних, якими ті судна, що на них заперожці ходили через буремне Чорне море? З допомогою яких засобів вони досягали рабовласницького ринку Кафи й далеких турецьких міст Сінопа, Трапезунда і навіть Золотого Рога в Константинополі?

Саме запорізьке судно було нам знайоме лише з малюнків у праці Боплана. Дослідники XIX та XX ст., які писали про запорізьку давнину, називали це судно «чайкою».

А як же сучасники і самі власники-козаки називали такі судна?

Е. Лассота у своєму щоденнику про перебування в Чортотлицькій Січі в 1594 р. писав, що біля переправи між порогами у козаків є свої човни². Човнами називались козацькі судна і в документах 1625 р.³ Але з записок того ж Лассоти дізнаємося, що з Січі він виїхав на сандалі⁴ (сандал — широкий турецький човен, шлюпка).

¹ Див. «Український історичний журнал», 1965, № 6, стор. 98—99; 1966, № 1, стор. 160.

² Дневник Эриха Лассоты. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Выпуск I (XVI ст.), К., 1890, стор. 166.

³ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. Том I, 1620—1647 гг., М., 1953, стор. 56.

⁴ Дневник Эриха Лассоты..., стор. 184.

У польських документах 1617—1631 рр. йдеться про послілку спеціальних загонів реєстровців і жовнірів на Запорізьку Січ для знищення там козацьких мореходних суден — морських човнів⁵. У документах XVI—XVII ст. козацькі човни часто називаються так само, як і старовинні слов'янські судна — «моноксіли»⁶, тобто однодеревки.

Одна з перших згадок про козацьке судно, що мало спеціальну назву «липа» належить до 1626 р.⁷ Як свідчить Боплан, така назва виникла, очевидно, тому, що в основу запорізького судна «береться човен з верби чи липового дерева»⁸. Інший сучасник — французький офіцер також зазначає, що запорізькі судна «збудовані, як човни, з липи або з верби»⁹. Дяк Микита Зотов, повернувшись із Криму в 1681 р., зазначав у статейному списку, що московське посольство козаки перевозили через р. Базавлук також «на липах»¹⁰.

Боплан у 1640 р. писав, що козаки робили судна, «так би мовити, щебевища військові»¹¹. Він хотів підкреслити великий розмір судна («щебевище» — велика щебека, що по-турецьки означає довгий і вузький човен).

Приблизно в той же час — у 1648 р. — судна реєстрових козаків називались «байдаками» («байдак» — по-турецьки означає прапор, знак), а судно прозвали так, мабуть, за те, що, як зазначав віце-адмірал Крюйс в 1699 р., козацькі «флоти при виході... своїми великими й малими значками біля себе храбряться»¹².

Військовий інженер Мишецький, який кілька років жив на Новій Січі, називав судна запорожців човнами, дубами і військовими дубами¹³. Дубами називались і човни запорожців, що були під Очаковим у 1737 р., кожен з яких вмщував по 30—50 чоловік озброєних козаків¹⁴ («дубе» — по-турецьки означає понтон, військовий канонерський човен¹⁵).

Перша письмова згадка про козацький човен «чайку» припадає на 1672 р., коли в «приказе Малая России кошевые посланцы, Евсей Шашол с товарищи, сказали... А на весне б изволил великий государь прислать к ним, — к запорожцам — чаек»¹⁶. Назва запорізького човна «чайка», можна думати, походить від турецького слова «чай» — «сай» — річка. Можливо, що термін «чайка» застосовувався до суден, придатних для плавання лише по річках. На території України дотепер ще ніде не виявлено жодного документа, де б назва «чайка» згадувалася до другої чверті XVIII ст.

У світлі наведених документальних даних нам здається правдоподібним припущення, що турецькі назви «чайка» й «дуб» закріпилися за козацькими суднами на Нижньому Дніпрі уже після того, як запорожці вийшли з-під турецького впливу й повернулись із Аlesh на старі козацькі землі Запоріжжя і що під цими назвами козаки розуміли два різних за розмірами судна, залишки яких знайдемо¹⁷ більш як 100 років тому на дні дніпровської протоки в районі с. Покровського, де була Нова Січ.

Вивчення ознак, властивих суднам, назви яких наводяться в старовинних документах про Запоріжжя, дозволяють нам чіткіше уявити собі вид бойового морського й посильного річкового судна запорізьких козаків і зробити такі висновки про їх особливості. Дно човна було суцільне з одного великого стовбура липи або верби. Велике судно — «дуб» за своєю формою нагадувало одночасно і сандал і щебеку, тобто було широке й довге, менше судно — «чайка» відрізнялось від «дуба» лише своїми розмірами. «Дуб» мав шоглу, на якій піднімався прапор — значок («байдак»).

Запорізька Січ, як відомо, розташовувалась досить далеко від моря.

Вирушаючи в морські походи чи повертаючись на Січ, козаки зустрічали на своє-

⁵ М. Грушевський. История украинских казаков. Том II, К., 1914, стор. 93, 178, 446, 464.

⁶ В. Мавродин. Русское мореходство в южных морях, Симферополь, 1955 стор. 172.

⁷ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 71.

⁸ Описание Украины Боплана. 1630—1648. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Выпуск II, К., 1896, стор. 40.

⁹ П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі, К., 1960, стор. 40.

¹⁰ Н. Мурзакевич. Список со статейного списка Василя Михайлова сына Тяпкина. «Записки Одесского ОИИД», т. II, 1850, стор. 646.

¹¹ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самойло Величко, бывший канцелярист Войска запорожского (1720), К., 1848, стор. 371.

¹² «Отечественные записки», часть 12-я, 1824, стор. 70.

¹³ История о казаках Запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятца. Сочиненное от инженерной команды, Одесса, 1851, стор. 13, 14, 26, 32.

¹⁴ Всеподданнейшие донесения графа Миниха, Часть 2-я. Донесения 1737—1738 гг. Сб. «Военно-исторические материалы», Спб., 1899, стор. 94.

¹⁵ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. 3, Спб., 1905, стор. 179б.

¹⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией, т. XI, 1672—1674, Спб., 1879, стор. 15.

¹⁷ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, Спб., 1892, стор. 463.

му шляху і пороги, і мілководдя, і волюки, а все це вимагало від суден особливих властивостей. Так, судно мало бути плоскодонним, але одночасно і придатним для плавання в бурхливому морі; при досить великому навантаженні воно повинно було порівняно мало осідати, бути міцним, але простим у будівництві, виготовленим з підручного дерева придніпровських плавнів. Всім цим вимогам, як відомо з свідчень сучасників, повністю відповідали запорізькі «дуби» на морі і «чайки» на ріках.

Дотепер загальний вигляд і особливості обладнання мореходного судна запорізьких козаків ми уявляли собі подібним до човна, зображеного на малюнку, який Боплан, за його власним визнанням, «нашвидку накидав олівцем»¹⁸, не згадавши навіть про два різні типи й призначення запорізьких човнів.

Але таке судно, яким його по пам'яті намалював Боплан через 10 років після в'їзду з Придніпров'я, не могло бути придатним для запорізьких козаків. Бопланівський човен, що являє собою майже рівнобічний трикутник, свідчить про велику осадку його при навантаженні, тобто про повну непридатність такого судна для плавання по мілководних перекатах проток придніпровських плавнів. Судно такої форми було б дуже нестійким і хитким, особливо під час морського бою.

Але відомо, що запорізькі судна завдяки їх особливим якостям навіть через багато років після ліквідації Запорізької Січі застосовували в російській армії. В реляції 19 червня 1788 р. про перемогу над турецьким флотом і про його знищення під Очаковим сам Потьомкін змушений був відзначити, що ця «перемога одержана малими новозбудованими за небувалим калібром весловими суднами,— тобто суднами, ще не відомими царським адміралом. Їх збудовано до 200 і в них вміщується по 60 чоловік. Легкість і поворотність їх така, що ворожий корабель устиг лише побачити їх, а вони вже оточують його і з допомогою запальників запалюють, при цьому вони мають ще ту вигоду, що як наближаються до ворожого корабля, то завдяки своєму малому розміру гарматні постріли з корабля не торкаючись їх перелітають через них. Цими суднами керують переважно запорожці, яких тепер нараховується 20 тис., а отаманом над ними поставлений якийсь випробуваний наїзник Сидор Бєлий; вони набрані з різних завзятих молодців»¹⁹.

У документах часів Кримського походу 1736 р. виявлено креслення «козацького човна». Це старовинне креслення знаходиться у протоколах Адміралтейств колегії. Ретельне вивчення його та співставлення з описом більшого з двох човнів, витягнутих наприкінці минулого століття з dna річки напроти нинішнього с. Покровського, дозволили установити їх повну ідентичність.

Хоч точно відомо, що Д. І. Яворницький ніколи не бачив креслення 1736 р., але опис знайденого ним покровського «дуба» не лише детально розповідає про особливості обладнання, подібного до козацького човна, але й доповнює креслення невидимими на ньому деталями й поясненнями.

Опис Д. І. Яворницького підтверджує, що запорізький човен «зроблено було без кіля, на вигляд плоскодонний, з крутими вигнутими боками; дно й нижня частина бортів його (по ватер-лінії) складалися з дубових дошок, а верхня частина бортів і палуба — настил на носі й кормі,— з ялини; кокори, тобто ребра,— шпангоути,— всі з дуба; вся зовнішня обшивка човна була прикріплена до кокорів дерев'яними ясеневими, в два пальці товщиною, й залізними, грубої ковальської роботи, з великими шлямками, гвіздками в такому порядку, що через два дерев'яних гвіздки йшов один залізний; з боків човна зроблені були уключини («кочетки») для весел; на всю довжину човна, від носа до корми, йшов дубовий брус, товщиною в п'ять вершків, складений з двох шматків, скріплених по самій середині човна; до бортів човна зверху прикріплені були залізни, які збереглись до цього часу, болти з крючками, очевидно, для прикріплення до них мотузок від снасті. З цього можна зробити висновок, що човен, крім весел, ходив на парусах і мав невелике оснащення. Менший з човнів мав три сажени довжини, два аршини глибини і до двох з половиною аршин по самій середині ширини; на вигляд він схожий на баркас, але устроєм нічим не відрізняється від човна великого»²⁰.

Експедиція Інституту археології АН УРСР й Центрального Історичного музею України в червні 1941 р. установила місцезнаходження другого такого ж судна, яке потонуло в протоці напроти колишньої Нової Січі²¹. А на річищі, біля Хортиці, на самій Запорізькій верфі, де будувались ці козацькі «дуби» зовсім недавно... було знайдено 17 довгих, добре збитих човнів... Всі ці судна, як були, так і залишилися у воді до цього часу»²². Креслення запорізького «дуба» за розпорядженням віце-адмірала Сенявіна зробив галерний майстер Алатенцев. Очевидно, він консультувався з досвідченими запорізькими суднобудівельниками, які разом зі своїм кошовим отаманом

¹⁸ Описание Украины Боплана. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Выпуск II (первая половина XVII ст.), К., 1896, стор. 344.

¹⁹ Записки Одесского ОИИД, т. VIII, 1872, стор. 223.

²⁰ Д. И. Яворницкий. История запорожских казаков, т. I, стор. 462.

²¹ Вивчення Запорізької Січі. Газ. «Червоне Запоріжжя», 20 червня 1941 р.

²² Остров находок. Газ. «Большевик Запорожья», 8 червня 1941 р.

І. Малашевичем брали безпосередню участь в обладнанні запорізької верфі та будівництві на ній суден для флотилії запорожців, що діяла біля турецької кріпості Очакіє.

У клопотанні перед сенатом 11 серпня 1736 р. про дозвіл будувати подібні човни вказувалося, що «немає потреби робити ці судна з одного дерева як, за необхідності, роблять запорізькі «дуби»²³. Таке прохання було враховане і як видно з опису Д. І. Яворницького, знайдений ним запорізький «дуб» уже був зроблений не з одного дерева — липи чи верби, як раніше, а з шпангоутами, привальними брусками й днищем, виготовленими з дубових дощок.

Начальник російської гребної флотилії під Очаковим віце-адмірал Бредель 21 листопада 1736 р. доносив Адміралтейству колегії, що вирішено збудувати 500 двадцятиточотирьохвесельних козацьких човнів за кресленням, доставленим Мініхом²⁴, який у офіційній доповіді писав, що «запорожських казаків... поступками я zelo доволен» які «до 2000 на дубах з Очакову прибули и всякие вашему императорскому величеству угодныя, а неприятелю вредные услуги оказывают охотно желают»²⁵.

Виявлене креслення козацької «лотки» допомагає з'ясувати головне нерозв'язане питання: які ж основні пропориці подібних суден? Відомо, що російські весельні галери на 16 і 22 банки (банка — поперечна дошка в човні для сидіння гребців): ширина — 3,2, а довжина — 22 м²⁶. Козацька «лотка» — запорізький дуб (за кресленням) на 12 банок: ширина 3,6, довжина — 20 м²⁷; запорізький човен за Бопланом на 12 банок: ширина — 1, дорівнює висоті човна, а довжина — 5,0 м. Маючи таке співвідношення ширини й довжини бортів, човен Боплана не міг би стійко триматись на воді й перевертався б при найменшій зміні центра ваги.

Внаслідок недостатньої обізнаності Боплана з судноплаванням, він, а за ним й інші мемуаристи XVII ст. та дослідники XIX і XX ст. писали, що запорізький «дуб» мав два керма: спереди і ззаду нібито для швидкої зміни напрямку руху. Це велика помилка. Так, на «дубі» було два керманича, однак тільки один з них постійно був на кормі і спрямовував рух «дуба». Він же, мабуть, керував усім життям на човні — був там батьком — отаманом (чи не від запорізьких козаків пішов звичай на Дніпрі називати чи то лоцмана на суднах, чи то керманича на плотях «батьком»). А другий керманич, той, що знаходився на носі судна, мав не кермо, а загірбне весло, яким він допомагав скоріше повернути передню частину «дуба» в новому напрямку.

Не можна навіть думати, що запорізькі козаки були такі неумілі й недогадливі мореходи, які б замість повернути судно з допомогою руля й загірбного весла, зупинялись, пересідали на інші банки та перекидали весла на інший бік чокетків. Безумовно, така зупинка «дуба» для переміщення 24-х гребців в перевантаженому судні, в тісноті, а можливо й під час морського бою з ворогами, була б дуже небезпечною. Тому, нам здається, запорізькі козаки, які здавна були відомі як винахідливі й досвідчені майстри військової справи, ніколи б не зробили такої помилки, як зупинка човна під вогнем ворога.

Не лише складні розрахунки, але навіть просте логічне уявлення показує, що на подолання «інерції» руху при зупинці швидкохідного важкого «дуба» (вагою близько 25 т), й виведення його зі стану спокою в зворотному напрямку потрібно набагато більше сил й часу, ніж на розворот того ж «дуба» з допомогою керма й загірбного весла.

Саме така побудова й конструкція бойового козацького судна забезпечувала йому хорошу прохідність на будь-яких протоках Дніпровського басейну, а також маневрність під час оточення ворожого корабля у відкритому бурхливому морі.

В. Г. ФОМЕНКО

²³ А. Головизнин. Русский флот на Черном море. «Морской сборник», октябрь, 1885, стор. 77.

²⁴ Там же, декабрь, 1885, стор. 148.

²⁵ Всеподданнейшие донесения графа Миниха..., стор. 94

²⁶ А. Баюв. Русская армия в царствовании императрицы Анны Иоановны. Война России с Турцией в 1736—1739 гг., т. I. Первые три года войны, Спб., 1906, стор. 60 (примітки).

²⁷ «Чертеж козацкой лотки 1736 года» — ЦГАВМФ СССР, ф. 212, оп. 1736, спр. 4, арк. 10.

Замітки

ПРО ШЛЮБНУ СТРУКТУРУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1959 р.

Шлюбна структура населення визначається кількістю чоловіків та жінок, які перебувають у шлюбі в межах відповідних вікових груп. Вона є тією основою, яка через народжуваність та смертність позначається на відтворенні населення загалом. Вивчення цього питання дає змогу виявити обумовленість шлюбної структури населення деякими суспільно-економічними, демографічними та іншими факторами в їх історичному розвитку, висвітлити ряд особливостей сучасних шлюбних традицій і тих змін, що сталися в них.

Загальну уяву про шлюбну структуру нинішнього населення Української РСР дають матеріали Всесоюзного перепису населення 1959 р. порівняно до відповідних матеріалів 1926 та 1939 рр.

Кількість тих, що перебувають у шлюбі, в розрахунку на 1000 чоловік даної статі і віку в УРСР у 1926, 1939 і 1959 рр.*

Вікові групи	Чоловіки			Жінки		
	1926 р.	1939 р.	1959 р.	1926 р.	1939 р.	1959 р.
Від 16 років і більше . .	674	705	704	609	601	518
16—17	2	3	4	31	32	32
18—19	89	41	36	232	200	148
20—24	451	342	204	655	589	474
25—29	842	772	813	853	776	740
30—34	938	918	930	863	812	762
35—39	958	952	960	827	799	710
40—44	958	957	968	771	767	611
45—49	947	951	968	717	691	553
50—54	921	940	961	629	592	507
55—59	995	918	947	572	479	463
60—69	779	836	909	432	352	406

* Таблицю складено за матеріалами збірників «Всесоюзная перепись населения 1926 года», т. 45. М., 1930, стор. 2—6; «Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР». М., 1963, стор. 44. Показники за 1926 і 1939 рр. дано по УРСР у межах тодішньої її території (у 1926 р. з Молдавською АРСР, в 1939 р. без західних областей і Криму).

Дані наведеної таблиці дають можливість зробити деякі висновки щодо особливостей шлюбної структури жіночої та чоловічої частин населення України. Нині як серед чоловіків, так і серед жінок відносна кількість тих, що перебувають у шлюбі в молодших вікових групах, дуже мала, особливо серед чоловіків. Так, 16—17-річних жінок у шлюбі в 8 раз більше, ніж чоловіків, а 18—19-річних — більше, ніж у 4 рази. Таке становище спостерігається до 25-річного віку. Після 25 років у шлюбі відносно більше чоловіків, ніж жінок. Максимальна кількість чоловіків, що перебувають у шлюбі, спостерігається у віці 40—49 років, а жінок — у 30—34 роки. Слід також відзначити, що ця максимальна кількість одружених чоловіків у 1,3 раза перевищує відповідну кількість заміжніх жінок. Якщо серед чоловіків кількість одружених змінюється з віком більш-менш поступово, то серед жінок спостерігається різке зменшення з віком частки заміжніх, особливо у віці від 40 до 44 років порівняно до попередньої вікової групи.

Динамічні порівняння шлюбної структури населення УРСР у 1959 р. з відповідною структурою його в 1926 і 1939 рр. показують, що в сучасний період шлюбна структура жіночої частини населення в республіці погіршала. З давніх часів Україна належала до країн, де одружувалися змолоду і де лише невелика частина населення не вступала в тривалі шлюбні відносини. В силу багатьох факторів тепер в УРСР одружуються пізніше.

Зменшення частки заміжніх жінок у загальній їх чисельності в різних вікових групах відбувається дуже нерівномірно. Найбільше її зменшення спостерігається у віці від 18 до 24 років і від 40 до 49 років. Зниження частки заміжніх жінок у молодших вікових групах пов'язане з підвищенням шлюбного віку. Це явище зумовлюється переважно дією факторів економічного й соціального характеру, оскільки більшість молоді починає будувати сімейне життя після закінчення середніх (спеціальних) та вищих учбових закладів. Зменшення частки заміжніх жінок у старшому віці є прямим наслідком дії причин демографічного характеру—диспропорції в чисельності чоловіків і жінок у цих вікових групах, що виникла внаслідок Великої Вітчизняної війни.

Частка одружених чоловіків і заміжніх жінок у старшому віці залежить і від рівня їх смертності, оскільки в цих вікових групах значно збільшуються випадки припинення шлюбів внаслідок смерті одного з подружжя. Вплив смертності на шлюбну структуру населення тим помітніший, чим більша різниця в рівні смертності чоловіків і жінок відповідних вікових груп. З цієї точки зору співвідношення смертності чоловіків і жінок у старшому віці нині менш сприятливе для шлюбної структури жіночої частини населення, ніж раніше. Однак частка одружених чоловіків у старшому віці, яка майже в 2 рази перевищує частку заміжніх жінок відповідного віку, зумовлюється не стільки різким зниженням смертності серед жінок у наш час порівняно з дореволюційним, скільки диспропорцією між статями як наслідком війни. В цих умовах чоловіки старшого віку нерідко одружуються вдруге з більш молодими жінками.

Порівняння шлюбної структури міського й сільського населення¹ свідчить про наявність деяких особливостей, властивих шлюбному побутові міста і села. В сільських місцевостях частка одружених чоловіків в усіх вікових групах, крім найстарших (понад 65 років), вища, ніж у містах. Серед жінок спостерігається дещо інше явище: у віці від 16 до 25 років, а також більш як 55 років заміжніх жінок у селах більше, ніж у містах та міських поселеннях; 25—55-річних заміжніх жінок більше в містах, ніж у селах. Слід зазначити, що в селах зменшення у старшому віці частки заміжніх жінок у загальній їх чисельності більш значне. До революції частка заміжніх жінок у селах була по всіх вікових групах вищою, ніж у містах. Це пояснюється інтенсивнішою дією причин, про які йшла мова вище, на селі порівняно з міськими поселеннями, а також міграцією із сіл у міста, що також позначається на пропорції статей, оскільки серед мігрантів частка чоловіків більша.

Порівняння шлюбної структури населення по областях УРСР показує, що частка заміжніх жінок та одружених чоловіків у загальній кількості населення загалом зростає з заходу на схід та на південь. Регіональні особливості шлюбної структури зумовлені в основному співвідношенням чисельності чоловіків і жінок. Оскільки це співвідношення є демографічним базисом шлюбної структури населення, остільки будь-які зміни його безпосередньо позначаються на відносній чисельності тих, що одружені або не одружені.

Те чи інше співвідношення чисельності чоловіків і жінок складається на певний час внаслідок історичного розвитку і обумовлюється рядом причин і обставин. Диспропорція статей по окремих районах України є насамперед, як зазначалося вище, наслідком війни, а також міграції населення, оскільки в індустріально розвинуті області направляється основна частина мігрантів—чоловіків працездатного віку. Через це в таких областях складається сприятливе співвідношення статей за рахунок інших районів республіки. В зв'язку з цим області Донецько-Придніпровського економічного району, особливо Луганська, Донецька та Дніпропетровська, мають порівняно з іншими областями більше заміжніх жінок. Винятком є Закарпатська область, де найвища по Україні відносна кількість заміжніх жінок у міських поселеннях у віці від 16 до 25, а також від 30 і більше років. У селах найбільше заміжніх жінок спостерігається у Південному економічному районі. Серед усіх областей республіки максимальна кількість заміжніх жінок 16—19 років—у селах Чернівецької області, а 20—24 років та 30 років і більше—в селах знову ж таки Закарпатської області.

Цікаво, що області Західної України неоднорідні в цьому відношенні. Якщо по селах та селищах міського типу Закарпатської та Чернівецької областей високий процент заміжніх жінок та одружених чоловіків—майже в усіх вікових групах, то у Львівській та Івано-Франківській областях як у містах, так і в селах спостерігається найменша на Україні відносна кількість одружених чоловіків у віці від 30 і більше років, а у 25—29 років також і заміжніх жінок на селі. На нашу думку, це пов'язано

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, М., 1963, стор. 44.

не стільки з віковою пропорцією статей, скільки з особливостями шлюбного побуту, який дещо відрізняється від інших областей УРСР. Чоловіки тут одружуються набагато пізніше, ніж, скажімо, в східних чи південних районах України. Несприятлива вікова пропорція статей особливо негативно впливає на шлюбний стан жінок Чернігівської області, де майже по всіх вікових групах як у містах, так і в селах у шлюбні перебуває найменша кількість жінок у порівнянні з іншими областями республіки.

Порівняння шлюбної структури населення Української РСР з відповідною структурою в інших республіках Радянського Союзу, деяких європейських соціалістичних країнах та ряді капіталістичних дає такі результати: менша, ніж на Україні, частка заміжніх жінок у віці 16 років і більше спостерігається в Естонській РСР, Латвійській РСР, Білоруській РСР та РРФСР. Відносна кількість заміжніх жінок у віці 15–44 років в УРСР менша також, ніж у ФРН, Нідерландах, Швеції, Франції, Данії, Румунії, США, Болгарії та ін. Звичайно, регіональні відмінності в шлюбній структурі населення зумовлені багатьма причинами. Якщо в молодшому віці ці відмінності пов'язані насамперед з особливостями й традиціями шлюбного побуту населення, то значні відмінності в шлюбній структурі в старшому віці, особливо в країнах, які брали участь в другій світовій війні, обумовлені переважно дією факторів демографічного характеру, провідна роль серед яких належить диспропорції між чисельностями статей. Внаслідок дії цих причин Україна має несприятливу шлюбну структуру жіночої частини населення, що негативно позначається на таких явищах, як народжуваність тощо, тобто на відтворенні населення загалом.

Л. В. ЧУЙКО

ІСТОРІЯ ОДНОГО ПАМ'ЯТНИКА

В центрі індустріального Дніпродзержинська, там, де починається проспект Леніна, над кучерявою зеленою багаторічних акацій велично піднісся вгору, в голубе мирне небо,obelіск. На вершині його, гордо піднявши над головою ніколи не гаснучий факел, вдивляється в немеркнучі вогні металургійної «Дзержинки» розкутий Прометей.

На чавунних плитах, прикріплених доobelіска, викарбувані дорогі кожному дніпродзержинцю імена героїв Великого Жовтня, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, комуністів і комсомольців-підпільників, які загинули від рук фашистських загарбників. А біля підніжжя, де, мов почесна варта, застигли стрункі ялинки, удень і вночі, влітку і взимку горить Вогонь Вічної Слави. Здається, що це сама гаряча і невгасима народна любов до загиблих героїв.

Цікаву історію цього оригінального за своїм задумом пам'ятника розповів нам старий комуніст, полковник у відставці Яким Семенович Фомкін. Він доклав багато зусиль, щоб розшукати учасників і очевидців його створення.

...Відгриміли бої громадянської війни. Молода Радянська республіка розбила загони зовнішньої і внутрішньої контрреволюції. Партийна організація Кам'янського, як називався в ті роки Дніпродзержинськ, ухвалила спорудити над братською могилою загиблих бійців революціїobelіск. Спочатку це був тимчасовий дерев'яний пам'ятник. Але потім вирішили спорудити монументальний, щоб він вічно нагадував нащадкам про героїзм їхніх батьків і дідів.

Старі спеціалісти, що залишилися на заводі, відмовилися брати участь у проектуванні і спорудженні пам'ятника. Лише російський інженер Олексій Якович Сокол, який приїхав на завод з Петрограда ще до революції і ніколи не цурався робітників, з душею віддався благородній роботі.

Людина великої і чистої душі, інженер і архітектор, художник і скульптор, Олексій Якович Сокол разом з більшовиками, керівниками місцевої партійної організації А. М. Лихомановим, А. А. Петрушею, С. О. Потуревим багато часу провів над розробкою проекту пам'ятника. Після довгих і копітких творчих шукань було вирішено спорудити високу колону, увінчану відлитою з виробленого на заводі чавуну фігурою Прометея. Проект усім сподобався і був одностайно схвалений.

Нелегко було в заводських умовах, а не в спеціальній майстерні для художнього литва, без спеціалістів — модельників і формувальників, найперших помічників скульптора, приступати до роботи. Знову зробили спробу домовитись з старими інженерами. Однак вони продовжували свій саботаж, назвавши задум робітників-більшовиків авантюрою. Тоді підвівся старий ливарник Сергій Васильович Гречнев. Він добре знав товаришів, які загинули за справу революції і покоїлися в братській могилі. Сергій Васильович сказав: «Нехай пани інженери не турбуються про успіх нашого задуму. Ми і без них обійдемося. Я беруся заформувати і відлити фігуру Прометея!»

Заводський партійний комітет виділив на допомогу Гречневу висококваліфікованих ливарників тт. Витвицького, Кухальського. Вонака і кількох підсобних робітників. Незважаючи на труднощі тих часів, робітників забезпечили підвищеними пайками хліба, м'яса, цукру.

У листопаді 1920 р. фігура Прометея була відлита.

Однак встановленню пам'ятника перешкодили жахлива посуха і голод 1921 - 1922 рр. Життя на заводі майже заммерло. Всі партійні і радянські працівники сприяли свої зусилля на боротьбу з голодом. Лише в 1923 р. стало можливим повернутись до спорудження обеліска. Всі роботи велися під безпосереднім наглядом автор проекту інженера Сокола. Великим торжеством для металургів і всіх трудящих Кам'янського був день відкриття пам'ятника, що увічнивав подвиг трудового народу який вперше в історії визвольної боротьби трудящих назавжди скинув з себе кайдани капіталістичного поневолення.

Минали роки. Колишне село Кам'янське за роки радянських п'ятирічок стало могутнім індустріальним містом Дніпродзержинськом з численними заводами, учбовими і культурними закладами.

Чорною хмарою насунулася на мирне, творче життя дніпродзержинців гітлерівська навала. Тимчасово окупувавши місто, фашисти насамперед вирішили знищити неадекватний їм пам'ятник, який ніби закликав населення боротися проти окупантів. Фашистська вибухівка зруйнувала обеліск, але фігура нескореного Прометея виявилася непідвладною навіть фашистській вибухівці, залишилась ціла-цілісінька. Фашистські верховоди наказали вивезти її в копровий цех металургійного заводу і перетворити в металевий брухт.

Та цьому перешкодили радянські патріоти.

Пізно ввечері група радянських патріотів, ризикуючи життям, вивезла фігуру Прометея в трамвайний тупик і надійно захувала її. Як мужні радянські люди не схилилися перед окупантами, так і Прометей, що, за старовинною легендою, не скорився богам, не скорився і перед бундючними, самовпевненими фашистами.

25 жовтня 1943 року доблесні війська Третього Українського фронту визволили від фашистських загарбників Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. Радянські люди всі свої сили, весь вогонь своєї душі віддавали відбудові рідного міста, його підприємств, загоєнню ран, завданих окупантами. Вже на 26-й день після визволення міста металургійного заводу імені Дзержинського дали першу сталь для потреб міста. Знову над металургійною «Дзержинкою» заграла багряні заграви.

Коли справа дійшла до відбудови обеліска Прометея, працівники міського трамвая Д. Л. Корнєєв, В. Є. Іванов, І. Г. Халімонов та І. Д. Головка розшукали законну фігуру і привезли її на місце, де вона височіла до війни. Роботи по відновленню пам'ятника взяли на себе металурги. Група конструкторів під керівництвом Б. Х. Брагінця та Ю. І. Ткачова виготовила потрібні креслення. Колону вирішили робити не з цегли, як було раніше, а з залізобетону. Колектив будівельників заводу імені Дзержинського, очолюваний І. М. Сторожком, інженером І. О. Лубенцем, майстром Д. І. Карцевим, спорудив струнку колону майже десяти метрів заввишки. На вершині її встановили фігуру Прометея, як символ нескореності.

...Вирує сьогодні життя в індустріальному Дніпродзержинську. Металурги, вагонобудівники, коксохіміки, цементники, енергетики не шкодують трудових зусиль, щоб наблизити прихід світлого комуністичного завтра.

В. П. БЕЛЯЄВ

І. Я. ФРАНКО З ПРИВОДУ ВІДКРИТТЯ В РИМІ ПАМ'ЯТНИКА ДЖОРДАНО БРУНО (1889 р.)

Епоха Відродження знаменувалась бурхливим розвитком природничих та гуманітарних наук. Церковники ж жорстоко розправлялись з будь-яким проявом вольнодумства, науковими знаннями, з усім, що суперечило догмам католицької церкви.

У першій половині XVI ст. у природознавстві найбільш революційним за своїм змістом було вчення М. Коперніка, яке викликало глибокий переворот у науці. Якщо Магеллан завдав нищівного удару церковникам, довівши, що земля шароподібна, то Копернік, за висловом Ф. Енгельса, остаточно «дає відставку теології»¹. Даючи оцінку вченню Коперніка, Ф. Енгельс писав: «Революційним актом, яким дослідження природи заявляло про свою незалежність... було видання безсмертного твору, в якому Копернік кинув, хоч і боязко і так би мовити, лише на смертному одрі — виклик церковному авторитетові в питаннях природи. Звідси починає своє літочислення звільнення природознавства від теології. Але з цього часу пішов велетенськими кроками також і розвиток наук»².

Розвинув і поглибив вчення Коперніка видатний мислитель Джордано Бруно. У своїй праці «Про нескінченність, всесвіт і світи» він говорить, що Сонце не є центром Всесвіту, а лише однією з зірок серед незліченного числа інших небесних

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, К., 1965, стор. 329.

² Там же, стор. 327.

тіл, Всесвіт взагалі не має меж і центру, існує безліч сонць, планет, подібних до нашої. Вони весь час змінюються, гинуть і знову народжуються, і ці процеси підкорені законам природи, але сама матерія залишається вічною. «Існує нескінченне, тобто безмірна ефірна область, в якій знаходяться незліченні й нескінченні тіла, подібні до землі, місяця, сонця, які ми називаємо світами»³. Д. Бруно допустив існування живих істот на інших планетах. Він широко розсунув картину Всесвіту, намічену М. Коперніком, написавши надзвичайно цікаві філософські та космологічні праці: «Про нескінченність, всесвіт і світи», «Про причину, початок і єдине», «Про невимірне й незліченне» та ін.

Уявлення Бруно про будову Всесвіту та закономірності його руху, про вічний процес виникнення, розвитку та зруйнування світів визначили дальший розвиток природознавства й філософії.

Наукові й філософські погляди Бруно, його боротьба з церквою та церковними догмами викликали страшену лють інквізиції, яка й розправилася з видатним мислителем у 1600 р., спаливши Д. Бруно живим на вогнищі.

Через 289 років після страти Джордано Бруно 9 червня 1889 р. на площі в Римі, де його спалили церковники, відбулося відкриття пам'ятника видатному мислителю. На п'єдесталі напис: «A Bruno il Secolo da lui divinato qui dove il rogo arte» («Бруно, який бачив на століття вперед, на місці, де палало його вогнище»).

На бронзових таблицях відображено основні періоди життя Бруно. Зверху ряд бронзових медальйонів з зображенням борців і мучеників за свободу людської думки — Петра Рамуса, Михайла Сервета, Івана Гуса, Галілея та ін.

День відкриття пам'ятника Бруно став святом. До пам'ятника рушив людський потік борців за свободу Італії. Серед них студенти університетів, робітники і селяни, представники різних товариств і суспільних організацій. У Рим з'їхались представники багатьох країн. Надходили вітальні листи й телеграми. Автору даної розвідки пощастило знайти згадку про телеграму, підписану нашим великим співвітчизником І. Я. Франком. Він висловлював своє захоплення народом, що породив такого славного сина. Повністю текст цієї телеграми не знайдено. Закінчувалась вона словами: «Vicisti Bruno» («Побідив еси Бруно!»)⁴.

Звичайно, телеграма І. Франка не була випадковою даниною ювілейному слов'янофільству. Вона ще раз свідчила про те, що І. Франко високо цінував діячів науки, які сміливо боролися з усяким обскурантизмом, реакцією та релігією. Це привітання є свідченням й того, що розуму й серцю Франка був близький образ великого сина італійського народу Д. Бруно.

І. Франко продовжував кращі традиції своїх попередників, які боролися проти реакційної діяльності католицької церкви. Великий український мислитель-матеріаліст у своїх творах розкриває реакційну діяльність католицької церкви в країнах Західної Європи, яка супроводжувалась експлуатацією, терором, знищенням всього прогресивного. І коли вплив Ватикану на Заході почав падати під ударами реформації, Ватикан повернув свої погляди в бік слов'янських народів. У відповідь на це І. Франко у кількох працях висвітлив злі наміри Ватикану щодо слов'ян. «Відколи тямить історія,— писав він,— католицизм був усе завзятим ворогом слов'янщини...»⁵

Сповнені викривального пафосу звучать слова поета, звернені нібито прямо до інквізиторів — убивців Д. Бруно:

І кров лилась під зубцями коліс
В огні кострів живе шкварчало тіло,
В ім'я любові господньої царил
Ненависть до людей і до природи⁶.

Я. І. МАЛКІН

³ Д. Бруно. Диалоги, М., 1949, стор. 329.

⁴ Джон Вільям Дренер. Історія боротьби між релігією і наукою, Львів, 1898, стор. 131—132.

⁵ Іван Франко. Твори, XIX, стор. 33.

⁶ Там же, т. XIII, стор. 232.

Документи та матеріали

ПОЛЬСЬКІ ВЕРСІЇ «ЛИСТУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ З ТУРЕЦЬКИМ СУЛТАНОМ»

70-і роки XVII ст. увійшли в історію як період великого (як пізніше з'ясувалося, останнього такого масштабу) наступу, розпочатого турецькими військами проти Польщі, Росії та возз'єднаної з нею України. У 1672 р. турки захопили Кам'янець-Подільський і нав'язали Польщі надзвичайно невигідний для неї Бучацький мирний договір. У 1674 р. була взята Умань. У 1677 р. турки зробили першу спробу захопити Чигирин, у 1678 р. — другу.

Того ж 1678 року виник літературний твір, що у наступні роки зробив нечувану, а як текст XVII ст. — майже безпрецедентну кар'єру. Це було «Листування запорізьких козаків з турецьким султаном» — пародія на дипломатичний лист. Перша частина його мала назву: «Лист, надісланий 7 липня 1678 р. козакам до Чигирини від турецького султана», друга ж називалась: «Відповідь козаків з Чигирини султанові».

Відтоді це пародійне листування багато разів переписувалось, кружляло у рукописних копіях аж до 1840 р., коли його першу частину, фрагмент однієї з численних версій, опублікував Людвік Зелінський у п'ятому номері журналу «Львов'янин». Повну українську версію друкували по черзі М. Маркевич¹, М. Костомаров², Я. Симоновський³, Я. Новицький⁴, М. Аркас⁵. Український варіант цього тексту опублікували «Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете» (кн. 3, 1913, стор. 10—11). Вперше російську версію було видано у журналі «Маяк» (1845, т. 22, стор. 112—113). Другу версію видав А. Понов⁶, третю — О. Туган-Мірза-Барановський⁷, четверту — Д. Яворницький⁸ і останню — Г. А. Нудьга⁹.

Загалом опубліковано шість українських редакцій і стільки ж російських. Легко помітити, що інтерес до цього листування виник у видавців в період, коли захоплення романтиків козацьким фольклором досягло свого розквіту. На відносно велику кількість передруків «Листування» у 70-х роках XIX ст. мав певний вплив конфлікт між Росією та Туреччиною, наслідком якого була війна 1877 р. Під час російсько-турецької війни, у 1878 р., відомий російський художник І. Ю. Рєпін вирішив присвятити цій темі твір, реалізація якого викликала загальне зацікавлення текстами «Листування». Картина під назвою «Запорожці пишуть листа турецькому султану» була закінчена у 1891 р., і відтоді дальша історія «Листування» пов'язувалась з генієм великого художника.

У 1903 р., під впливом картини Рєпіна зробив віршований переклад «Листування» на французьку мову Гійом Аполінер¹⁰. Приблизно 1916 р. його перекладено (також віршами) англійською мовою¹¹.

«Листування» було викликано до життя певними історичними подіями. І в дальшому зв'язок його з історією став нерозривним. Так чи інакше характер історичних явищ мав вирішальний вплив на зростання чи зниження інтересу до «Листування». Про залежність більшої чи меншої популярності листів від історичних подій свідчить

¹ Н. Маркевич. История Малороссии, М., 1843, т. 5, стор. 74—75.

² Журн. «Русская старина», 1872, № 10, стор. 450—451.

³ Там же, № 12, стор. 701.

⁴ «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии», 1911, вып. VII, стор. 114.

⁵ Історія України-Русі. Краків, 1912, стор. 281.

⁶ А. Понов. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции, М., 1869, стор. 456—457.

⁷ Журн. «Русская старина», 1873, № 7, стор. 92—93.

⁸ Д. Яворницький. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых козаков, Спб., 1894, стор. 97—98.

⁹ Г. А. Нудьга. Листування запорожців з турецьким султаном, К., 1963, стор. 65—66.

¹⁰ Див. Ё. Borschak. La lettre des Zaporogues au Sultan, журн. «Revue des Etudes slaves» (Paris), 1950, № 1—4, стор. 105.

¹¹ Див. Г. А. Нудьга. Назв. праця, стор. 52.

є тільки те, що Рєпін обрав цю тему під час російсько-турецької війни. Доказом цього є також численні переробки «Листування», яке давало письменникам величну форму для виразу почуттів широких народних мас у роки громадянської та Великої Вітчизняної війн¹².

Видавці додавали до листів коментарі, однак вони, як правило, були далекі від аукової достовірності. Навіть такі видатні для свого часу знавці історії України, як Костомаров або Яворницький, не мали певності в тому, що «Листування» було покрифом. Перша наукова праця на цю тему з'явилась тільки в 1923 р. Автор її, С. Харлампович, чітко сформулював тезу про апокрифічний характер «Листування», амагаючись в той же час з'ясувати його походження¹³. Однак принципіально нове питання про походження й характер цього твору внесли дві праці, видані після другої світової війни: стаття французького вченого Е. Борщака¹⁴ і дослідження українського історика Григорія Антоновича Нудьги¹⁵.

Обидва дослідники незалежно один від одного * встановили, що безпосереднім рообразом «Листування» був надрукований у російській газеті «Куранты» за 1621 р. в дещо відмінній редакції у козацькій хроніці¹⁶ апокрифічний лист турецького султана Османа II до короля Зигмунта III Вази. Крім того, Г. А. Нудьга висунув гіпотезу, що на створення цього листа, написаного, на його думку, писарями з січової канцелярії, могло вплинути в свою чергу вміщене М. Бельським у «Всесвітній хроніці» покрифічне листування між турецьким султаном Амуратом і народним героєм Албанії V ст. Скандербегом, а також лист Скіндер Баші до гетьмана Жолкевського¹⁷.

Г. А. Нудьга старанно розглянув всі варіанти «Листування», що збереглися, проаналізував шість українських версій, а також знайдений ним особисто польський екст, що походить з половини XVIII ст. Дослідник подав також відомості про перше видання польської версії листа, опублікованої у «Львов'янині». Радянський історик ав як філологічний й видавничий аналіз окремих текстів (наведених або в самій праці, або у додатках), так і художній. На закінчення Г. А. Нудьга зібрав тексти після-волюційних переробок «Листування» на території СРСР.

Основною ж заслугою українського дослідника є те, що він вперше підійшов до озгляду цього твору не як цікавої дрібнички або анекдота, а цінного літературного окумента, що мав велике значення для української літератури XVII ст. Ця висока цінка «Листування» заснована не тільки на художньому аналізі твору, а й документально обгрунтована тим, як він сприймався народними масами на різних етапах торичного розвитку. Це вигідно відрізняє працю Г. А. Нудьги від інших, посередньо і безпосередньо пов'язаних з «Листуванням», зокрема від досліджень, присвячених юрчості Рєпіна. У цих працях (статтях І. Зільберштейна¹⁸, Н. Зографа¹⁹, А. Дави-вої²⁰) «Листування» визнавалось «малозначним» і «чудним» виробом невибагливого ззацького гумору²¹.

Неабияке значення в історії цього цікавого апокрифа відіграли польська культура й література. Адже, як твердять всі дослідники, «Листування» було зв'язане з юкрифом листа Османа до Зигмунта III, а дальша його генеалогія сягає до «Всесвітньої хроніки» М. Бельського. Як показав Г. А. Нудьга, поляки також брали іасть і в реалізації першодруку «Листування». І в цьому немає нічого дивного. У VII ст. польська громадськість едналась з російською й українською у спільному ититурецькому фронті (що час від часу закріплювалось політичними союзами), а в IX ст. польський романтизм, як і російський, захоплювався історією Січі.

У даній статті буде зроблено огляд нових фактів, пов'язаних як з походженням, так і історією «Листування». Спиратиметься дослідження на знайдені рукописні тексти листів, а також на не врахований ще науковцями польський варіант, надрукований в кінці XIX ст. Розглядатимуться чотири нові польські варіанти. Разом з юма версіями, відомими вже Г. А. Нудьзі, маємо шість польських переказів. До атті включено також вже опубліковані тексти, щоб дати читачеві повний огляд льських версій цього цікавого твору. Яких перетворень зазнали його відносно чиненні варіанти, як виглядали вони на тлі польської літературної традиції — ось ос-овні аспекти даної статті.

¹² Г. А. Нудьга. Назв. праця, стор. 67—72.

¹³ К. Харлампович. Листування запорізьких козаків із султаном, «Записки горично-філологічного відділу АН УРСР», кн. IV, 1923.

¹⁴ E. Bogtschak. Назв. праця.

¹⁵ Г. А. Нудьга. Назв. праця.

* Г. А. Нудьга пише, що не мав можливості познайомитися з працею Е. Борщака.

¹⁶ Самойл Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. 1848, т. I, Приложения, стор. 3—5.

¹⁷ Г. А. Нудьга. Назв. праця, стор. 40.

¹⁸ Художественное наследие И. Рєпина, М., 1949, т. 2, стор. 68.

¹⁹ Журн. «Искусство», 1959, № 11, стор. 56—58.

²⁰ Журн. «Искусство», 1955, № 5, стор. 37.

²¹ Див. також О. Лясковская. Илья Ефимович Рєпин, М., 1962, стор. 216.

Польські перекази «Листування запорізьких козаків з турецьким султаном» виникли у XVIII і XIX ст., причому деякі з них були передруками у журналах і, певно, відтворювали невідомі сьогодні рукописні копії, можливо, ще з XVII ст. Не всі копії містили повний текст (лист султана і відповідь козаків), але всі досить значно різнилися між собою. Наведені нижче перекази «Листування» записані латинським алфавітом. Згідно з загальноприйнятими правилами видавання старих текстів модернізовано орфографію й пунктуацію. Пропущені букви взяті у прями дужки, знаки запитання сигналізують про очевидну відсутність фрагмента твору. У випадках введення найважливіших поправок, необхідних для розуміння тексту, оригінал переказу подається у посилаючих.

Польські версії «Листування» складаються з таких переказів:

I. Рукопис з Оссолінеум (5220 II). Текст публікується вперше. Цей рукопис створений кількома особами протягом XVIII і XIX ст. Найстаріша частина написана однією рукою на початку XVIII ст. Працю над нею невідомий збирач розпочав 25 квітня 1723 р.* Він переписував історичні матеріали XVII — початку XVIII ст., а також літературні тексти, звертаючи особливу увагу на гумористичні моменти. Закінчив працю близько 1727 р.** Саме у найдавнішій частині рукопису зберігся переказ «Листування козаків з султаном» (стор. 320 і 321). Ця частина була доповнена при опрацюванні додатковими матеріалами — записами ще трьох писарів (близько середини XVIII ст., кінець XVIII — початок XIX ст., а також близько 1866 р.). До 1763 р., рукопис був власністю семінариста (на той час) Мікошевського у Злочуві, що зазначено на теперішньому титульному аркуші. Однак Мікошевського не можна ототожнювати з першим писарем рукопису***. Цілоком вірогідно, що рукопис було складено в околицях Львова, про що свідчать українські тексти, які зустрічаються на його сторінках.

Копія**** лісту од цесажа турецького до козакув запороскіх пісаного

Ми, солтан, син осьвещеного [ясновельможного]***** цесажа [цесаря] турецького і вшиткей браці турецькей. Грецькі, Мацелонські, Бабільонські, Єрозолімські, Пашанські, Велькего і Малого Єгипту, круль [король] над крульми, ксьонже [князь] над ксьонженти, пан над пани, потентат [магнат] над потентатами, рицеж незвищенжони [непереможенный], внук божи, струж [сторож] гробу божего, інстигатор [збентеження] хшесцьїянські, онекун укшижованого [розп'ятого] бога; над вшиткемі [всіма] на сьвеще дзедзіцїамі [спадкоємцїама], пан над пануїонцимі [пануїонцима], пошеха бісурманьска, смутек хшесцьїянські. Пшнказуеми вам, козаком запороскім, абнсьце [щоб ви] узнавши вшехмоцнон [вссмогутню] моц і владзе наше, з земїама, мяцїама, замкама і вшиткім вашім паньством і его войскама, без жадней трудносьці і зволкі [зволкання] нашеї се поддалї потенцьї [силі] і владзи.

Репонс [відповідь] козацкі солтанові

Славні готмані, пулковнікі, сотнікі, ватамані, асавулі на Порогах і Запорогах, со всімі потузнімі молодцама. Ми тобі, дідчи сину, одписуем; Так ти, солтан турецькі, проклятого чорта брат і товариш і за одно з ним кобиліну варш. Чорт солит, а ти іси, а твое войско з скорї [шкуру] лупит. Кухар вавільонські, сльосар єрозолімські, свїняр Велікого і Малого Єгипту, колеснік александрийські, покуса османьска, собака татарска, гнцель каменецькі, кат подульські, всего світа і бисурманьского і всей землі вавільонской поддани; блазен і плюгавец люципера [сатани] ровний ве всей Індїї пекельной; внук проклятого чорта, але не укρίζованого [розп'ятого] бога, смуток і впадок всім бісурманом, погібель од хрестїянов. Шалееш, дурнеш по світи, крутише по землі. Ми тобі, дідчи сину, і з твоїм народом собачим не поддамося, а твого собачого войска не боїмося, і з тобою, дураку, гей, з водою [?] битися будемо.

II. Рукопис із збірника «Бджілка»*****, закінченого у 1754 р., зберігається у бібліотечі Вільнюського університету. Текст з фотокопії передрукував Г. А. Нудьга²².

Копія лісту цесажа турецького до козакув запороскіх пісаного

Солтан, С. О. [син осьвещеного] цесажа турецького, ушнсткіх бояр турецькіх, грец-

* На стор. 17 рукопису, яка колись була титульним аркушем, зазначено: Incipio luscubrationes poeticas varias; alienas describere et alias jam ante compositas corrigere, non nullas causa otij noviter componere, die 25 aprilis 1723 anno».

** Останній текст у цій частині рукопису датовано 1726 роком (стор. 624).

*** Перший автор рукопису в 1701 р. провадив спостереження погоди, які пізніше включив до свого твору, — тобто ще у 1701 р. він був зрілою людиною.

**** Від редакції журналу. З технічних причин вирішено текст листів передати українською транскрипцією, зберігаючи мову оригіналу.

***** Тут і далі в дужках курсивом редакцією дано переклад незрозумілих слів.

***** «Pszczółka z różnych ziół na wybór zbierająca słodycz...»

²² Г. А. Нудьга. Назв. праця, стор. 36—37.

кіх, македонських, бабильонських, ерозолімських, баша Турецкі, Велькего і Малого Єгипту круль, Александрійські круль над крульми, ксьонже над ксьонжентамі, пан над панамі, потентат над вшисткемі на сьведе зостайонцеми, ришер незвиценжони, жолнеж [воїн] менжни [мужній], внук божи, струж гробу божего, інстигатор хресціяньські, опекун укшижованого бога, на вшиткей земі дзедзічни [успадкований] пан, надзея і поці[е]ха бісурманом, смутек і упадек хресціяном. Пшиказує вам, вшиткім козаком запороскім, аби[с]ще юж [вже] венцей [більше] не войовалі і добровольне се поддалі без венкшей моей ради і потенгі [могутності]. Дат[ова]но в Константинополе.

Роспонс [!] козакув

Славни на Порогах і Запорогамі, з войском потужни[м] і добрими молодцамі, я тебе так одписую: Ти, солтан турецкі, проклятого чорта брат і товариш, за одно з ним г... варниш, чорт соліт, а ти есі і твое войско кушаєт. Самого люцпера секретар. цесар турецкі, подножек грецкі, кухар бабильонські, сльосар ерозолімські, колеснік асирійські, броварнік Великого і Малого Єгипту, свиняр і пастух александрійські, покуса ормянская, собака татарская, гіцель каменіцкі, кат подольські, мара турецкая, всього світу і повіту бісурманского блазен і плюгавец ровни во всей Індії пекельней, прокляти потемпенец [засуджений на вічні муки], гонец укрижованого бога і неприятель, смутек і упадек бісурманом, потиха хрестіаном, і с тобою, як риба з водою, а с твоім войском обачиш, як бітисе будем з помочи господней. Твоім завоєм [чалмою] і твоєю галавою гузно нашеє податром, а мясо твое собаком оддадіом, що дай, господи. Амен.

III. Рукопис, що належав колись Оссолінеум (717/1), а тепер зберігається у бібліотеці Львівського університету. Згідно з «Каталогом» Кентшинського²³, цей рукопис склали кілька людей у XVIII ст. Містив він політичні й літературні матеріали 1768—1777 рр. Текст «Листа султана» і «Відповіді козаків» записано на стор. 435, очевидно, у 1777 р. (обидва сусідні тексти так датовані). Друкується він уперше.

Ліст солтана до козакув запороскіх

Я, солтан, син Магомета, пан вшисткіх брам: Турецкей, Мецедоньскей, Ерозолімскей, Велькего і Малого Єгипту, круль над крульми, брат слоньца і месенца [місяця], потентат над потентатами, цесажа над цесажами, пан над панамі і над вшисткемі на земі [землі] встайонцеми цесажами, пан над панамі і над вшисткемі рицежами [рицарями] незвиценжоні, внук і повіновати [спадкоємець] божи, стражнік і струж гробу хрисусового, опекун бога вашого, надзея і поцеха бісурманув, смутек і упадек хресціяня. Пшиказує вам козаком заповорскім, аби[с]ще мі се поддалі, а мне од себе не турбовалі.

Одповідзь [відповідь] козакув

Ти, солтан проклята, чорта брат і товариш, его [його] лисі кобилі рицеж, чортів ти син і твое віско, ти самого люципера секретар турецкі, кухар бабильонські, сльосар бабильонські, ерозолімські кулеснік, македонські броварнік, александринські козолап, Великого і Малого Єгипту свинар, орманьская свиня, турецкая скоро, козацкі захайдак, каменецкі злодей, подольські кат, лютераньской котуха, московская мара, циганьская зайда, самого чорта внук, нашого бога дурень, плюгавец, поганіц, свинячая морда, кобила с..., неходинь будеш хшесціян сину нет [?] і ми твое віска не боемсе, земльою і водою бітисе будем з тобою, вражи, прокляти сину, н... твоя ма.

IV. Передрук В. Гомульського²⁴, опублікований з невідомого рукопису. Наступний передрук — Ю. Тувіма²⁵. Рукопис, використаний Гомульським, мав походити з XVIII ст., але видавце назвав його «старопольським».

Ліст од султана, цесажа турецкего до козакув запороскіх, константинопольскіх [?]

Султан, син осьвеченого цесажа турецкего, вшисткіх брати Турецкіх, Македоньскіх, Ерозолімскіх, Велькего і Малого Єгипту, асирійські, круль над крульми, ксьонже над вшистке ксьонжента, пан над пани, потентат над вшисткімі потентатами на земі бендонцимі [майбутнімі], рицеж незвиценжони, внук божи, струж стражи божего гробу, інстигатор хшесціяньські, опекун укшижованого бога, надзея і поцеха бісурманув, вибавене [порятунок] циганув, смутек хшесціяньські, надзея жидовска. Пшиказує вам, козаком запороскім, аби[с]ще се мне венцей турбоваць не важилі [насмлювалися]

²³ W. Kętrzyński. Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, t. III, Lwów, 1898, стор. 201.

²⁴ Okruchy staropolskiego humoru. Z teki rękopisów. Rozmaitości literackie i historyczne, журн. «Wędrowiec», 1899, № 51, стор. 1015.

²⁵ J. Tuwim. Cicer cum caule czyli groch z kapustą, Warszawa, 1959, seria 2, стор. 205—206.

і добровольне се поддалі, без вшелькей пшецівносьці [*суперечності*] і потенцьї [?], бо меч і огонь бендон [*будуть*] в одповідці пшецівко [*проти*] гардосьці вашей. Тем коньчи султан.

Репонс од козакув запороскіх

Ти, султане турецкі, проклятого чорта брат і товариш, що одну з нім кобилу вариш! Чорт соліт, а ти еш, а твое войско скури лупіт. Ти самого люципера секретар, турецкі і грецкі кухар, бабильонські сьлюсар, ерозолімські коваль, асирийські колесьнік, сирийські коновал, ормянські броварнік, мацедонські кажемяка, александрийські вор і мошенік, арабські ліхвяр, Великого і Малого Егіпту свиня і пастух, арменская собака, татарская покуса. Шалееш по свету, а крутиьсе по землі, як пострадавши [*загубивший*] глузди. Гицель каменецкі, кат подольскі, дурень волоскі, колтига українская, мара московская, а самого беса внук, нашого бога висьмевца [*лосміх*]. Смутек і упадек бісурманські, всего світа і посвіта блазен і плюгавец. Тобе, сину собачи, не поддаємся і твого ліхого войска не боемся. Ми з тобою, як риба з водою, зетремсе і будім се біти, а тепер ече н..... твоей матери! От тебе що одказалі на псьмо твое константинольске, запороске козаки.

Останні дві версії неповні.

V. Рукопис, що колись належав Оссолінеум (416/II), тепер зберігається у бібліотеці Львівського університету. Згідно з «Каталогом» Кентшинського²⁶, рукопис цей був написаний різними особами у XVIII ст. Текст листа, датований 1768 роком, вміщено на стор. 120 між матеріалами, що стосуються Барської конфедерації. Останні записи у рукописі датовано 1772 роком. Текст друкується вперше.

Ліст козакув запоровскіх до султана турецького. 1768

Ми, славни атамани російські асавулове на Порогах і за порогами, з войском нашим показним і добримі молодцямі стоїмо. Тепер тобі так припісуєми. Ти, солтан, цар турецкій, проклятого чорта брат середуши [*середній*] і товариш, за одно з дітками кобилину вариш, чорт забил [?], ти їси, а твої брати за скорі лупят. Ти самого люципера брат і секретар, турецкій кухар, а грецкі сьлюсар, бабильонські колісник, ерозолімські свиня[r], покуса ормянская, собака татарская, велікі шальвер [*шахрай*], гицель каменецкі, кат подольскій, дурак волинскій. Ми, чортив сину, тобі не поддамося, а як риба з водою, зетремося. На остаток, н..... тобі і матери твоеїю в рот. То маеш від нас място печати, дітчи сину, прокляти враже.

VI. Текст, опублікований з невідомого рукопису журналом «Львов'янин» (1840, № 5, стор. 120).

Ліст Цесажа турецького, пісани до козакув в Чегринє року 1667

Султан, син осьвещеного цесажа турецького, Магомет IV, цесаж Турецкі, Мацедонські, Бабильонські, Ерозолімські, баша Силістрийскі, Велького і Малого Егіпту, круль Ормянські, вшисткіх на сьвече мешкайонцих [*тих, що живуть*] ксьонжонт над ксьонжонти ксьонже, опекун укшижованого бога, пан велькі і дзедзіц на земі і под земьон, поцеха бісурманьцув, хшесьціянув упадек і смутек; розказуєми [*наказуємо*], абисьце се зе вшисткім людем своїм поддалі добровольне і на войне виходзілі, а того хлопа польського не слухалі, гдиж [*бо*] незадлуго [*незабаром*], ежелі tego не учиніце, так ви, яко і он, в оковах бендзєце енчелі [*стогнали*], дзєці і жони так ваше, яко і того хлопа польського, зе вшисткон земьон подбієми [*підкоримо*] і вшистко в подданих наших обрुцими [*обернемо*].

Марія ЄВСТАХЕВИЧ, Мечіслав ІНГЛЬОТ

(Далі буде)

²⁶ W. Kętrzyński. Назв. праця, т. II, Lwów, 1886, стор. 409.

На допомогу викладачу історії

ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ НОВИХ ПОНЯТЬ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Проблема формування понять в учнів є однією з актуальних у педагогічному процесі. Від її вирішення залежить здатність школяра орієнтуватися в тій обстановці, яка його оточує, застосовувати свої знання на практиці. Тому багато уваги приділяється питанням розкриття і засвоєння понять під час розробки основних принципів дидактики і методик окремих предметів. У повній мірі це стосується і викладання суспільствознавства, що вже зайняло почесне місце серед інших предметів.

Життя Радянської країни йде швидкими темпами. Відкидається все старе, народжується нове. Весь наш народ створює суспільство, яке є мрією всього людства. Майбутнє закладається сьогодні. Створення матеріально-технічної бази комунізму — ось що хвилює наш народ, ось до чого прагнуть радянські люди.

Нове життя народжує і нові поняття, а багато старих наповнює новим змістом. Більшість цих понять, що народжуються в творчій праці нашого народу, становить ідейну переконаність нової людини. З ними школяр зустрічається не тільки на уроці, а й поза школою: в сім'ї, на виробництві, яке відвідує, в діяльності піонерської та комсомольської організації. Нові поняття при вірному підході до їх формування в учнів, впливають на свідомість, визначають вчинки, ставлення підлітків і юнаків до дійсності, що їх оточує, породжує патріотичні почуття. Ці поняття мають величезне значення для виховання нової людини. Тому необхідно розробляти найефективніші засоби їх формування. Академік О. М. Несмеянов переконливо писав: «Є хороше слово «засвоювати». Засвоювати не значить вивчити, визубрити. Сам корінь слова показує його значення. Засвоювати предмет, значить зробити його своїм. Так оволодіти знаннями, щоб вони стали ніби твоїми власними і ти легко міг би застосувати їх при різних життєвих обставинах»¹.

Саме таким необхідно зробити засвоєння нових понять. На уроках суспільствознавства та історії цій проблемі ще не приділяється належної уваги. Учні на словах неспогано знають ті чи інші факти або висновки, а діють іноді всупереч цим знанням. Причину такого явища деякі педагоги бачать у тому, що відсутні вправи, які закріплюють даний матеріал. Але одних вправ недостатньо, коли школяр глибоко не засвоїв знань, не зрозумів суті.

Слід відрізнити розуміння заучуване і розуміння, що народилося з особистого досвіду. Це цілком своєрідні явища. Учень може вивчити по підручнику або повторити за вчителем, що створення матеріально-технічної бази комунізму сприяє збільшенню випуску продукції, поліпшенню матеріального добробуту трудящих. Він буде повторювати ці слова, але вони не пробудять почуття, не примусять школяра взяти безпосередню участь у створенні нових підприємств, удосконаленні виробничих процесів.

Інша справа, коли учень на підприємстві власними очима бачив те, про що йтиметься на уроці, якщо він сам брав певну участь у роботі, про яку потім буде розмова, і учень сам, аналізуючи свій досвід, прийде до висновку, до розуміння явища. В цьому випадку поняття для школяра стало «своїм». Життя, середовище, що оточує, досвід повинні стати важливим джерелом формування нових понять.

Останніми роками рядом експериментальних праць радянські психологи довели, що такі складні процеси нашої свідомості, як складання абстрактних понять, відбуваються під час активної діяльності учнів, що починається з виконання практичних завдань.

Засвоєння знань знаходиться в прямій залежності від досвіду, від діяльності учня. На це звертав увагу ще І. М. Сеченов: «Якщо вдуматися... в умови так званого розуміння думок, то завжди в результаті виявляється, що ключем до нього може бути тільки особистий досвід у широкому значенні цього слова... Тому думка може бути засвоєна або зрозуміла тільки такою людиною, в якій вона входить ланкою до складу його особистого досвіду...»²

У процесі пізнання від «живого споглядання» до «абстрактного мислення», завдяки багаторазовому повторенню такого шляху формування нових понять розви-

¹ Газ. «Пионерская правда», 18 січня 1948 р.

² І. М. Сеченов. Вибрані твори, т. I, М. 1952, стор. 326.

вається здатність до абстрагування дійсних відношень між речами і виявлення їх суті учнями. Цей процес йде паралельно з процесом узагальнення досвіду, складання поняття.

Важливим джерелом формування нових понять виступає саме життя. Саме виконання завдань по вивченню дійсності, яка оточує школярів, породжує великий інтерес учнів.

«Живе споглядання» з метою формування нових понять у курсі суспільствознавства відбувається як шляхом виконання індивідуальних самостійних завдань під час відвідання певних об'єктів, так і вивчення відповідних документів, джерел.

Процес сприйняття і осмислювання сприйнятого має бути єдиним. В цьому відношенні кращим засобом навчання є постановка практичних завдань. Цим прийомом скористувалась вчителька А. Ф. Сулименко (Одеська школа № 101) під час вивчення поняття «бригада комуністичної праці». Нове поняття, яке народилося лише кілька років тому, зараз відоме повсюдно. Але знання школярів про це досить поверхові і не завжди правильні. У восьмому класі учні коротко знайомились з ним. Але останніми роками це поняття збагатилося новим змістом. Випускники, яким, можливо, доведеться взяти участь у русі за комуністичну працю, повинні глибоко засвоїти це поняття.

Найкраще підготовлені випускники були направлені на заводи, фабрики, в установи із завданням описати самостійно, за своїми планами і вказати найбільш істотні особливості конкретного колективу комуністичної праці. Решта учнів одержала запитання: Як працюють члени бригад комуністичної праці? Як підвищилась останнім часом продуктивність їх праці, які вдосконалення внесли вони у виробництво? Як організовано в колективі змагання з іншими бригадами? Як організована товариська взаємодопомога в середині бригади і допомога іншим робітникам підприємства з боку колективу комуністичної праці? Над ким здійснює шефство ця бригада? Що робиться у бригаді на громадських засадах? Де навчаються члени бригади комуністичної праці? Що читають? Як використовують вільний від роботи час? Як вони поводять себе в побуті? Яку виконують громадську роботу?

Це завдання було дано учням приблизно за місяць до вивчення теми. У період, відведений на вивчення фактів, спостереження за діяльністю бригад комуністичної праці, школярі консультувались з вчителем.

До уроку, на якому треба було підбити підсумки виконання самостійного завдання, учні прийшли добре підготовленими. Виконану роботу вони відобразили в конспектах, записках, але у виступах вони ними не користувались. Тепер вже відчувалося, що вивчене стало часткою свідомості учнів. Знання перетворились в переконання. Школярі відстоювали свої висновки, свої міркування про розвідників майбутнього. У повідомленнях школярі вказували на джерела фактів, шляхи їх вивчення, викладали окремі ознаки, потім виділяли істотне серед них.

Не можна навчити школяра самостійно аналізувати, узагальнювати, знаходити істотне в явищах, особливо в нових поняттях, не розкривши суті поняття «істотне». Тому, даючи завдання, вчителька приділяла цьому питанню, значну увагу. Учні знали: «Істотне — те, без чого дане явище вже не є даним явищем». Визначення було примітивним, але практично корисним.

На уроці було заслухано понад десять докладних повідомлень (решта були використані як матеріали для доповіді в гуртках). Деякі учні описали окремих ударників комуністичної праці. Розповідаючи, учні підкреслювали істотні сторони життя кожної бригади. Відзначалося, що розвідникам майбутнього властиве почуття нового, прагнення до високої культури, знання, бажання завжди прийти на допомогу і т. п. Наприкінці уроку відбулася бесіда з метою систематизації одержаних фактів. Все це разом з матеріалами підручника дало основу для визначення поняття «бригада комуністичної праці».

На уроці вчителька ставила окремим учням такі конкретні питання: яка норма морального кодексу виявилась у вчинках ударника комуністичної праці Д. з механічного цеху заводу, який, одержуючи високу заробітну плату, вирішив створити бригаду з новачків, що закінчили школу, і тим самим піти на значне зниження свого заробітку? Що ви дізнались про рахунки комуністичних справ на заводі «Холодмаш» та ін.?

Запитання були поставлені не стільки для того, щоб перевірити знання учнів, а щоб розвинути і розуміння сприйнятих фактів, визначення їх особливостей. У формуванні нових понять запитання відіграють важливу роль. Вони допомагають глибше проникнути в сутність явищ, полегшують процес сприймання, роблять його цілеспрямованим, допомагають орієнтуватися в дійсності, що оточує школяра.

В. І. Ленін, будучи пропагандистом марксистських гуртків у Петербурзі, користуючись прийомом практичних завдань, розробляв для робітників спеціальні запитання, на які їм треба було відповідати на черговому занятті гуртка. Це вимагало вивчення окремих сторін виробництва і життя трудящих. В. І. Ленін робив це насамперед для того, щоб сконцентрувати увагу членів гуртка на найважливіших моментах. Подібна ж методика ефективна й при вивченні суспільствознавства в школі.

Завдання полягає не тільки в тому, щоб формувати в учнів нові поняття, але й навчити їх робити це самостійно, допомагати школярам в цьому. Наприкінці бесіди на

згаданому уроці учні відбирали істотні ознаки поняття «бригада комуністичної праці»: самовіддана праця на благо суспільства; здійснення частки праці безкоштовно; бережливе ставлення до громадської власності; почуття нового, прагнення застосувати все передове, сучасне; почуття колективізму, взаємодопомоги, довір'я до товариша; прагнення до високої культури, до знань; високий моральний рівень.

Виділення цих ознак допомогло сформулювати визначення «бригади комуністичної праці»: колектив робітників, службовців або колгоспників, які активно, творчо працюють в ім'я найшвидшої побудови нового комуністичного суспільства, першими прокладають шлях до нього.

Під час бесіди на уроці, аналізуючи факти, учні звертають увагу і на недоліки та труднощі в розгортанні руху за комуністичну працю. Це дуже важливо. Учні повинні розуміти, що суть явища і слово, що її висловлює, не одне і те ж. Можна помилково назвати окремого робітника ударником комуністичної праці. Це випадковість, але вона не виключається.

У процесі вивчення суті цього поняття учні під керівництвом вчителя використали чимало різноманітних фактів. Це краще необхідно. Якби вони робили висновки на основі ознайомлення з однією бригадою, то уявлення про весь рух за комуністичну працю було б неповним і не можна було б визначити істотних ознак. Тоді у деяких учнів поняття про бригаду комуністичної праці злилося б з описанням якоїсь конкретної бригади. Проте поняття і предмет (явище), як відомо, не одне і те ж. І учень це повинен розуміти.

Формування нових понять проходить такі етапи: постановка питання для вивчення відповідного матеріалу; вивчення фактів, спостереження, опитування учасників події, екскурсії, безпосередня участь у подіях або справах (у праці), використання газетного матеріалу, документів; виділення істотних ознак у предметах і явищах, сприйнятих раніше; бесіда, в результаті якої виводиться визначення.

У плані самостійного підходу учнів до формування понять інтерес становить така ситуація, коли вони дістають можливість порівняти своє визначення поняття з наведеними в офіціальних документах. Ось, наприклад, як у згаданому класі йшло формування поняття «матеріально-технічна база комунізму», розгорнуте визначення якого наводиться в Програмі КПРС, прийнятій XXII з'їздом партії. Найлегшим шляхом було б, щоб учні вивчили це визначення. Тоді вони знали б істотні ознаки нового поняття. Але вони не відчули б у повній мірі його значення. Досвід показує, що тільки тоді, коли учні дістають знання переважно самостійно, коли вони самі роблять маленькі «відкриття» на уроці або в процесі підготовки до нього — народжується глибоке розуміння, впевненість у ґрунтовності набутих знань, виникає бажання їх відстоювати. Вчителька повила учнів на ряд підприємств міста. Школярі одержали запитання — орієнтири: на що звернути увагу. Серед них: відзначити зміни рівня техніки на даному виробництві за останні 10 років, вказати, які складні удосконалення впроваджені на виробництві, що змінилося в технології виготовлення продукції (за спостереженнями і розповідями робітників заводу).

Учні відвідали ливарний цех механічного заводу. Раніше тут всі основні допоміжні операції виконувалися вручну. Тепер всі виробничі процеси виконуються механізмами по заданій програмі. Механізацію і автоматизацію виробництва учні спостерігали й на інших підприємствах міста.

Щоб учні переконались, що подібний процес відбувається і в сільському господарстві, організували екскурсію в колгосп ім. Татарбунарського повстання. Учні побачили, що землю тут обробляють 126 тракторів, 44 комбайни.

На основі набутого досвіду учні самі склали характеристику поняття «матеріально-технічна база комунізму», підтверджуючи свої висновки фактами по матеріалах проведеної екскурсії. Обговорюючи свої повідомлення, школярі відзначали найбільш важливі істотні ознаки матеріально-технічної бази комунізму: комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів; електрифікація країни; хімізація народного господарства; зв'язок науки з виробництвом; висока кваліфікація робітників.

Зрозуміло, спостереження не дали можливості одержати матеріал для розкриття усіх сторін поняття «матеріально-технічна база комунізму». На уроках використовувався також газетний матеріал. На заняттях, де робились зіставлення висновків школярів, вчителька прочитала визначення цього поняття Програмою КПРС.

Активізація мислення учнів сприяла більш глибокому засвоєнню школярами знань. Такий прийом формування понять розвиває здібності школярів до творчої праці, допомагає всебічно розкрити факти, що служать джерелом для формування понять.

С. І. ВЕКЛЕР

До історії міст і сіл Радянської України

УКРАЇНА КІНЦЯ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. В ОПИСАХ І МЕМУАРАХ ІНОЗЕМЦІВ

Серед письмових джерел з історії України кінця XVI — першої половини XVII ст. важливе місце займають описи, щоденники, подорожні нотатки та інші записи, авторами яких є іноземці, що в той час жили чи бували на Україні. В них розповідається про Визвольну війну 1648—1654 рр., наводяться цікаві подробиці про культуру і побут українського народу, докладні відомості про окремі міста і села.

В записках, щоденниках, подорожніх нотатках і листах іноземців ми знаходимо багато таких даних, які не зафіксовані в місцевих письмових джерелах, оскільки для місцевого жителя вони були буденними і звичайними. Особливу цінність мають розповіді про характер народу, його побут, звичаї і навички, спостереження щодо одягу, житла, заняття населення, описи оборонних споруд тощо. Багато іноземців, звертаючи увагу на ті чи інші сторони життя українського народу, порівнюють їх з спорідненими явищами у себе на батьківщині, дають їм оцінку.

Найбільш детальними і цінними є записки Михалона Литвина, Олександра Гваньїні, Андрія Целларія, Блеза де Віженера, Еріха Лясоти, Гійома-Левасера де Боплана, П'єра Шевальє, Павла Алеппського, Конрада Якоба Гільдебрандта та Евлія Челебі. Більшість з них в різний час перекладені і видані російською або українською мовами¹.

Михалон Литвин — автор записок про життя литовців, росіян та українців у 9 книгах. Твір цей складено близько 1550 р., повний текст його не зберігся. До наших днів дійшли уривки першої та дев'ятої, а також скорочені витяги з решти книг. Вперше вони були надруковані в 1615 р. у м. Базелі. Біографія Литвина майже не відома: за деякими даними, він був литовським послом у Криму.

Олександр Гваньїні (1538—1614 рр.) — італієць, тривалий час служив у польському війську при С. Баторії та Сігізмунді III, брав участь у Лівонській війні проти Російської держави 1558—1583 рр. та інших війнах. Склав записки про Польщу, Литву та Україну, в яких розповідає, зокрема, про населення України, його характер, наводить описи Києва, Черкас, Канева, Вишгорода та інших міст. Вперше записки О. Гваньїні видані були у 1578 р.

¹ Уривки з записок М. Литвина, Б. де Віженера та щоденник Е. Лясоти опубліковані в книзі «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», вып. I, К., 1890 (окремо щоденник Лясоти російською мовою видано у 1873 р. в Петербурзі); уривки з творів О. Гваньїні та А. Целларія вміщені у книзі «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей», К., 1874; перше видання твору Боплана вийшло у 1832 р., але стало вже бібліографічною рідкістю, друге видання більш поширене: В. Г. Ляскоронский. Гийом-Левасер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России, т. I. Описание Украины, т. II. Карты Украины, К., 1901; П. Шевальє. История війни козаків проти Польщі, К., 1960; «Путешествие антохійского патриарха Макария в Россию, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским», вып. I—III, М., 1896—1900; Е. Челеби. Книга путешествий, вып. I, М., 1961; Д. Оляничин. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 рр., «Записки наукового товариства імені Шевченка», т. 154, Львів, 1937 р.

Андрій Целларій (роки народження і смерті невідомі) — голландський вчений, який, користуючись різними письмовими джерелами, описав Польщу та Литву. Його праця містить цінні відомості про Київщину, Брацлавщину та інші місцевості України, зокрема дає докладний опис Києва. Згадуються також Любеч, Чорнобиль, Тетерів, Коростишів, Вишгород, Макарів, Білопілля, Васильків, Фастів та інші міста. В першій частині опису подається характеристика станів, звичаїв, військової організації козацтва за часів короля Яна Казіміра. Вперше твір Целларія було видано у 1659 р. в Амстердамі.

Еріх Лясота (бл. 1550—1611) — австрійський дипломат, автор цікавих записок про подорож по Україні в 1594 р. За дорученням імператора Священної Римської імперії Рудольфа II відвідав Запорізьку Січ, щоб запросити козаків на службу до імператора для участі у війні проти турків. В своїх нотатках Лясота подав описи Львова, Луцька, Прилук, Кам'янець, Проскурова та інших міст. Його записки — цінне джерело для вивчення військової організації козацтва, ознайомлення з розвитком ремесел та торгівлі на Україні в кінці XVI ст. Вперше щоденник Лясоти був опублікований лише у 1854 р. німецькою мовою у Галлі (Німеччина).

Гійом-Левасер де Боплан (бл. 1600—1659) — французький інженер. В 1630—1648 рр., перебуваючи на службі у польських королів Сігізмунда III та Владислава IV, Боплан керував будівництвом ряду замків на Україні (у Бродах, Підгірцях, Барі), фортеці Кодак та ін. У 1650 р. видав у Парижі опис України, в якому наведено цінні відомості з історії, географії та етнографії цього краю, дані про життя і працю українського народу, про становище селян.

П'єр Шевальє (роки народження та смерті невідомі) — секретар французького посольства в Польщі. Його «Розвідка про козаків» і «Історія війни козаків проти Польщі» (вийшли в 1663 р. у Парижі) містять цікавий матеріал щодо виникнення козацтва, історії його військових походів, особливостей у побуті, звичаїв тощо. Шевальє згадує Київ, Білу Церкву, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Брацлав, Вінницю, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Паволоч, Фастів і інші міста України.

Павло Алеппський (бл. 1628—1669) — араб, православний церковнослужитель, син антіохійського патріарха Макарія. Супроводжував свого батька в подорожах до Москви в 1652—1659 та 1664—1669 рр. В щоденнику з його першої подорожі подано відомості про політичне становище, економіку, культуру та побут України. В ньому описується або згадується багато міст і сіл України, зокрема Рашків, Дмитрашівка, Маньківка, Биков(ня), Кропивна, Ободівка, Жабокрич, Соболівка, Степанівка, Талалаївка, Орадівка, Лисянка, Медвиц, Кагарлик, Обухів, Умань, Богуслав, Трипілля, Васильків, Київ, Прилуки. Вперше твір Алеппського надрукований лише в 1829—1836 рр. англійською мовою у Лондоні. Стилий переклад російською мовою опубліковано у 1836 р., повний переклад зроблено в 1875, але видано пізніше.

Евлія Челебі (1611—1679) народився в м. Стамбулі. Належав до старовинного роду, близького до двору турецьких султанів. Там же закінчив медресе, в якому вивчав арабську, перську, грецьку, латинську і турецьку мови, Коран, арабо-персидську поезію, історію і географію. Після закінчення навчання Е. Челебі деякий час служив у мечеті Аїя-Софія в Стамбулі, далі перейшов до складу султанського почету, а згодом, як він сам повідомляє, брав участь у бойових діях турецьких військ під Азовом, Варною, Шибеником та іншими містами. Як учасник військових походів, офіційна особа і, нарешті, як мандрівник

Е. Челебі протягом 1640—1666 рр. об'їхав Балканський півострів, Близький Схід і ряд країн Африки та Аравії, побував у Польщі, Угорщині та Австрії, відвідав північне узбережжя Чорного моря, а також Західну і Правобережну Україну, був у Львові і біля Києва. Враження від своїх мандрівок Е. Челебі виклав у 10-томній праці під назвами «Таріх-сеппех» («Історія мандрівника»), або «Сіяхет-наме» («Книга подорожі»). Російською мовою видано лише один том цієї праці, присвячений опису Молдавії та України. Челебі описує Кам'янець-Подільський, Бар, Київ, Львів, Лубни, Черкаси, Кременчук, Чигирин, Медведівку, Брацлав, Умань, Ладижин, Шаргород, Ніжин та інші населені пункти.

Конрад Якоб Гільдебрандт (1629—1679) — німецький священик. В 1656—1657 рр. супроводжував у мандрівці по Україні шведського посла Готгарда фон Веллінга, направленою з офіційальною місією до Богдана Хмельницького. Гільдебрандт лише записки про свою подорож, в яких є згадки про різні місцевості України, наприклад Умань, Чигирин, Бабань, Касанівку, Мошорове, Гордашівку, Орловець, Костянтинівку, Тясьмин, Капітанівку, Медведівку та ін. Вперше нотатки Гільдебрандта опубліковані українською мовою в «Записках наукового товариства імені Шевченка» у 1937 р.

Які ж основні сторони життя, характерні риси міст України привертати до себе увагу іноземців? Передусім вони підкреслюють численність українських міст, наявність у багатьох з них міцних оборонних укріплень.

На картах України, складених Бопланом, зазначено 1637 населених пунктів, 247 з яких (переважно міста) мали фортифікаційні споруди². Якщо взяти до уваги майже безперервні спустошливі напади кримських татар на українську територію, нескінченні сварки шляхти і магнатів, в ході яких знищувалося багато населених пунктів, то така кількість поселень свідчить про те, що навіть у несприятливих умовах економіка України розвивалася. Що ж до наявності численних укріплених міст, то це було, насамперед, результатом прагнення самого українського населення забезпечити себе від нападів татар і шляхти та створити умови для розвитку ремесла і торгівлі. До нас дійшло чимало решток фортифікаційних споруд XVI ст., але в такому вигляді, який не дає можливості скласти чітке уявлення про їх первісний стан, і доводиться звертатись до свідчень сучасників.

Як же описують вони ці оборонні укріплення? Павло Алеппський повідомляє, що на Україні кожне місто неодмінно мало «три дерев'яні стіни, утримувані в доброму стані: зовнішня складена з окремих частин для того, щоб кіннота не могла ввірватися, дві інші, з ровами між ними», споруджені «в середині міста»³... Описуючи місто Богуслав, він підкреслює, що фортеця міста «дуже міцна, оточена двома стінами і двома ровами... Башти її численні і з південного боку вона (фортеця) тягнеться по узгір'ю»⁴. П'єр Шевальє також вказує на міцність оборонних споруд міст і сіл України, пояснюючи це тим, що населення будує їх для збереження свого майна та життя від «татар, які часто навідуються в ці краї»⁵. Далі він зазначає, що міські мури «зроблено тільки з землі, їх підтримують палі з покладеними впоперек дошками, немов загата, і такі мури можуть досить легко загорітись, проте вони краще витримують гарматну стрілянину, ніж кам'яні»⁶. Е. Челебі, зга-

² В. Г. Ляскоронский. Назв. праця, т. II.

³ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию, кн. IV, стор. 18.

⁴ Там же, стор. 36.

⁵ П. Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі, стор. 40.

⁶ Там же, стор. 44—45.

дуючи місто Чигирин, пише, що воно мало «навколо фортеці три ряди непрохідних ровів... Той, хто побачить знаряддя оборони, які є навколо фортеці, буде вкрай здивований»⁷.

Укріплення існували не тільки навколо міст. Еріх Лясота свідчив, що у Прилуках, крім валу і палісаду, які оточували місто, кожний будинок був пристосований до оборони, маючи амбразури для стрільби⁸.

Тогочасні польські мемуаристи підтверджують свідчення іноземних авторів про високу майстерність українців у будівництві фортифікаційних споруд і чудове знання ними основ військово-інженерного мистецтва. Симеон Окольський, наприклад, розповідає, що під час селянсько-козацького повстання під керівництвом Острянина і Гуні у 1637—1638 рр. повстанці дуже швидко і вміло створювали міцні оборонні позиції. Під час бою під Голтвою вони на доповнення до існуючих укріплень міста насипали й вал, а курган, що був перед ним, перетворили у сильний редут. Свій табір у гирлі р. Старці вони зміцнили так, що «не один інженер дивувався винахідливості грубого хлопа і його мистецтву в такого роду спорудах, дивлячись на міцні вали, шанці, батареї і бруствери»⁹.

У спогадах і записках іноземців є чимало відомостей про вигляд міст, їх забудову, архітектурні особливості. За даними цих авторів, більшість будинків в середині XVII ст. були дерев'яними, переважно одноповерховими. Розповідаючи про Київ, Боплан підкреслює, що будинки киян нагадували московські. Це саме говорить і Шевальє, що є одним з свідчень близькості російської і української архітектури, наявності спільних рис у культурному розвитку обох братніх народів¹⁰. Як своєрідну особливість українських міст, іноземці відзначають наявність садів з сливових, вишневих та інших дерев.

Е. Челебі, який побував на Україні вже після Визвольної війни, відзначив нові моменти в будівництві. В ряді міст, наприклад Чигирині, Лубнах, він бачив чимало двоповерхових будинків, складених з каменю, що свідчило про певні зрушення, які сталися за порівняно короткий час у будівництві жител. Про м. Підгайці він пише: «Місто являє собою красиву фортецю, внутрішній і зовнішній вигляд якої визначають будинки, споруджені цілком з каменю. Всього в цьому місті чотири тисячі кам'яних будинків, критих тесом... Кінця краю немає садам...»¹¹.

Важливою у записках Е. Челебі є вказівка на велику відмінність між житлами багатіїв та міських низів. Даючи детальний опис Львова, він зазначає: «Але є і маленькі будиночки бідняків без виноградників і садів».

Якщо інші мандрівники відводили місце описові міст, їх забудови, архітектури, то Гільдебрандт розповідає про прості селянські житла. За його словами, вони «погано побудовані, вкриті очеретом, з малими вигодами в середині». В хатах посередині стояла велика піч, на якій спали старі та діти, підстеляючи овечі шкіри або старі кожухи. Вікна були затягнуті свинячим пузирем. У кожній хаті були широкі лави. Гільдебрандт навіть описує колиску¹². І це не випадково. П. Алепський, який в ті ж самі роки відвідав Україну, звернув увагу на те, що у жителів багато дітей. Як згадує неодноразово цей автор у запис-

⁷ Е. Челебі. Книга путешествий, стор. 82—83.

⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I, стор. 423.

⁹ Там же, стор. 223, 243.

¹⁰ Г. Логвин. Украинское искусство, М., 1963, стор. 132.

¹¹ Е. Челебі. Назв. праця, стор. 75.

¹² Записки наукового товариства імені Шевченка, т. 154, стор. 55—56, 59.

ках, повсюдно він бачив «велику кількість дітей різного віку, що сипались наче пісок»¹³.

Іноземці в своїх описах України одностайно свідчать, що вона була густо заселеною. Не тільки П. Алеппського, але й Е. Лясоту, Е. Челебі та інших вражала висока густота населення на Україні. За їх одностайним свідченням, чимало українських міст являли собою великі багатолюдні населені пункти. Е. Лясота, який у 1594 р. відвідав Прилуки, вказував, що у місті налічується до 4 тис. будинків¹⁴. За відомостями Боплана, у Переяславі було 6 тис. дворів¹⁵. Е. Челебі наводить такі дані: в Ладжині налічувалось 6 тис. будинків, Умані — 9 тис., Брацлаві — 5 тис., в Лубнах — 4 тис.¹⁶. Підсумовуючи свої враження від міст України, П. Алеппський зазначав, що кожне з них має 40—50 і більше тисяч населення.

Цілком можливо, що відомості про кількість будинків і чисельність міського населення України, наведені іноземцями, перебільшені. Але навіть і в такому разі є безсумнівним, що значна кількість українських міст за своїми розмірами не поступалася перед містами Польщі і Західної Європи.

Конкретні дані іноземних авторів про високу густоту населення на Україні, численність і багатолюдність її міст мають велику наукову цінність. Як відомо, ряд польських буржуазних істориків твердив, нібито в другій половині XVI — першій половині XVII ст. більша частина українських земель була безлюдною або малозаселеною. На цьому вони ґрунтували свої докази про цивілізаторську роль польської шляхти на Україні, яка начебто забезпечила освоєння, господарський і культурний розвиток «дикого поля». Свідчення іноземців, які на власні очі бачили Україну, її міста і села, повністю підтверджують правильність висновків радянських дослідників, які на основі аналізу тогочасних документів переконливо спростовують ці твердження буржуазних істориків.

Цікаві відомості іноземців про окремі риси життя і побуту українського населення, яке вони називають загальним іменем «козаки». Вживання цього терміну може бути пояснено тим, що в своїй більшості згадані мандрівники відвідували Україну саме тоді, коли український народ розгрінув самовіддану боротьбу за своє визволення від іноземного поневолення. Козацтво в цій боротьбі виступало вирішальною силою.

В записках Боплана є дані про невимовно тяжке становище трудящих мас, зокрема селянства. Він відзначав, що селяни на Україні надзвичайно бідні, бо змушені працювати на пана три дні на тиждень, віддавати йому частину врожаю, птиці, що умови існування трудящого сільського населення гірші, ніж у каторжників¹⁷. П. Шевальє пише, що селяни України, «неначе раби», примушені відробляти три-чотири дні щотижня для панів, а також обтяжені різними поборами¹⁸.

Розповідь Боплана та інших сучасників про тяжке становище залежного від польської шляхти українського селянства повністю спростовує намагання деяких польських дворянських і буржуазних істориків (Ю. Рехневський та ін.) довести гуманізм шляхти, яка начебто вбачала у поневолених селянах (як поляках, так і українцях) своїх братів.

¹³ П. Алеппский. Назв. праця, кн. IV, стор. 4, 15 та ін.

¹⁴ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I, стор. 423.

¹⁵ В. Г. Ляскоронский. Назв. праця, стор. 9.

¹⁶ Е. Челеби. Назв. праця, стор. 80, 88, 89, 235.

¹⁷ В. Г. Ляскоронский. Назв. праця, стор. 71.

¹⁸ П. Шевалье. Назв. праця, стор. 45—46.

Іноземці дають докладну характеристику зовнішнього вигляду українців — їх одягу, звичок, способу життя, занять тощо. Боплан повідомляє, що козаки (тобто українці) високі на зріст, хоробрі, загартовані і стійко переносять труднощі, понад усе цінують свободу, щедрі, дотепні, кмітливі¹⁹. Так само характеризує їх Шевальє: «Мешканці України, які сьогодні всі називаються козаками і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну постать, бадьорі, міцні... і не здатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі...»²⁰.

Челебі говорить, що козаки — «стійкий, впертий і сердитий народ», відзначаються відвагою і військовою вичучкою²¹. Він наводить чимало прикладів бойової майстерності козацтва, вміння вдаватись, коли треба, до військових хитрощів, влаштовувати засідки, швидко і непомітно пересуватись, робити раптові напади на ворога. Челебі самому не раз доводилося бачити, як хоробро і вміло воюють козаки, а він і його супутники, пересуваючись по степах України, «не знали ні сну, ні відпочинку», побоюючись раптового нападу з боку козаків. Їх волелюбство, відважність і кмітливість відзначав також Гільдебрандт. Він підкреслював, що козаки під час розмов з ним давали зрозуміти, що «доки вони живі, коритися Польщі зовсім не будуть»²².

Челебі повідомляє, що українці носять одяг з сукна різних кольорів та замші, оздоблюють його гудзиками з цінних металів, підперізуються волосяними і шовковими поясами²³. Досить детальний опис одягу дає Гільдебрандт. За його спостереженнями, чоловіки і жінки носять довгі кожухи з коміром з чорної смушки. Жінки вбираються у червоні шерстяні запаски та шнуровані сорочки, взуваються у чоботи, а голову пов'язують білою хусткою. Чоловіки голять голову, але зберігають оселедець, обличчя також голять, залишаючи довгі вуса. Вигляд мають суворий²⁴.

Іноземці відзначають розквіт ремесел на Україні. Боплан вказував, що серед козаків (українців) є багато вмільців у різних ремеслах — ковалів, зброярів, шевців та ін.²⁵. Шевальє також пише, що на Україні населення вміє виконувати найрізноманітніші роботи²⁶. Е. Челебі підкреслює, що серед українців чимало вправних і досвідчених майстрів²⁷.

Говорячи про сільське господарство, іноземні автори наводять відомості, які свідчать про високий для того часу рівень його розвитку, зокрема землеробства. Гільдебрандт, наприклад, писав, що «Україна — гарний на збіжжя, багатий край»²⁸. Челебі звернув увагу на повсюдне споживання білого хліба, що свідчить про значне поширення посівів пшениці. Описуючи окремі села, він відзначає також наявність посівів жита та вівса. Перелік продуктів, які продавались на базарах (м'ясо, сало, курн, яйця, яблука, груші, сливи, городина, мед тощо), переконує у тому, що тваринництво, птахівництво, городництво, бджільництво за своїм значенням також становили важливі галузі сільського господарства. Крім землеробства, скотарства і ремесел, населення України, як вказує Е. Піноччі, широко займалось рибальством. Рибу і деякі сіль-

¹⁹ В. Г. Ляскоронський. Назв. праця, стор. 4—6.

²⁰ П. Шевальє. Назв. праця, стор. 73.

²¹ Е. Челебі. Назв. праця, стор. 73.

²² В. Г. Ляскоронський. Назв. праця, стор. 4—6.

²³ Е. Челебі. Назв. праця, стор. 4—6.

²⁴ Записки наукового товариства імені Шевченка, т. 154, стор. 55.

²⁵ В. Г. Ляскоронський. Назв. праця, стор. 4.

²⁶ П. Шевальє. Назв. праця, стор. 46.

²⁷ Е. Челебі. Назв. праця, стор. 73.

²⁸ Записки наукового товариства імені Шевченка, т. 154, стор. 52.

ськогосподарські продукти козаки возили на продаж навіть до Львова²⁹.

Велику цінність мають свідчення про стан культури на Україні, зокрема рівень грамотності. П. Алеппський, наприклад, зауважив, що населення України широко обізнане з грамотою, причому не тільки чоловіки, а й жінки вміють читати, і що кількість письмених особливо зросла при Богдані Хмельницькому. Ці спостереження підтверджують ефективну діяльність братських шкіл на Україні і показують, що в процесі Визвольної війни потяг народних мас до грамоти, до знань значно посилювався. Зазначені факти доводять також, що українська культура середини XVII ст. досягла високого рівня.

В творах іноземців зустрічаються також цікаві згадки про тогочасну українську розмовну мову. П. Шевальє пише, що вона дуже ніжна, сповнена пестливих слів та виразів і надзвичайно «витончених зворотів»³⁰.

Важливі відомості знаходимо також у Е. Челебі. Хоч цей автор був професіональним військовим, якого в першу чергу цікавив стан міст, фортець та інших укріплень, в своїх записках він досить докладно характеризує українську мову, її відмінності від інших, наводить багато слів. Е. Челебі підкреслює, що мова українців багатша за цілий ряд мов (фарсі, монгольська та інші) і схожа з російською.

Чимало місця в своїх записках іноземці відводять опису становища жінки. Всіх їх вражало, що на Україні жінка користується винятковою повагою і свободами. Як повідомляє Боплан, на відміну від інших земель і країн, де йому доводилося бувати, на Україні жінки вільно обирають собі чоловіків. Описуючи м. Львів та фортецю Бочаргородок, Е. Челебі звертає увагу на те, що жінки торгують на базарах і в крамницях, а чоловіки виконують іншу роботу³¹. Для жителів Сходу, де жінка була безсловесною і безправною рабою, і навіть для європейців таке становище жінки, яке вони бачили на Україні, здавалось дуже незвичним.

У творах іноземних авторів є багато й інших цікавих відомостей про Україну та її народ. Критично осмислені і перевірені на підставі вітчизняних документів, вони можуть бути цінним джерелом при написанні історії міст і сіл України.

В. М. ЗАПЦЕВ, І. С. СЛАБЄЄВ

---

²⁹ Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski, Kraków, 1845. стор. 140—141.

³⁰ П. Шевальє. Назв. праця, стор. 49.

³¹ Е. Челеби. Назв. праця, стор. 75. 76.

Огляд джерел та літератури

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНІ В НАРОДНИЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (друга половина XVII—XVIII ст.)

Представники народницької течії, як складової частини демократичного напрямку в українській історіографії, зробили значний вклад в розвиток історичної науки. Вони порушували актуальні питання: проблеми народних рухів XVII—XVIII ст., становлення кріпосницької залежності, тяжкого економічного становища селянства, визвольної війни 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією та ін. Дослідження їх історичних поглядів має принципове наукове значення для вивчення розвитку історичної думки на Україні.

В радянській історичній літературі, на жаль, майже відсутні праці, в яких досліджувалися б історичні погляди представників народницької історіографії, їх місце і роль в розвитку української історичної науки. Виняток становить розділ «Історіографія України»¹ та стаття «Народницька течія в українській історіографії»² Л. А. Коваленка, які дають загальне уявлення про погляди істориків народницького напрямку. В ряді інших праць українських радянських дослідників дається оцінка поглядів народницьких істориків з окремих питань історії України. Це такі праці, як: «Повстання в селі Турбаях» І. О. Гуржій³, «Опустошение и восстановление Правобережной Украины во второй половине XVII и начале XVIII вв.» О. І. Барановича⁴, «Запорізька Січ в останні часи свого існування, 1734—1775» В. О. Голобуцького⁵, «Форми та еволюція феодальної земельної ренти на Правобережній Україні в другій половині XVI ст.» І. М. Шекері⁶ та ін.

В. І. Ленін називав народників ідеологами селянської демократії в Росії, а родоначальниками цієї ідеології вважав Герцена і Чернишевського⁷. Ця загальна характеристика теорії народників стосується й народницької історіографії. Якір в постановці питання про соціально-економічні умови життя селянства та про селянські рухи і відображена прогресивна сторона народницької історіографії, її бойовий селянський демократизм. Це тісно пов'язує її з традиціями російської революційно-демократичної історіографії.

Представники народницької течії в українській історіографії, незважаючи на їх загальну суб'єктивно-ідеалістичну методологію, зробили великий вклад в розвиток історичної науки. Вони на глибокій науковій основі підійшли до вивчення ряду питань з історії України, досліджували важливі проблеми, що не вивчалися раніше, або були зачеплені їх попередниками лише частково.

До самовідданих працівників, що присвятили своє життя вивченню історичного минулого народу, належать історики народницького напрямку — О. Я. Єфіменко, В. І. Семевський, О. І. Левицький, І. П. Новицький. Їх дослідження докорінно відрізнялись від праць представників офіційної реакційної історіографії, а також праць українських буржуазних націоналістів.

Марксизм-ленінізм вчить оцінювати заслуги історичних діячів минулого не по тому, чого вони не дали в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками і сучасниками. Виходячи з цього, необхідно підкреслити велику цінність, прогресивне значення досліджень істориків народницького напрямку в галузі історії України взагалі та зокрема в галузі дослідження питання соціально-економічних процесів, що відбувались на Україні у другій половині XVII—XVIII ст. При цьому треба виходити з того, що вони, як і всі буржуазні історики взагалі, стояли на неправильних позиціях, коли, як указував Ленін, «кріпацтво змальовується не як певна форма господарської організації, що породжувала таку-то

¹ Очерки истории исторической науки в СССР, т. II, М., 1960.

² Л. А. Коваленко. Народницька течія в українській історіографії. Тези доповідей та повідомлень Ужгородського університету. Серія історична, вип. III, 1959.

³ І. О. Гуржій. Повстання в селі Турбаях. К., 1950.

⁴ Журн. «История СССР», 1960, № 5.

⁵ В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування, 1734—1775, К., 1961.

⁶ З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI—поч. XX ст.). Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 13, К., 1960.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 468.

експлуатацію, такі-то антагоністичні класи, такі-то політичні, юридичні та ін. порядки,— а просто як зловживання поміщиків і несправедливість щодо селян»⁸. Крім того, треба мати на увазі суб'єктивно-соціологічний метод їх дослідження, а також вплив хибних сторін історичної концепції народників, особливо в оцінці ролі народних мас і особи в історії, в оцінці капіталізму і селянської общини.

Досліджуючи та аналізуючи акти про економічне і юридичне становище українських селян на Правобережній Україні у XVIII ст., а також значну кількість літературних джерел, О. Я. Єфіменко і В. І. Семевський в багатьох випадках в плані конкретного викладу матеріалу правильно зуміли показати різноманітні форми експлуатації селянства (чинш, панщина, різні додаткові повинності)⁹, величезні розміри панщини, її зростання протягом століття. Вони підкреслили також різницю в становищі селян окремих частин Правобережжя: тимчасове послаблення поміщицького гніту в південно-східній частині на Брацлавщині і Київщині, а поряд з цим — існування тяжкого кріпосницького гніту на Волині і Поділлі.

Дослідники в основному вірно показали соціальні причини такого становища селян. Семевський визнавав причиною тимчасового зменшення повинностей на Київщині і Брацлавщині потребу поміщиків в робочій силі, в зв'язку з чим селянам пропонували «особливі пільгові умови». Таку ж думку висловлювала і О. Я. Єфіменко¹⁰.

У гнобленні народу І. П. Новицький звинувачує перш за все литовських, польських та українських феодалів. На основі аналізу актового матеріалу він дослідив становище правобережного селянства в XV—XVIII ст., підкресливши поступове невпинне зростання його повинностей, вказуючи, що Визвольна війна не звільнила селянство від тягара панщини, а лише тимчасово в деяких районах затримала збільшення її. Дослідник висловлює думку про те, що в дійсності економічне становище селян було тяжчим, ніж це відображено в актах¹¹.

О. І. Левицький також підкреслював, що економічне, майнове і правове становище селян на Правобережжі особливо погіршало з початку XVIII ст., коли польські землевласники знову «відновили свої старі панські відносини до людей, які жили на їх землях, не роблячи між ними ніякої різниці і однаково підкоряючи своїй владі козаків і посполитих». Дослідник зазначає, що становище стало таким, яке існувало до Визвольної війни, була відроджена кріпосницька залежність та релігійний і національний гніт¹².

Зрозуміло, що народні маси, як підкреслюють дослідники, не могли спокійно зносити посилення економічного гніту і ставали до боротьби з своїми гнобителями. О. Я. Єфіменко навила яскраві факти, як між «землевладельцями і хлопами точилася безперервна партизанська війна»¹³ — гайдамаччина, висвітленню якої вона присвятила своє важливе дослідження. А І. П. Новицький вказував на існування як пасивних, так і активних форм селянської боротьби, звернувши увагу на селянські втечі та великі селянські заворушення проти відновлення на Правобережжі польсько-шляхетського кріпосницького та національно-релігійного гноблення¹⁴.

Проте при висвітленні історії виникнення і розвитку кріпосницьких відносин на Правобережній Україні на поглядах цих істориків не міг не позначитися вплив народницької ідеалістичної соціології. Так, О. Я. Єфіменко і І. П. Новицький перебільшували вплив зовнішнього фактора на закріпачення селян України, хоч Новицький висловлював ряд вірних думок про внутрішній розвиток феодально-кріпосницької залежності¹⁵.

Кріпосницькі відносини О. Я. Єфіменко пояснювала виданням правових актів про закріпачення, а саме трьох литовських статутів. Їх вона розглядає не як юридичне оформлення вже існуючої економічної залежності селян, а висвітлює так, ніби виникнення кріпосництва відбувається шляхом юридичного закріпачення селян польсько-литовською шляхтою¹⁶. І. П. Новицький пояснював процес закріпачення селян наданням шляхті права суду над селянами, права збирати з них повинності і, нарешті, позбавлення селян права землеволодіння і особистої свободи, що було остаточно

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 297.

⁹ А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. I, Спб., 1905, стор. 128—129; т. II, стор. 23—24; В. И. Семевский. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II, т. I, Спб., 1903, стор. 95.

¹⁰ А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. I, стор. 109, 110; т. II, стор. 14, 21.

¹¹ И. П. Новицкий. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в 15—18 веке, К., 1876, стор. 116, 119, 136, 139, 140.

¹² О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии во II пол. 17 в., Киевские университетские известия, 1874, № 7, стор. 579, 593.

¹³ А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. I, стор. 112.

¹⁴ И. П. Новицкий. Назв. праця, стор. 147.

¹⁵ А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. II, стор. 17; И. П. Новицкий. Назв. праця, стор. 3—4, 29, 159.

¹⁶ А. Я. Єфіменко. История украинского народа, Спб., 1906, стор. 162; Южная Русь, т. II, стор. 19.

закріплено третім литовським статутом, який перетворив у залежний стан весь землеробський клас¹⁷.

Такі погляди на історію виникнення і розвиток кріпосництва свідчать, що дослідники не розуміли внутрішнього процесу розвитку феодално-кріпосницьких відносин на Правобережній Україні і не бачили зв'язку економічного становища суспільства з юридичними правовими категоріями, їх взаємозалежності й взаємозв'язку.

Дослідники історії України народницького напрямку спиняються на правовому становищі українського народу. Вони підкреслюють, що польське кріпосне право робило селянина цілком залежним від свого пана. Такі відносини, як доводять і О. Я. Єфіменко і І. П. Новицький, склалися уже в другій половині XVI ст., коли селяни перейшли в «безконтрольне» розпорядження шляхти. Це ж право існувало і в XVIII ст., коли, як зазначав Новицький, селяни не мали права навіть подавати скарги на володільців¹⁸. О. Я. Єфіменко характеризує правове становище так: «долею народа було повне його безправ'я, що межувало з безправ'ям раба в будь-якому варварському суспільстві»¹⁹. А В. І. Семевський підкреслює, що аж до кінця 60-х років XVIII ст. на Правобережній Україні від поміщика залежало життя чи смерть його селянина²⁰.

І. П. Новицький, О. І. Левицький і О. Я. Єфіменко в своїх дослідженнях не обминули питання національного і релігійного гноблення українського народу з боку польських панів, які намагались покатоличити й ополячити український народ.

Таким чином, історики народницького напрямку не тільки висвітлили процес посилення кріпосного гніту з боку польських і українських панів на Правобережній Україні, але й загострили увагу читачів на тяжкій історії безправного становища українського народу, в якому він перебував і в другій половині XIX ст.

Поряд з висвітленням становища селянства, на якому дослідники зосередили головну увагу, вони звертались також до викриття панівного класу феодалів, підкреслюючи існування справжніх «самодержавних магнатських держав»²¹, як писала зокрема О. Я. Єфіменко, великих землеволодінць польських магнатів і шляхти, фільварків²², як указував О. І. Левицький, з величезними прибутками.

Таким чином, незважаючи на загальну ідеалістичну методологію нерозуміння класів, історики народницького напрямку в плані конкретного викладу матеріалу правильно висвітлили поділ суспільства на антагоністичні групи — селянство і поміщиків, залежність перших від других, існування на Правобережній Україні кріпосницьких відносин між ними, хоч вони і розуміли їх як зловживання поміщиків і несправедливість щодо селян.

Першій у розробці становлення кріпосної залежності на Лівобережній Україні в другій половині XVII—XVIII ст. належить О. М. Лазаревському. У численних працях він показав насильства й свавілля козацької старшини, яка збагачувалась за рахунок закабалення широких мас селянства і рядового козацтва, антагонізм між панами й селянами.

Це було початком глибоко наукової, заснованої на всебічному вивченні і аналізі історичних документів, критики антинаукової концепції буржуазно-націоналістичних істориків про «споковичний демократизм» і «безкласовість» українського народу. Дотримуючись в цілому буржуазно-ліберальних поглядів на історію, О. М. Лазаревський дав багато цінних матеріалів для дальшого вивчення соціально-економічного становища Лівобережної України.

О. Я. Єфіменко, В. І. Семевський, О. І. Левицький виступили послідовниками О. М. Лазаревського у висвітленні становлення кріпосної залежності на Лівобережжі. Так, В. І. Семевський вважав, що історію селян у Росії неможливо написати, широко не використавши досліджень О. М. Лазаревського. У працях, присвячених селянському питанню в Росії, він значне місце відводить характеристичні становища селян Лівобережної України. На відміну від О. Я. Єфіменко, яка більше зупинялася на висвітленні саме процесу закріпачення, В. І. Семевський глибше займався вивченням економічного становища селянства, форм і розмірів кріпосницьких повинностей, особливо в другій половині XVIII ст.²³

Названі історики, як і О. М. Лазаревський, розглядали закріпачення на Лівобережній Україні як внутрішній процес, як результат наступу козацької старшини і української шляхти на економічні права народу.

Помічаємо крок вперед у поглядах на це питання, зокрема О. Я. Єфіменко, яка при вивченні соціально-економічних відносин на Правобережній Україні віддавала пе-

¹⁷ І. П. Новицький. Назв. праця, стор. 160.

¹⁸ А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. II, стор. 19; І. П. Новицький. Назв. праця, стор. 29, 140.

¹⁹ А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. I, стор. 127.

²⁰ В. І. Семевський. Назв. праця, стор. 235—236.

²¹ А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. I, стор. 115.

²² О. І. Левицький. Історичні оповідання, К., 1930, стор. 90.

²³ В. І. Семевський. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II, т. I, стор. 96—98.

ревагу впливу зовнішньої сили, а тепер розглядала процес закріпачення як такий, що стався в силу розвитку внутрішніх причин²⁴.

Для істориків народницького напрямку певною мірою була характерна ідеалізація соціально-економічних відносин, що склалися на Лівобережній Україні відразу після Визвольної війни 1648—1654 рр. Так, О. Я. Єфіменко, як і О. М. Лазаревський, вважала, що «Хмельниччина, разом з політичною залежністю, знищила й існуючий суспільний устрій, в основі якого лежало закріпачення землеробської праці». Вона ідеалізувала також і політичний устрій Лівобережної України, вважаючи, що джерелом влади був народ і скрізь було виборне начало, що до початку XVIII ст. усі були рівні в своїх правах і обов'язках. Такий устрій О. Я. Єфіменко називає «демократичним... до самих кісток»²⁵.

О. І. Левицький також ідеалізує соціально-економічні відносини після Визвольної війни, дотримується погляду, що в другій половині XVII ст. переміг обцинно-демократичний устрій, бо «не стало... таких ненависних народом панів і ще більш ненависного їх гніту», зникла всяка станова різниця, «не було більше козацтва й поспільства, — залишався один вільний козацький народ» під протекцією московського государя²⁶.

Такі твердження цих істориків не відповідали науковим даним, і це не могло не привести їх до висловлювання цілого ряду положень, що суперечили їх же твердженням про «повну рівність», про «демократичність до самих кісток». Так, О. І. Левицький констатує, що вже в перше десятиліття після Визвольної війни на долю посполитих і козаків «не має ніяких уже прав, за винятком особистої свободи, а дістаються самі лише обов'язки: платити податі..., виконувати земські повинності, відробляти «послушенство» державцям та ін.. причому, навіть право на ту землю, що її обробляли посполиті, не належало їм»²⁷. Причину такого становища він вбачає в постійних ворожих нападках, набігах татар, грабунках, стихійних лихах, і, звичайно, в наступі козацької старшини²⁸.

Він, подібно до О. М. Лазаревського, наводить численні факти загарбницької політики старшини щодо селянських і козацьких земель уже в другій половині XVII ст. і підкреслює, що «засоби до наживи у старшин були далеко не завжди чесні»²⁹. Старшина відбирала у міщан і посполитих кращі землі, млини і взагалі так утискувала простих людей, «що ні в самому Цареградї у бусурманів такої тягості не робиться»³⁰.

Важливо те, що О. І. Левицький підкреслює ненависть народу до старшини, який не вважав її навіть своїми співвітчизниками, а бачив у ній «тих же ляхів, давніх ворогів свого добробуту»³¹. Незважаючи на ідеалізацію обцинно-демократичного устрою українського народу, О. І. Левицький зовсім не намагався прикривати різниці в становищі окремих станів, економічного гніту народу, що дедалі збільшувався, класової боротьби, хоч причини її невірно виводив з боротьби ідей народних і старшинських. Але за такою формою ідеалістичного тлумачення стоїть вірне історичне зображення тяжкого економічного життя народу, його класової боротьби і класової нерівності в цьому «демократичному суспільстві». Саме це у автора виступає справжньою причиною селянських повстань³².

О. Я. Єфіменко глибше й детальніше зупиняється на характеристиці соціально-економічного становища після Визвольної війни. Вона, як і О. І. Левицький, поряд з твердженнями про демократичність суспільства вказує на існування уже в перші роки після Визвольної війни «залишків старих станових відносин» і права деяких монастирів на землі і «послушенство» підданих, що жили на цих землях. Її висновок — «зачатки залежних відносин уже були наявні»³³. О. Я. Єфіменко визнає, що в цей час навіть відбувається, хай і в невеликій мірі, насильне захоплення козацькою старшиною поспільських земель, стягування нею великих земельних наділів³⁴. І О. Я. Єфіменко, і О. І. Левицький вказували також на існування в цей час великого землеволодіння старого українського шляхетства на Лівобережжі³⁵, що пізніше приєдналося до нового малоросійського дворянства, землеволодіння православної церкви й монастирів³⁶.

²⁴ А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. I, стор. 150; История Украинского народа, стор. 274.

²⁵ А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. I, стор. 145, 146, 149.

²⁶ О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии... № 3, стор. 123.

²⁷ Там же, № 4, стор. 209.

²⁸ Там же, № 6, стор. 469.

²⁹ О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии... № 6, стор. 467.

³⁰ Там же, стор. 468.

³¹ Там же, № 4, стор. 210.

³² Там же, стор. 209.

³³ А. Я. Єфіменко. История украинского народа, стор. 274.

³⁴ А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. I, стор. 163.

³⁵ А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. II, стор. 145; О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии..., № 4, стор. 208.

³⁶ А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. II, стор. 149.

Але поряд з цим О. Я. Єфіменко твердить, що «землероб зробився справжнім хазяїном і паном землі». І тут же всупереч самій собі розкриває нерівність у їх становищі, говорячи і про «заможних хазяїв», і про підсусідків, що не мали матеріальної можливості створити своє господарство, а одержували у хазяїв частку землі й хату³⁷, звичайно, не за спасибі. А така, навіть незначна, залежність селянина від державця носить феодалний характер, чого не розуміла О. Я. Єфіменко.

На існування «підсусідків» у XVIII ст., що жили на чужій землі та іменувалися в офіційних документах «підданцями», вказував і О. І. Левицький, підкреслюючи, що їх становище було не краще від становища кріпаків, якими їх і було проголошено у 1783 р.³⁸

Багато інших фактів, наведених дослідниками, також суперечать їх твердженням про існування рівності в той час. Про яку рівність може йтися, якщо податки на користь кріпосницької держави, як указували і О. Я. Єфіменко, і О. І. Левицький, сплачувало лише посольство?³⁹ Якщо «права народу на самоуправління... виявились у значному ступені фіктивними»⁴⁰.

Таким чином, положення О. І. Левицького та О. Я. Єфіменко про «демократичність» устрою після Визвольної війни спростовується їх же конкретними дослідженнями з питання соціально-економічного становища селянства на Лівобережжі.

Така суперечливість щодо цього не була випадковою для дослідників. Справді, після Визвольної війни народ мав деякий час можливість вільного переходу в козаки, землеволоніння великої польської шляхти було знищене, повинності зменшені, посполиті мали змогу шляхом займанщини одержувати землю. Таке становище дослідники визначили як демократичний лад. Мета цього — протиставити цей лад, за якого народ ніби одержав і права, і землю, сучасному їм безправному, безземельному, пригнобленому становищу українського народу в другій половині XIX ст.

На основі глибокого аналізу історичних документів і літературних джерел розкривають історики народницького напрямку процес закріпачення селянства на Лівобережжі. Головну роль у закріпаченні народу, на думку цих істориків, відіграло українське панство, особливо козацька старшина, яка за висловом В. І. Семевського, «дуже рано виявила наміри закріпачувати не тільки посполитих, але навіть і козаків»⁴¹. Діючи в цьому напрямку, козацька старшина, як справедливо визначають історики, перш за все зосередила в своїх руках великі земельні власності. Чіткіше всього ця думка звучить у дослідженнях О. Я. Єфіменко. Вона, слідом за О. М. Лазаревським, змальовує зловживання і насильства, що їх чинила козацька старшина в гонитві за землею⁴². В. І. Семевський також підкреслював, що козацька старшина «похижацькому» віднімала землі у селян, внаслідок чого селянство переживало процес обезземелення «в дуже великих розмірах»⁴³. Дослідники викривають хижацькі засоби, якими старшині за дуже короткий строк вдалося зібрати в своїх руках величезні землеволоніння. За півстоліття старшина, за влучним висловом О. Я. Єфіменко, «проковтнула» всю військову землю, всю землю селян і частково — козаків⁴⁴.

Одночасно з захопленням землі йшов процес закріпачення селянства і козацтва. О. Я. Єфіменко зазначає в цьому два шляхи: перший — коли феодали позбавляли вільних землеробів землі й свободи; другий — коли за договором саділи вільних, але безземельних людей на свої незайняті землі, а потім прикріпляли їх до землі⁴⁵. Так створювалася кріпосницька залежність. Цьому сприяли також залишки старої шляхти, яка мала великі землеволоніння з підданями⁴⁶.

Великого значення в процесі закріпачення надають дослідники поступовій забороні права переходу селян⁴⁷. В. І. Семевський підкреслював, що цього вимагала, насамперед, козацька старшина.

Висвітлення істориками народницького напрямку головної ролі козацької старшини в процесі створення кріпосної залежності селян, її загарбницької політики, зростання величезних земельних володінь в її руках за рахунок народу об'єктивно було спрямоване проти націоналістичної історіографії, що замаскувала і всіляко замовчу-

³⁷ А. Я. Єфіменко. Історія українського народу, стор. 270, 271.

³⁸ О. Левицький. Історичні оповідання, стор. 131, 139.

³⁹ А. Я. Єфіменко. Історія українського народу, стор. 272; О. І. Левицький. Очерк внутренней истории Малороссии.... № 4, стор. 209.

⁴⁰ А. Я. Єфіменко. Історія українського народу, стор. 269.

⁴¹ В. И. Семевский. Крестьянский вопрос в России в 18 и первой половине 19 в., т. I, Спб., 1888, стор. 148.

⁴² А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. I, стор. 157—162, 164; Історія українського народу, стор. 277.

⁴³ В. И. Семевский. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II, т. I, стор. 45—46, 138.

⁴⁴ Там же, т. II, стор. 145.

⁴⁵ А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. I, стор. 154, 167.

⁴⁶ А. Я. Єфіменко. Історія українського народу, стор. 275.

⁴⁷ А. Я. Єфіменко. Южная Русь, т. I, стор. 174—176.

вала процес збагачення старшини, намагалась показати його як мирну, ідилічну картину зростання багатства «працьовитих господарів».

Народницькі історики показали, як на допомогу феодалам прийшло й право. Чим більше панам треба було юридичного підтвердження їх кріпосницької політики, тим частіше вони зверталися до Литовського статуту. І, за висловом О. Я. Єфіменко, «суд зробився в руках старшини могутньою зброєю для найрішучіших безкровних перемог над народною масою»⁴⁸.

Це саме зумів показати і О. І. Левицький. І якщо сам дослідник як історик народницького напрямку не розумів історичної ролі класів і класової боротьби, то з наведених ним багатьох прикладів судових справ виступає саме класовий характер суду, захист ним пануючого класу, що проявлялося, наприклад, в неоднаковій карі за один і той же злочин заможного козака і посполитого. О. І. Левицький прямо пише, що на боці заможного козака і міщанина «стояв тогочасний суд, охороняючи й обороняючи заможного господаря навіть тоді, коли він безперечно заслуговував... суворой карі»⁴⁹. В. І. Семевський також відзначав безправне становище селян, яких могли навіть купувати і продавати⁵⁰.

Таким чином, дослідники показали, як дуже швидко фактично стався процес закріпачення поспільства й козацтва. За висловом О. Я. Єфіменко, «маніфест Катерини II, юридично прикріпивши селян до землі, не вніс в їх становище нічого нового»⁵¹, а закріпив уже існуючу економічно кріпосну залежність селян від козацької старшини. Це положення також суперечить її попередньому твердженню про закріпачення на Правобережній Україні, коли вона вважала, що процес створення економічної залежності почався після юридичної. І Єфіменко, і Семевський підкреслили, що тепер українські селяни стали такими ж кріпосними, як їх брати у Великоросії⁵².

Народницькі історики багато уваги приділяли дослідженню виступів селянства і біднішого козацтва проти закріпачення. О. Я. Єфіменко показує різноманітність форм народного опору: скарги посполитих на державців на початку XVIII ст.; втечі на Запоріжжя, переселення в інші місця⁵³; і, нарешті, збройна боротьба, повстання козаків і селян проти закріпачення, як, наприклад, повстання в с. Турбаях 1789 р.⁵⁴.

О. І. Левицький також підкреслював класову направленість боротьби народу проти старшини. Як «боротьби безправних проти знатних, бідних проти багатих», як боротьби, в якій дослідник визначає насамперед її соціальну, а не національну або політичну направленість⁵⁵.

Еволюцію селянського питання В. І. Семевський розглядав окремо від соціально-економічного розвитку країни загалом. Він не був вільний від деякої ідеалізації позицій окремих депутатів у Комісію для складання проекту нового уложення, наприклад Полетики, а також дій окремих осіб, наприклад гетьмана К. Розумовського, якого не вважав винним у тяжкому становищі народу⁵⁶. Але, незважаючи на це, його висвітлення соціально-економічного становища на Україні мало велике значення.

В своїх дослідженнях В. І. Семевський не завжди робив широкі узагальнені висновки. Деякою мірою це можна пояснити тогочасними цензурними умовами. У зв'язку з цим він говорив: «При існуванні цензури треба судити про наміри автора по загальному духу всієї статті, а не потому чи іншому застереженню»⁵⁷. А праці В. І. Семевського відрізняє від праць його попередників і багатьох сучасників саме співчутливе ставлення до селянства, до його боротьби за покращення свого становища.

Показавши гостроту зростання кріпосницького гніту на Правобережній і Лівобережній Україні, тяжке економічне становище народу, що погіршувалося повним його безправ'ям, О. Я. Єфіменко робить дуже важливий висновок про те, що мирним шляхом, шляхом легального протесту народ не зможе добитись для себе прав. Цей висновок О. Я. Єфіменко зробила в 1879 р., коли в Росії створилася революційна ситуація, що характеризувалася революційною активністю селянства і робітничого класу. Демократичність поглядів, любов до народу, велике бажання вільного щасливого життя для нього дають підстави зробити висновок, що О. Я. Єфіменко стояла значно ближче до визнання революційного, а не мирного шляху боротьби. Це підкреслює і той факт, що саме за революційної ситуації, а потім — жорстокої реакції, вона порушує питан-

⁴⁸ А. Я. Ефименко. История украинского народа, стор. 307.

⁴⁹ О. Левицкий. По судах гетьманщины, 1930, стор. 101, 103.

⁵⁰ В. И. Семевский. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II, т. I, стор. 177.

⁵¹ А. Я. Ефименко. Южная Русь, т. II, стор. 145.

⁵² В. И. Семевский. Крестьянский вопрос в России в 18 и первой половине 19 в., т. I, стор. 227; А. Я. Ефименко. История украинского народа, стор. 317.

⁵³ А. Я. Ефименко. История украинского народа, стор. 295, 300.

⁵⁴ А. Я. Ефименко. Южная Русь, т. II, стор. 146.

⁵⁵ О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии..., № 5, стор. 370—371.

⁵⁶ В. И. Семевский. Крестьянский вопрос в России..., т. I, стор. 149, 155.

⁵⁷ Там же, т. II, стор. 261.

ня про революційну боротьбу селянства на Україні — гайдамацький рух і повстання в с. Турбаях, ніби показуючи шлях боротьби тогочасному селянству на прикладі збройної боротьби їх відважних, мужніх предків.

Висвітлення істориками народницького напрямку процесу закріпачення селянства і козацтва на Лівобережній Україні об'єктивно було спрямоване проти антинаукових тверджень буржуазно-націоналістичної історіографії, зокрема про значення возз'єднання України з Росією. М. І. Костомаров, наприклад, твердив, що на Україні до XVIII ст. не було кріпацтва, а з'явилось воно лише під впливом царського уряду після возз'єднання України з Росією⁵⁸. Грушевський, всупереч історичній дійсності, намагався довести, що в роки Визвольної війни, після вигнання з України польських феодалів, український народ нібито став вільним, але знову потрапив у кріпосну залежність тільки тому, що Україна була возз'єднана з Росією.

На противагу українським буржуазним націоналістам історики народницького напрямку позитивно оцінювали возз'єднання України з Росією. Так, О. Я. Єфіменко підкреслила його політичне й економічне значення, а також те, що «союз Малоросії з Росією виник внаслідок тяжіння до нього маси»⁵⁹. О. І. Левицький також указував, що возз'єднання України з Росією сталося внаслідок великого бажання народних мас, які були на боці Москви, не тільки під час возз'єднання, а й протягом усього наступного часу⁶⁰, які без опору присягали Москві⁶¹.

Щодо політики царського уряду на Україні, то найбільш повно це висвітлено О. Я. Єфіменко й О. І. Левицьким. На відміну від українських буржуазних націоналістів О. Я. Єфіменко визнавала класову спрямованість політики царського уряду на Україні. Показавши наступ царизму на автономію України, Єфіменко підкреслювала, що козацьку старшину турбувало не це, а її економічне становище, закріплення за нею всіх загарбаних земель з людьми, а потім уже боротьба за свої політичні права. Тут і виявилась ціна опозиції козацької старшини, її автономістичних вимог, що представлялися українськими буржуазними націоналістами як виступ її на захист прав усього українського народу⁶².

Таким чином, було показано, що старшина перш за все відстоювала свої класові інтереси, що про її боротьбу за інтереси всього народу не могло бути і мови.

О. І. Левицький також підкреслив саме класову політику старшини, прагнення козацької старшини Правобережжя відірвати Україну від Росії⁶³. Незважаючи на характерну для О. І. Левицького, як і інших народницьких істориків, суперечливість в його методологічній позиції, в характеристиці окремих історичних подій, він твердо виступав як прихильник автономії України в складі Російської держави, непохитно стояв на позиції необхідності існування союзу України з Росією. На фактичних матеріалах він показав боротьбу за цей союз проти антинародної політики козацької старшини, що боролась тільки за свої вузько класові інтереси, намагаючись зберегти і збільшити свої багатства й економічний гніт.

Історики народницького напрямку — О. Я. Єфіменко, В. І. Семевський, І. П. Новицький, О. І. Левицький — чимало уваги приділяли розробленню питання соціально-економічних відносин на Україні в другій половині XVII—XVIII ст. Незважаючи на загальну суб'єктивно-ідеалістичну методологію, що позначилася на історичних поглядах дослідників, їх аналізі окремих історичних явищ, вони правильно висвітлили цілий ряд питань, зокрема посилення кріпосницького гніту на Правобережній Україні, процес становлення кріпосницької залежності на Лівобережній Україні, підкресливши в ньому головну роль козацької старшини.

Творчість Т. Г. Шевченка, дослідження О. М. Лазаревського, а також розмах революційно-демократичного руху мали великий вплив на істориків народницького напрямку. І хоча не всі з цих істориків поділяли погляди Шевченка, російських революціонерів-демократів, але їхні дослідження, особливо в питанні вивчення процесу закріпачення селян на Україні, селянських рухів об'єктивно були спрямовані проти сучасних ім теорій «безкласовості» української нації.

Враховуючи все це, а також цінність досліджень названих істориків з інших питань історії України, було б бажано зібрати й опублікувати їхні твори, які не перевидавалися дуже довгий час і стали бібліографічною рідкістю.

А. І. СТОРЧАК

⁵⁸ Н. И. Костомаров. Мазепа и мазепинцы. Собр. соч., кн. VI, т. XVI, Спб., 1888, стор. 715.

⁵⁹ А. Я. Ефименко. Южная Русь, т. I, стор. 166.

⁶⁰ О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии..., № 5, стор. 368; № 6, стор. 473.

⁶¹ О. И. Левицкий. Богдан Хмельницкий, Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах, вып. I, 1885, стор. 30.

⁶² А. Я. Ефименко. История украинского народа, стор. 298, 317—319.

⁶³ О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии..., № 3, стор. 125.

НАШ КАЛЕНДАР

С. Ф. КОНДРАТЕНКО

(До 60-річчя з дня народження)

Багато славних сторінок вписали в історію всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників підпільники Полтавщини, бойовими ділами яких керував С. Ф. Кондратенко.

Степан Федорович Кондратенко народився 29 серпня 1906 р. в с. Новий Тагамли Костянтиноградського повіту Полтавської губернії в сім'ї селянина-бідняка. Дитинство його проходило в буремні роки революції, громадянської війни і перші роки Радянської влади. В 1924 р. Степан Федорович вступає в бойові ряди ленінського комсомолу, стає учасником молодіжного руху за побудову нового суспільства. Він завідує сільбудинком у Новому Тагамлиці, бере активну участь у житті комсомольської організації. У 1925—1927 рр. працює в Зачепилівському, у 1927—1928 рр.— в Чутівському РК ЛКСМУ Полтавської округи, одночасно очолюючи районне бюро дитячого комуністичного руху.

У 1928 р. С. Ф. Кондратенко був призваний в ряди Червоної Армії. Проходив службу в окремому ескадроні 9-ї Кримської кавалерійської дивізії. У травні 1929 р. дивізійна партійна організація прийняла його в кандидати, а в грудні— в члени ВКП(б). Відтоді Степан Федорович назавжди пов'язав своє життя з партією.

Минули роки служби в Червоній Армії, і в 1930 р. С. Ф. Кондратенко повертається на Полтавщину, а незабаром стає студентом робітфаку Харківського державного університету, секретарем комітету комсомолу університету. З 1934 р. працює заступником секретаря Жовтневого РК ЛКСМУ Харкова, а в 1935 р. партійна організація направляє Степана Федоровича на навчання в Харківський сільськогосподарський Комуністичний університет.

З 1936 по 1938 рр. С. Ф. Кондратенко навчається в Республіканській школі пропагандистів, після закінчення якої стає інструктором пропаганди агітвідділу ЦК КП(б)У.

Працюючи в Центральному Комітеті КП(б)У, товариш Кондратенко проявив великі здібності організатора і партійного працівника. У лютому 1939 р. на Пленумі Полтавського обкому партії Степана Федоровича обрано секретарем обкому партії по пропаганді. Комуністи Полтавщини у березні 1940 р. обрали С. Ф. Кондратенка делегатом XV з'їзду КП(б)У.

В 1941 р., коли мирну працю радянських людей перервав віроломний напад гітлерівців, на Полтавщині, як і в інших областях України, було підготовлено широку мережу антифашистського підпілля й партизанських загонів для боротьби в тилу ворога. Очолити антифашистський рух в області партія доручила С. Ф. Кондратенку, який став секретарем підпільного обкому партії.

Під його керівництвом було уточнено місце перебування підпільних райкомів партії, партійних організацій, партизанських загонів, груп, організовувалися явочні й конспіративні квартири, створювалися підпільні сховища зброї, боеприпасів, продуктів харчування, налагоджувалася робота підпільної друкарні. Разом з територіальним секретарем підпільного обкому партії Г. Я. Яценком та секретарями підпільних райкомів партії Гадяцького, Миргородського, Лохвицького районів С. Ф. Кондратенко розробляє заходи по боротьбі з ворогом. Через зв'язкових, членів підпільного обкому, райкомів партії встановлює зв'язки з місцевим населенням, яке надавало партизанам всіляку допомогу та підтримку. З цією метою підпільний обком налагоджує масовий випуск антифашистських листівок, виступи підпільників і партизанів серед населення.

Завершальним етапом підготовки до бойових дій була нарада керівників підпільних райкомів партії, партійних організацій, командирів партизанських загонів Полтавщини в районі гадяцьких лісів 27—28 вересня 1941 р. Було вирішено об'єднати дрібні партизанські загоны у великі бойові одиниці, розроблено конкретний план бойових дій.

За короткий час партизани знищили десятки гітлерівців і поліцаїв, кілька гітлерівських автомобілів з військовим спорядженням. В с. Великі Сорочинці висадили в повітря міст, провели диверсії на шляхах, узяли в полон десятки гітлерівських солд-

тів і офіцерів, захопили кілька ворожих автомашин, чимало військового спорядження, продуктів харчування тощо. Особливо великі бойові дії відбулися на околиці с. Велика Обухівка. Гітлерівське командування кілька разів кидало свої підрозділи проти партизанів, але даремно. Широкого розмаху набула партизанська боротьба в Лохвицькому, Комишнянському, Шишацькому та інших районах області.

Незважаючи на кривавий окупаційний режим, встановлений гітлерівцями на Полтавщині, трудячі сс. Велика Обухівка, Савенці, Сакалівка, Панасівка, Олефірівка відзначили 24 роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції. На мітингах з доповідями і промовами виступали керівники антифашистського підпілля і партизанського руху: Г. О. Івашенко, П. С. Вовк, М. С. Лагода, П. О. Андреев, Г. С. Зорін.

Такі заходи підпільного обкому партії мали надзвичайно велике значення для розгортання всенародної боротьби проти ненависного ворога. На Полтавщині утворилися цілі партизанські села (Панасівка, Олефірівка, Варанівка та інші). Це викликало занепокоєння серед гітлерівських окупаційних властей. З метою посилення боротьби проти партизанів на початку 1942 р. фашисти змушені були на допомогу жандармерії направити з Берліна в Полтаву каральні загони дивізії СС «Мертва голова». До середини 1942 р. в Полтаві було розміщено штаб гітлерівських військ «Півдня», штаб 6-ї армії Паулюса. Фашисти поставили своїм першочерговим завданням забезпечити спокійний тил для діючих військ. Для цього вони скупчували тут каральні загони, стягували поліцейських, вдавалися до провокацій і шпигунства. Все це створювало неймовірно труднощі для партійного підпілля й партизанського руху.

Незважаючи на складність умов, Кондратенко спрямовував усі дії підпілля і партизанів на боротьбу проти ворога. Свою впевненість у неминучій розгромі ворога він вселяв товаришам по зброї. С. Ф. Кондратенко підтримував зв'язок з «Великою землею». Зв'язкова підпільного обкому партії Л. О. Бугарська за завданням С. Ф. Кондратенка сім разів переходила лінію фронту. З «Великої землі» партизанам надавалася дійова допомога, зокрема в районі Шишак-Оржиці десантували радянські воїни.

Наприкінці 1941 р. партизанський рух на Полтавщині набрав широкого розмаху. Злітали в повітря фашистські комендатури, горіли мости й військові ешелони.

Для кращої координації дій партизанів, розширення фронту боротьби проти окупантів у листопаді 1941 р. підпільний обком партії провів другу нараду керівників підпільних партійних організацій і партизанських загонів. За ініціативою С. Ф. Кондратенка було вирішено об'єднати Миргородський партизанський загін «Перемога» з Гадяцьким партизанським загonom і загonom під командуванням І. Й. Копьонкіна, що проривався на Полтавщину із Запорізької області. До складу об'єданого партизанського загону входили групи розвідників, мінерів, стрільців та цілий ряд команд.

У грудні 1941 р. новий об'єднаний партизанський загін розгромив гарнізон гітлерівців в с. Лютенівка, захопивши зброю, обмундирування, медикаменти. Успішні бої проти ворога загін провів також неподалік с. Московський Бобрик Лебединського району, в Охтирському районі Сумської області та в Котелевському районі Полтавської області.

З 1 грудня 1941 р. по 15 січня 1942 р. об'єднаний партизанський загін провів понад 10 великих бойових операцій, під час яких було знищено близько 300 фашистських солдатів і офіцерів, десятки поліцейських, кілька мостів і багато різної військової техніки ворога. Партизани вивели з оточення десятки тисяч бійців і командирів Червоної Армії.

З розширенням всенародної боротьби проти окупантів гітлерівці змушені були постійно тримати свої війська в стані бойової тривоги. У відповідь на партизанську боротьбу вони жорстоко розправлялися з радянськими патріотами, намагалися знищити все живе, що не корилося окупантам. Проте партизанський рух ширився. Особливо небезпечними для окупантів були Гадяцький, Миргородський, Шишацький, Лохвицький та інші райони.

В середині січня 1942 р. вороги потрапили на слід підпільного обкому партії, який знаходився в районі хутора Веселий Гадяцького району. Фашисти оточили партизанів і кинули в бій озброєні кулеметами і мінометами підрозділи жандармерії, поліцейських, щоразу підтягуючи свіжі сили. В цьому бою 17 січня 1942 р. загинув перший секретар Полтавського підпільного обкому партії С. Ф. Кондратенко.

Партія і уряд високо оцінили героїчні подвиги Степана Федоровича Кондратенка, нагородивши його посмертно орденами Леніна та Вітчизняної війни 1-го ступеня.

Чудова людина, комуніст, хороший організатор С. Ф. Кондратенко завоював народну любов та шану і самим світлим пам'ятником йому була перемога радянського народу над німецькими загарбниками. В ім'я цієї святої мети і віддав своє життя комуніст С. Ф. Кондратенко.

І. Е. ЯКІР НА ФРОНТАХ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (До 70-річчя з дня народження)

У грізні літні дні 1919 р. Південна група військ XII армії під командуванням І. Е. Якіра вийшла з білогвардійського оточення і, зробивши по тилах противника 400-кілометровий похід від Одеси до Житомира і Києва, з'єдналася в Житомирі з частинами Червоної Армії. В серцях нашого народу вічно житимуть подвиги славних героїв громадянської війни. Серед них був і Іона Емануїлович Якір, який безумовно виявляв «у військовій справі талант»¹,— так охарактеризувала Якіра Вища атестаційна комісія при Реввійськраді СРСР у 1923 році.

Свою діяльність в Червоній Армії І. Е. Якір почав з перших днів громадянської війни, 21-річним студентом і пройшов шлях від рядового бійця Червоної Гвардії до Командарма першого рангу.

І. Е. Якір народився 3 (15) серпня 1896 р. в Кишиневі, в сім'ї провізора. Закінчив міське реальне училище. В 1915 р. І. Е. Якір вступив до Харківського технологічного інституту на хімічний відділ, брав участь у студентських революційних гуртках. В період Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. він вийшов на батьківщину, встановив зв'язок з групою більшовиків, активних політичних працівників Бессарабії. У квітні 1917 р. І. Е. Якір вступив у ряди партії більшовиків і за її дорученням провів активну партійно-політичну роботу серед солдатів російської армії на румунському фронті і трудящих Бессарабії. Він був членом Виконавчого Комітету Ради солдатських депутатів, а в грудні 1917 року став членом Бессарабського губернського ревкому².

Перші кроки військової діяльності І. Е. Якіра зв'язані з Бессарабією. В січні 1918 р. він організував у Кишиневі червоногвардійський загін для боротьби проти румунських окупантів. Після вимушеного відходу з Бессарабії за Дністер— у м. Тираспіль, І. Е. Якір разом з іншими більшовиками займався організацією червоних загонів з революційно настроєних солдатів і придністрянських селян. В цей же час він був комендантом Тираспільської фортеці, виборним секретарем військової ради Тираспільського загону³. І. Е. Якір став командиром батальйону китайських добровольців, сформованого з китайських робітників лісної порубки в тилу Румунського фронту. Батальйон під його командуванням вів безперервні бої з німецькими окупантами, білокозаками і різними бандами, відходячи в складі Тираспільського Червоногвардійського загону в напрямі Одеси, Катеринослава, Воронежа.

Видувавши після тяжкої контузії в Катеринославі, І. Е. Якір приїхав у Калач, а потім з рештками Тираспільського загону в Воронеж. Тут його обирають членом Воронежського комітету партії. В липні він призначається комісаром, а потім командиром Поворонського району (бойової дільниці), а у вересні— начальником Політуправління Південної частини військ Південного фронту, створеної для боротьби з білокозаками. У жовтні 1918 р. І. Е. Якір призначається членом Реввійськради VIII армії, командує групою військ VIII армії⁴.

На одній з найвідповідальніших ділянок фронту восени 1918 р. з півдня через Воронеж генерал Краснов зібрав сили, щоб повести наступ на Москву. Проти білокозків Краснова діяла велика група військ під командуванням авантюриста Сахарова, який заявляв себе поборником Радянської влади, але не бажав підкорятися наказам командування VIII армії. Самовільно вирішивши оголосити фронт, перебраться на Україну, Сахаров тим самим відкривав противнику шлях на Москву. Становище було надзвичайно загрозливе. Командування VIII армії доручило І. Е. Якіру ліквідувати заколот Сахарова, не допустити ворога до Москви.

Ризикуючи життям, Якір один на паровозі прибув у розташування військ Сахарова в Острозьк. Зустріли його тут явно недружелюбно. Оточений зі всіх боків сахаровською охороною, І. Е. Якір твердо і сміливо заявив Сахарову: «Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет дізнався, що Ви збираєтесь зрадити Радянську владу. Мені наказано перевірити ці відомості і коли це правда, застрелити Вас»⁵. Сміливі і рішучі дії І. Е. Якіра змусили Сахарова і його оточення перейти в повне оперативне підпорядкування штабу VIII армії.

За успішне керівництво бойовими операціями військових частин проти білокозків генерала Краснова, ліквідацію сахаровського заколоту та інші успішні бойові операції І. Е. Якір одним із перших у нашій країні був нагороджений орденом Червоного Прапора. Це був орден № 2, перший орден одержав видатний пролетарський полководець В. І. Блюхер.

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 39, оп. 4, од. зб. 132-а, арк. 14.

² Там же, арк. 3-Б.

³ І. Э. Якір. Воспоминания о гражданской войне, М., 1957, стр. 7.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 39, оп. 4, од. зб. 132а, арх. 62.

⁵ Газ. «Пролетарская Правда» (орган Киевского губкома КП(б)У), 1 липня 1923 р.

У липні 1919 р. була сформована 45-а стрілкова дивізія, яка входила до складу XII армії, а начальником її був призначений І. Е. Якір. Дивізія під його командуванням відкрила себе невмирущою славою в період громадянської війни, відстоюючи завоювання Жовтня.

У серпні 1919 р. ЦК РКП(б) і головне командування Червоної Армії поставило завдання перед 45-ою, 47-ою і 58-ю дивізіями XII армії продовжувати оборону південної частини України. Наприкінці серпня ці дивізії були відрізані від решти частин армії і головних сил Червоної Армії і опинилися в глибокому тилу ворога.

Щоб поліпшити оперативне керівництво, Головне командування Червоної Армії України звело ці дивізії в одну Південну групу військ, поставивши перед нею завдання — пробитися по тилах противника на північ на з'єднання з головними силами Червоної Армії. Командуючим цієї групи військ був призначений І. Е. Якір. До складу Реввійськради Південної групи увійшли відомі партійні працівники Одеси — Ян Гамарник, Лаврентій (Л. Й. Картвелішвілі), І. Е. Кліменко і член Реввійськради XII армії В. П. Затонський, який прибув на допомогу. Вся операція Південної групи військ по виходу з білогорядського оточення тривала 28 днів. І. Е. Якір проявив себе здібним, талановитим воєначальником. Героїчний похід закінчився 19 вересня, коли Південна група при взаємодії з частинами 44-ої дивізії з боями звільнила Житомир від ворога. Командування Південної групи військ успішно виконало поставлене перед нею завдання, врятувало від смерті десятки тисяч червоноармійців, вивело їх з району оточення, зберегло зброю і подало моральну підтримку Червоній Армії.

Після визволення Житомира Південна група військ одержала завдання Головного командування розгорнути рішучий наступ на Київ. Частини 58-ої дивізії, бригада Котовської, яка була в складі 45-ої дивізії і Богунська бригада 44-ої дивізії, оволодівши Києвом, завдали тим самим вирішального удару тилові денікінської армії.

Реввійськрада XII армії у зверненні на ім'я І. Е. Якіра палко вітала війська Південної групи з успішним завершенням походу. «Ваша південна група вражає своєю відвагою, сміливістю і бадьорістю, породжує впевненість у швидкій перемозі над зграєю поміщиків і генералів»⁶, — говорилось у зверненні.

Політуправління і Реввійськрада XII армії у спеціальному зверненні також вітали бійців і командирів 45-ої дивізії⁷.

За вміле оперативне керівництво військами під час переходу Південної групи її командуючий І. Е. Якір був нагороджений другим орденом Червоного Прапора. Рада Оборони Радянської республіки 1 жовтня 1919 р. за підписом В. І. Леніна винесла постанову: «Нагородити славно 45-у і 58-у дивізії за героїчний перехід на з'єднання з частинами XII армії почесними прапорами революції»⁸.

Після виконання завдань по Південній групі військ І. Е. Якір на початку листопада знову призначається начальником прославленої в боях 45-ої дивізії. Після розгрому Червоною Армією Юденича під Петроградом 45-а дивізія була перекинута на Південний фронт, де вела запеклі бої по ліквідації денікінської армії, банди Махна, визволила Катеринослав, Одесу, Тираспіль.

Під час боїв з іноземними інтервентами у березні—вересні 1920 р. І. Е. Якір командує на Радянсько-польському фронті Фастівською, Золочівською і Львівською групами військ. За бойові успіхи на польському фронті І. Е. Якіра було нагороджено третім орденом Червоного Прапора.

В жовтні—листопаді 1920 р. І. Е. Якір бере активну участь в керівництві операціями по розгрому і вигнанню з української землі петлюрівських, махновських та інших банд, за що був нагороджений Центральним Виконавчим Комітетом почесною революційною зброєю.

Великі заслуги має І. Е. Якір в будівництві Збройних сил СРСР в мирний час. Після закінчення громадянської війни він займає відповідальні військові посади. З квітня 1921 р. І. Е. Якір командує військами Кримського, а з жовтня — Київського військового району і Київського військового округу. В 1924—1925 рр. І. Е. Якір працює начальником Головного Управління військово-навчальних закладів РСЧА. В 1925—1937 рр. І. Е. Якір — командуючий військами України і Криму, а потім Київського військового округу.

З 1930 р. він був членом Реввійськради СРСР. У лютому 1926 р. І. Е. Якіра Раднарком СРСР призначив уповноваженим Народного Комісаріату у військових і морських справах Союзу РСР при Раді Народних Комісарів Української РСР⁹.

І. Е. Якір уміло поєднував військову роботу з партійною і державною. За час роботи на Україні він обирався членом ЦК КП(б)У, був членом Політбюро ЦК КП(б)У, а з 1934 р. — членом ЦК ВКП(б). Починаючи з V Всеукраїнського з'їзду Рад (1921 р.) Якір обирається членом ВУЦВК. З 1923 р. він член ЦВК СРСР багатьох скликань.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 375, арк. 103.

⁷ Там же, арк. 104.

⁸ «Из истории гражданской войны в СССР», т. 2, стор. 523.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 39, оп. 4, од. зб. 132а, арк. 66.

І. Е. Якір належить до найвидатніших полководців Радянської Армії, виховани Комуністичною партією. Життя видатного радянського полководця трагічно обірвалося в 1937 р.

П. У. ШАГОЄ

ПОЛКОВОДЕЦЬ СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА СЕМЕН ВИСОЧАН

(До 300-річчя з дня загибелі)

У багатотомовій історії західноукраїнських земель є чимало видатних героїв, як своїми ділами вписали славні сторінки в літопис народно-визвольної боротьби,— Муха Олекса Довбуш, Іван Бойчук, Лук'ян Кобилниця та інші. Серед них не останнє місце займає Семен Гнатович Височан — визначний діяч визвольного руху українського народу середини XVII ст. У радянській історіографії ця цікава історична постать, на жаль зовсім не висвітлена. Ім'я Височана тільки деколи і здебільшого припадочно згадується в працях, які розглядають визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. але автори їх обмежуються лише тим, що встановлюють його справжнє ім'я, не кажучи нічого про походження і діяльність.

Вперше про Гната Височана згадується в міських галицьких актах у 1609 р.¹ Щодо його походження серед істориків нема одностайного погляду. Деякі з них вважають, що Семен Височан прибув з Наддніпрянщини з козацькими загонами Хмельницького восени 1648 р., щоб очолити повстання селян Коломийського повіту².

Інша група істориків відстоювала думку, що Семен Височан, як і його батьок Гнат,— з місцевих мешканців³, на що прямо вказують тогочасні акти. Однак і ця група не дає однозначної відповіді на питання, чи Гнат Височан був шляхтичем, чи селянином⁴. З джерел ми дізнаємось, що Гнат Височан, батько Семена — заможний селянин, родом з наддністрянського с. Викторова, яке входило до складу галицького староства. Кілька шляхтичів в одній із скарг протестують «проти робітного Гната Височана, батька, і Сема, його сина, підданих його королівської милості з с. Викторова»⁵. Шляхта обурюється тим, що Височан запровадив у с. Боднаріві броварню і корчму, «чого плебеям забороняють коронні права»⁶.

Гнат Височан, осадний, при допомозі селян заснував «на сирому корені» с. Слободу Височанську⁷. Можливо, він був ще й солтисом, як припускають радянські історики Е. Дракохруст⁸ і М. Горн⁹.

Проте у заснованій ним слободі Гнат Височан залишається недовго. Незабаром він, за свідченням джерел, «з певних причин, із злості і гніву» на галицького старосту, який намагався звести його до становища простого підданого, навмисно наказав селянам розійтися¹⁰, а сам переселився в околиці Боднарова.

Відносини між Височаном й місцевою шляхтою, яка підтримувала старосту, загострилися. Проте старості й шляхтичам вже нелегко було принизити його і зробити покірним, бо він користувався популярністю серед простого народу. Як видно з джерел, Височан мають «спосібних і багато людей, на це приприсоблених», організував часті наступи на татарські заgonи, які повертались з походів, визволяв бранців, захоплював здобич. Слава його в пароді зростала з кожним днем.

Освівши під Боднарвом, Гнат Височан всупереч тодішнім шляхетським правам (адже він був селянином) самовільно побудував броварню, корчму, а за селом, «за

¹ Львівський Центральний державний історичний архів (далі — ЛЦДІА), ф. 5, Галицький гродський суд, т. 113, стор. 96.

² С. Томашівський. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р., ЗНТШ, т. 23—24, Львів, 1898, стор. 39.

³ W. Łoziński. Prawem i lewem, t. I, Lwów, 1913, стор. 461; A. Czołowski. Z dziejów Chmielnicyzny na Podkarpaciu, Lwów, 1931, стор. 461; Ostaszewski. Wagańskie. Zawirucha chłopska na halickiej ziemi, Журн. «Naaz kraj», 1906, № 2, стор. 2.

⁴ Z dziejów Ukrainy, pod redakcją Wacława Lipińskiego, Kijów, 1912, стор. 235—236.

⁵ ЛЦДІА, ф. 5, т. 123, стор. 1230.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Е. И. Дракохруст. Галицкое Подкарпатье XVI века и движение опришков. Журн. «Вопросы истории», 1948, № 1, стор. 55.

⁹ М. В. Горн. Расслоение деревни русского воеводства к середине XVII века. Наукові записки Львівського державного педагогічного інституту. т. II, Львів, 1948, стор. 146.

¹⁰ ЛЦДІА, ф. 5, т. 123, стор. 1230.

рікою межі лісом» — простий двір величиною «на кілька пострілів з лука»¹¹. Використовуючи наявні великі військові дружини, які, очевидно, були організовані ним з різних селян-втікачів, визволених бранців, він не підкорявся нікому і управляв своїм маєтком за власним розсудом. Це викликало обурення шляхти, яка почала скаржитись, що Гнат Височан «жодної зверхності над собою не хоче мати і взагалі вільності собі навіть більші, ніж шляхетські, присвоїв»¹². Його двір став ніби військовою фортецею, де зосереджувались добрі дружини і, як записано в актах, «багато людей на то приспособлених»¹³.

Гнат Височан підтримував зв'язки з галицькими опришками, адже не випадково шляхта звинувачує його в тому, що він побудував двір «на стороні від людей, на підозрілому місці, щоб там вільно міг тримати зв'язки з розбійниками і опришками»¹⁴. В боротьбі з шляхтою Височан у першу чергу спирався на селян і опришків^{15–16}.

В такій обстановці підрастав його син Семен. Коли він народився — невідомо. Вперше про нього згадується в 1626 р. в одній із скарг шляхтичів Сулятицьких і Боднарівських. Вони пишуть, що Гнат Височан голосом «дзвону підняв підданих у Боднарові, а коли ті зійшлися, наказав своєму синову Сему»¹⁷ убити шляхтича Сулятицького.

Молодий Семен ріс в умовах постійної боротьби з шляхтою і татарами, набував військового досвіду й практики, що відіграло важливу роль у його майбутній діяльності. В наступні роки відомості про Гната Височана зникають, а Семен на початку Визвольної війни 1648—1654 рр. очолює народний рух на Галицькій землі¹⁸.

Напередодні Визвольної війни селянський рух тут досяг досить широкого розмаху. Особливо активно діяли галицькі опришки зі своїми молдавськими і закарпатськими побратимами. Селяни й опришки були тією ударною силою, яка під керівництвом досвідченого ватажка могла підняти повстання не менше, ніж на Наддніпрянщині, що визнавали вищі шляхетські сановники¹⁹.

Все це й сприяло широкому розвитку восени 1648 р. народної визвольної боротьби в Галицькій землі під проводом Семена Височана. Цього не можуть заперечити навіть буржуазні історики. Так, Липинський прямо пише, що «емісари Хмельницького висилались не лише на Покуття, де ґрунт був найбільш відповідний і Височан більше від інших здібний і щасливий, і йому вдалося зробити більше від інших»²⁰. Деякі дослідники твердять, що коли агенти Хмельницького зайшли в цей край, то виявили і ґрунт «приготований і відповідного керівника»²¹.

Прямих документів про зв'язки Височана з посланцями Хмельницького або самим гетьманом поки ще не знайдено. Проте ці зв'язки, очевидно, існували, оскільки рух досяг тут особливого розвитку. Хмельницький з метою ослаблення шляхетського тилу вислав у різні місцевості свої війська²².

Блискучі перемоги гетьмана на Придніпрянщині і під Пилявцями дали йому можливість вирушити з козацькими частинами восени 1648 р. у Західну Україну.

В цей час Семен Височан, «проводир повсталі черні»²³, виступає на чолі значних сил повстанців. В першу чергу до нього приєднувались загопи дрібної української шляхти, які відіграли в народному русі серйозну роль²⁴.

Активну участь у повстанні взяли також міщани, хоч основне ядро армії Височана становили галицькі селяни. Це була справжня армія, з своєю артилерією, прапорами.

Головним опорним пунктом боротьби стало м. Отинія²⁵, яке перебувало в центрі основних вогнищ селянського руху Галичини. На півночі діяли повстанці Товмаччини, на сході — Коршівщини і Городенщини, на півдні — Делятинщини і Заболотівщини, на південному заході — повсталі Солотвинщини та інших гірських сіл.

¹¹ ЛЦДІА, ф. 5, т. 123, стор. 1230.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

^{15,16} Там же, стор. 1230—1233.

¹⁷ Там же, стор. 132—133.

¹⁸ В. Лозинський, а за ним і деякі інші історики помилково приписують керівництво народним рухом у 1648 р. не Семенові, а його батькові Гнатові, що суперечить фактам (див. W. Loziński). Назв. праця, стор. 478. (На це звернув увагу Липинський в 1912 р. в назв. праці, стор. 236).

¹⁹ Львівська державна наукова бібліотека УРСР, відділ рукописів, ф. Оссолінських, № 225/П, арк. 197.

²⁰ В. Липинський. Назв. праця, стор. 237.

²¹ Ostaszewski-Waganiński. Назв. праця, стор. 12.

²² І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., стор. 153—154.

²³ Жерела до історії України-Руси (далі — Жерела...), т. V, Львів, 1901, стор. 5.

²⁴ Там же, т. IV, стор. 152, 155, 156.

²⁵ Там же, т. V, стор. 5.

Найзначнішою перемогою Семена Височана було здобуття міцної покутської фортеці в с. Пнів. Ця фортеця, закладена в XVI ст. магнатами Куропатвами, належала, за твердженням деяких істориків, до «найбільш забезпечених замків на Русі». В 1621 р. зруйнована опришками, а в наступних роках відновлена і зміцнена так, що в половині XVII ст. перед виникненням Станіслава являла собою найсильнішу твердиню на Покутті²⁶. Під захист її мурів у час небезпеки ховалася докочлишня шляхта зі своїм майном. У 1648 р. тут шукали порятунку галицькі шляхтичі²⁷.

Під ударами окремих загонів Височана падали різні міста і фортеці. Пнів же залишався непорушним: розпоршені сили повстанців були неспроможні його здобути. Тому Височан з усією армією облягає Пнів. На допомогу обложеному поспішила лісами шляхта з Болехова, але, побачивши перевагу повстанців, повернула назад²⁸. Незважаючи на запеклий опір противника, Семен Височан з повсталими і «за допомогою козаків»²⁹ за декілька тижнів здобуває Пнівський замок.

Цікаво, що у визвольній боротьбі галицькому ватажку допомагали козацькі частини, які прибули сюди за вказівкою Б. Хмельницького.

На час здобуття Пнівської фортеці повстанська армія нараховувала вже 15 тис. чоловік³⁰. Таку велику ударну силу, згуртовану під єдиним керівництвом, ми не зустрічаємо в цей час у всій Західній Україні, навіть на Поділлі. Якщо в селянському русі на Прикарпатті в момент його найбільшого піднесення восени 1648 р. взяло участь близько 30 тис. чоловік³¹, то половина з них припадає на війська Височана.

Цього факту не змогли обійти навіть буржуазні історики. Так, С. Томашівський вважає, що це була «формальна армія» повстанців, створена завдяки «незвичайній енергії і організаторським талантам» Височана³². В. Липинський пише, що керівник повстанців зумів у порівняно короткий час організувати на Покутті 15-тисячну регулярну армію при допомозі та безпосередній участі місцевої руської шляхти³³.

Все це є свідченням великих військових й організаторських здібностей Семена Височана, якого тогочасна шляхта назвала «найпершим вождем» (*dux primarius*)³⁴.

Щоб на місцях закріпити перемогу, треба було створити ударні частини повсталих на чолі з досвідченими ватажками. Тому Височан посилає в навколишні райони такі загони. В Товмачі діяв один з них, що поділявся на сотні і був очолений полковником Яремком-Поповичем. В Обертині керували повсталими жуківський піп і його син Грига, їм підкорялися ватажки Хаячок, Копистка та ін. В Заболотіві діяв загін під проводом міщанина Івана Кравця, якого було обрано полковником, і підполковника Михайла Коваля. В інші міста і села вирушили менші групи. Отже, в Галицькій землі створюється щось подібне до поділу полків на Придніпрянщині після розгрому шляхетської влади.

Таку військову організацію, мабуть, підказали Височану козацькі частини.

Вірогідно, що всі ці окремі загони підпорядковувались основному центру. Це видно хоч би з того, що повстанці, які захопили в Товмачі шляхтича Корчинського, не вбили його на місці, а доставили до Отинії, де перебував Височан.

Повсталі Калушчини підтримували зв'язок з Покуттям. Так, при здобутті шляхетського замку в с. Студінка вони покликали на допомогу «компанію із-під Пнів'я»³⁵, тобто війська Височана, які були тоді під Пнівською фортецею.

У селах поблизу гір народний рух набрав особливо широкого розмаху. Селянчківською сіл об'єднувались в спільні загони, споряджені різноманітною зброєю, під керівництвом осавулів, сотників та інших ватажків, названих в актах «принципалами» і «компринципалами». Вони нищили все, що нагадувало шляхетський гніт.

На кінець 1648 р. під владою Семена Височана була більша частина Галицької землі, зокрема південна, що охоплювала майже всю територію Коломийського повіту або Покуття. Вняток становили міста Галич, Коломия, Солотвина, де зібрались великі загони шляхти і чужоземне міщанство, яке управляло цими містами і всіляко підтримувало шляхетський уряд.

Наприкінці 1648 р. обстановка надзвичайно змінилася. Визвольні війська Хмельницького залишили Галичину. Шляхта почала активізуватися. Їй вдалося несподівано захопити місто Калуш, багато керівників повстання було вбито.

²⁶ A. Czołowski. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. TeKa konserwatorska. Rocznik kola CK konserwatorów starożytnych pomników Galicji wschodniej, Lwów, 1892; ЛЦДА, ф. 5, т. 120, арк. 164—169.

²⁷ ЛЦДА, ф. 5, т. 141, арк. 1819. 1865.

²⁸ A. Czołowski. Z dziejów Chmielnicyzny na Podkarpaciu, стор. 4.

²⁹ Жерела..., т. IV, стор. 155—156.

³⁰ Там же, т. V, стор. 5.

³¹ В. В. Грабовецький. Селянський рух на Галицькому Підкарпатті в другій половині XVII ст. З історії західноукраїнських земель, вип. II, К., 1957, стор. 43.

³² С. Томашівський. Назв. праця, стор. 236.

³³ Б. Липинський. Назв. праця, стор. 236.

³⁴ Жерела..., т. V, стор. 116—117.

³⁵ Там же, т. IV, стор. 238.

Після невдалої спроби зупинити шляхту на Дністрі, Семен Височан під дедалі зростаючим натиском польських військ відступив з Покуття на Брацлавщину. Він продовжував боротьбу з шляхтою в полку Богуна³⁶. Частина покутських повстанців, рятуючись від переслідувань, перейшла на Поділля, а частина — в Молдавію. Число цих втікачів, мабуть, було великим, бо галицька шляхта 1649 р. спеціально через своїх послів вимагала від молдавського господаря видати втікачів-селян, покутських бунтівників³⁷.

1659 р. Семен Височан переходить на Лівобережну Україну. Під час панування Брюховецького заслужено стає, як повідомляють джерела, «гетьманським полковником»³⁸, відіграючи значну роль у боротьбі лівобережних гетьманів з польською шляхтою на Правобережжі. Так, в 1661 р., коли проти польського панування і гетьмана Тетері на Правобережжі вибухнуло повстання, яке охопило територію від Буга до Дністра, він спішить за наказом гетьмана Брюховецького на виручку повсталим. Допомагає прославленому запорізькому кошовому Івану Сірку, який прибув сюди з козаками громити шляхту³⁹.

В Росії було повідомлення, що Брюховецький на допомогу запорожцям послав козаків на чолі з Семеном Височаном⁴⁰.

В результаті цього походу були визволені від польської шляхти Лисянка, Ставище й інші міста аж до Чигирини⁴¹. Мабуть, за ці заслуги Височан дістає звання Лисянського полковника і зберігає його до 1665 р.⁴²

У 1665 р. Височана несправедливо обвинувачено в тому, нібито він намагався віддати полякам Лисянку. Це спростовує лист гетьмана Брюховецького до царя від 28 січня 1665 р., де говориться, що Семен Височан, будучи корсунським полковником і живучи в Лисянці, прибув зі всіма своїми сотниками, лисянськими міщанами та війтом у Канів і нарівні з іншими склав присягу на вірність і навечно невідступне підданство Росії.

Після цього Височан з міщанами повідомили, що якийсь митрополит Варнянський та із Греції Даніл підмовляв їх відступити від Росії і піддатись Речі Посполитій.

Однак полковник не лише не зламав присяги, але й мужньо боронив Лисянку перед наступом шляхетських військ Чарнецького та їх пособника гетьмана Тетері.

У серпні 1666 р. Семен Височан загинув.

В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ.

³⁶ В. Липинський. Назв. праця, стор. 237.

³⁷ АГЗ, т. 24, стор. 90/12, 19.

³⁸ В. Волк-Карачевский. Борьба Польши с козачеством во второй половине XVII и начале XVIII века, К., 1889, стор. 120.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же, стор. 120—121.

⁴¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР), т. V, (1659—1665), Спб., 1867, стор. 248.

⁴² АЮЗР, т. VII, стор. 315; т. V, 201, 273; В. Липинський. Назв. праця, стор. 271.

НАРИС ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ НА УКРАЇНІ,

вид-во «Наукова думка», К., 1966, 656 с.
(Редакційна колегія: Д. Х. Острянин (голова),
В. Ю. Євдокименко (заст. голови),
М. В. Гончаренко, Г. Г. Ємельяненко,
П. Д. Коваль, І. Д. Назаренко, М. С. Шле-
паков)

Важко переоцінити велике наукове і загальнокультурне значення виходу в світ написаної з марксистсько-ленінських позицій першої синтетичної праці про багатотомовий процес розвитку філософської думки на Україні з найдавніших часів. Адже йдеться про таку наукову галузь, яка має пряме відношення до проблем, розроблюваних найширшим колом дослідників — і філософів, і істориків, і літературознавців, і економістів, і етнографів. По-друге, історія філософії покликана висвітлити розвиток світоглядних уявлень людей (від найпримітивніших до заснованих на справді науковому пізнанні об'єктивних закономірностей), тобто те, що становить основу культурного процесу, теоретичні підвалини духовного життя народу. Радянські люди не можуть бути байдужими до духовних цінностей, що вироблялися багатьма поколіннями протягом століть.

Розвиток філософської думки на Україні автори рецензованої праці показують як діалектичний процес боротьби матеріалізму з ідеалізмом, боротьби прогресивних філософських ідей проти реакційних. На конкретному фактичному матеріалі розкриваються багаті матеріалістичні, атеїстичні, інтернаціоналістські традиції духовного життя українського народу. Разом з тим не загущуються її ідеалістичні течії, що протистояли матеріалістичній філософській думці. В ході викладу основного матеріалу автори книги викривають реакційну суть буржуазно-націоналістичних філософських теорій, спростовують наклепницькі вигадки й перекручення, до яких сьогодні вдаються діячі українського буржуазно-націоналістичного охвістя за рубежом.

Безперечно, читач рецензованої книги одержує уяву про вклад українського народу у розвиток світової філософської думки, хоч ця уява могла б бути чіткішою, якби автори більш, так би мовити, прицепливо підійшли до відбору аналізованого ними матеріалу. Поки що ж необхідної чіткості немає. Книга носить назву «Нарис історії

філософії на Україні», а в книжковій анонсації говориться вже про розвиток філософської і суспільно-політичної думки. Така ж розбіжність панує в назвах розділів і параграфів, де в одних йдеться лише про філософську, а в інших — про філософську і суспільно-політичну думку (отже, чомусь «Філософські погляди декабристів», але «Філософські і суспільно-політичні погляди Т. Г. Шевченка» або «Філософські і соціологічні погляди О. О. Потебні і М. П. Драгоманова» і т. п.).

Справа не тільки в порушеннях єдиної методики дослідження, що знайшло відбиття в різномірних заголовках, а й у змісті. Залучення матеріалу з історії суспільно-політичної думки не просто поширило тему рецензованої праці, але й наклало відбиток певної однобічності на висвітлення світогляду деяких діячів. Так, виклад історії філософської думки XVII ст. великою мірою ведеться навколо важливої суспільно-політичної (а не філософської!) проблеми возз'єднання України з Росією. Іноколи цілком під цим кутом зору розглядаються погляди таких визначних діячів того часу, як Іван Вишенський, Іов Борецький, Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Феофан Прокопович. І оскільки ці люди справді ставились позитивно до возз'єднання України з Росією, автори книги, прагнучи підкреслити їх прогресивність, обмежуються тільки їхнім ставленням до названої проблеми, а коли й розглядають філософські погляди, то й їх обов'язково намагаються витлумачити як прогресивні.

Оцінивши Івана Вишенського за його суспільно-політичними поглядами як письменника-демократа, автори і його критику античних філософів намагаються представити як прогресивну, хоча, як видно навіть з наведеної в книзі цитати, Вишенський тут займав консервативну позицію і критикував Арістотеля й Платона за їх безбожжя, а зовсім не за те, що вони «протиники православ'я» (стор. 52). (Як відомо, названі древньогрецькі філософи жили задовго до виникнення християнства.) Або, давши досить об'єктивний аналіз філософських поглядів Феофана Прокоповича, автори значають, нібито лише його посада професора богослов'я завадила йому відверто спростовувати догмати релігії (стор. 70), хоча, зрозуміла річ, він і не ставив собі такого далекоглядного завдання.

Придїляючи багато уваги суспільно-політичним питанням, автори рецензованої кни-

ги широко залучають для висвітлення поряд з філософськими також історичні, юридичні і літературно-художні пам'ятки. Так, до книги потрапили відома пам'ятка історичної, а не філософської, науки — «Синопис» Гізеля, драма Кониського «Воскресіння мертвих», «Слово о полку Ігоревим» та багато іншого. Навіть джерела фактичного матеріалу, до яких вдаються автори книги, інколи чисто випадкові. Наприклад, викликає подив те, що, характеризуючи релігійні вірування східних слов'ян, автори книги посилаються на місцеву історичну пам'ятку XVII ст. «Густинський літопис» (стор. 31), а не на першоджерело — найстародавніший з відомих науці дренворуських літописів — «Повесть временных лет», з якої брали відповідний фактичний матеріал усі пізніші літописці.

Звичайно, суспільно-політична й філософська думки — споріднені галузі суспільної свідомості, що впливають одна на одну, але ж кожна з них має і свою, тільки їй властиву проблематику. Зокрема, предметом дослідження історико-філософської науки є філософська думка, яка охоплює собою розуміння сукупності загальних законів природи, суспільства й людського мислення. Це особливо важливо мати на увазі, зважаючи на особливості розвитку в Україні, як зрештою і в Росії, філософської думки, передові течії якої розвивалися в XIX ст. не професійними, а головним чином, революційно-демократичними письменниками. Отже твори останніх авторів рецензованої праці повинні були розглядати з точки зору відбиття в них філософського світорозуміння Здебільшого вони так і зробили, але далеко не завжди, внаслідок чого в книзі багато зайвих сторінок, що не мають прямого відношення до загальної теми дослідження, бо висвітлюють історичні або політичні погляди того чи іншого діяча.

Характеристика Коцюбинського, наприклад, значною мірою ґрунтується на літературознавчому аналізі (стор. 292—294), а матеріал про Котляревського (стор. 128—129) і зовсім не має ніякого відношення до історії філософії, оскільки йдеться лише про вклад його у розвиток культури. До речі, фактичною неточністю є твердження авторів книги (стор. 106), нібито створені на початку XIX ст. постійні театри у Києві, Одесі, Полтаві, Харкові та інших містах сприяли розвитку національної культури (адже діяльність цих установ не ґрунтувалася на українському репертуарі), явним перебільшенням є характеристика представників козацько-старшинської феодальної верхівки Кочубея та Іскри як «борців за народне щастя».

Авторам вдалось в основному розкрити суть філософських поглядів Т. Шевченка, І. Франка, С. Подолінського, П. Грабовського, але, на жаль, книга не дає загальної цілісної ґрунтовної характеристики революційно-демократичного напрямку в українській філософії, особливо періоду кінця XIX — початку XX ст. Шляхом відне-

сення матеріалу про всіх українських революціонерів-демократів у розділі про філософську думку XIX ст. автори рецензованої праці безпідставно спростили суть проблеми української революційної демократії, яка, як течія прогресивної філософської і суспільно-політичної думки, існувала поряд з революційною соціал-демократією аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Між тим, це цікаве суспільно-політичне явище взагалі ще не знайшло глибокого й докладного наукового роз'яснення.

Слід вказати й на деякі інші прогалини. Авторі книги не висвітлили цілий період в три з половиною століття (XIII — перша половина XVI ст.) — розквіт Галицько-Волинського князівства, існування Литовсько-Руської держави тощо. Невиправданою є також відсутність у рецензованій книзі спеціального параграфу про філософські погляди народників. Авторі обмежуються невеликим абзацем про українського народника І. Фесенка (стор. 338) і принагідними побіжними згадками про боротьбу марксизму з народництвом.

Дуже загальну, надто поверхову і дещо суперечливу характеристику дано М. Костомарову. На стор. 234 його охарактеризовано як теоретика українського буржуазного націоналізму, хоч тут же зазначено, що він позитивно оцінював воз'єднання України з Росією. В цілому ряді інших місць книги ім'я Костомарова згадується поряд з іменем П. Куліша, хоча їх суспільно-політичні позиції не були тотожними. Звичайно, в концепції Костомарова були й окремі націоналістичні положення, пізніше роздуть буржуазними націоналістами, що, намагаючись використати високий науковий авторитет Костомарова, почали після його смерті видавати за свого ідеолога. Не заштовбувати хибних націоналістичних елементів у світогляді Костомарова, не можна також не зважати на час їх виникнення в умовах жорстокого національно-колонізаторського гніту царизму на Україні ще до того, як передовою революційною силою став пролетаріат і його партія. Тут слухно пригадати ленінське положення про наявність загальнодемократичного змісту проти гноблення в кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації¹. До речі, позитивно згадувана (стор. 153) стаття про Україну, вміщена в герценівському «Колоколе», належить перу Костомарова, а не Герцена. Це вже давно доведено.

Безперечною заслугою авторів рецензованої праці є те, що вони на повний голос сказали про певну ідейну спорідненість кирило-мефодіївців з декабристами. «Головна мета. — пишеться в книзі, — яку ставило перед собою Кирило-Мефодіївське товариство. — боротьба проти кріпосництва і поширення ідей федерації слов'янських народів на основі повної свободи, рівноправ'я і встановлення республіканського ладу — робила його певною мірою спадкоєм-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 379.

цем і продовжувачем революційних традицій декабристів» (стор. 151). Проте, зробивши істотний крок вперед в оцінці Кирило-Мефодіївського товариства, автори не пішли далі і вже за усталеною традицією, яка, безумовно, вимагає виправлення, всіляко наполягають на тому, нібито названа організація роздиралася непримиренними суперечностями, й словом не згадуючи, що ж об'єднувало кирило-мефодіївців в одному, нелегальному колективі. При висвітленні поглядів декабристів, навпаки, наголошується на спільних рисах світогляду окремих декабристів, підкреслюється спільне в їх поглядах, що об'єднувало дворянських революціонерів на єдиній суспільно-політичній платформі. І це цілком правильно, хоч загально-історична характеристика декабристських організацій (стор. 136) ґрунтується не на найновіших досягненнях радянського декабристознавства, узагальнених у двотомнику академіка М. В. Нечкіної «Восстание декабристов», а на опублікованій ще в 1927 р. праці цього ж автора «Общество соединенных славян», де перебільшувались класові розбіжності між окремими декабристськими товариствами.

Не можна погодитися з характеристикою філософських та суспільно-політичних поглядів В. Левинського (стор. 566—567). Авторі книги підносять його як пропагандиста і популяризатора марксистсько-ленінської філософії на Західній Україні в середині 20-х і на початку 30-х років, але разом з тим визнають, що іноді, мовляв, він фальсифікував марксизм. Якщо ж розкрити дужки останнього надто загального твердження, то виявляється, що колишній редактор відомого націоналістичного журналу «Дзвін» (1912—1914 рр.), один з провідних діячів дрібнобуржуазної УСДРП В. Левинський, хоч і підтримував позицію більшовиків у ставленні до світової імперіалістичної війни, але після Великої Жовтневої соціалістичної революції поставився вороже до Радянської влади, свідченням чого є сповнені наклепницьких антирадянських інсинуацій його брошури 20-х років: «Соціалістична революція і Україна», «Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи», «Єдина неділіма Советська Росія», «Етика і соціалізм», «Лев Юркевич» та ін. Конкретне ознайомлення із змістом цього доробку показує, що нема підстав говорити про якісь заслуги Левинського в популяризації і пропаганді марксизму-ленінізму.

У книзі висвітлена й проблема поширення марксистської філософії на Україні, роль М. І. Зібера в пропаганді економічних і філософських ідей Маркса і Енгельса, боротьба за марксистсько-ленінську філософію в епоху імперіалізму. Проте автори чомусь не використали великий доробок істориків у цій галузі й дуже збіднили книгу. Адже як можна серйозно говорити про широке проникнення марксистсько-ленінських філософських ідей у гущу народних мас під час першої російської революції (стор. 403—

409) і водночас жодним словом не сказати про легальні видання в Одесі і Києві мовними тиражами праць Маркса і Енгельса (виходили 41 раз!), про перше легальне видання в Одесі 5-тисячним тиражем брошури В. І. Леніна «Аграрне питання і критика Маркса», про київську легальну білшовицьку газету «Работник», на сторінки якої було видруковано статтю В. І. Леніна «Напередодні», про численні перевидання статей і листівок В. І. Леніна в нелегальних друкарнях Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Харківської, Луганської, Конотопської і Сумської організацій РСДРП, про доставку з-за кордо і розповсюдження нелегальних газет з лінінськими статтями та окремих його праць.

Не розкрито і питання про дальше поширення і утвердження марксистсько-ленінської філософії у визвольному русі на Україні в період від першої буржуазно-демократичної революції і до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Білшовицькі організації і в ці роки передрукували окремі лінінські праці, розповсюджували твори Маркса, Енгельса і Леніна допомагали масам, за лінінським висловом переварити їх. Авторам нарисів варто процитувати хоча б таке визнання однієї читачок праць Маркса в листі з Одеси в 18 липня 1907 р.: «Я читаю, багато читаю, один Маркс дав мені страшенно багато нового: «Капітал», цей громовий акорд протесту, кинутий в лице капіталістичного ладу, потряс мене до глибини душі; раніше Маркс був для мене строгим вчителем, якого байдуже поважала, тепер він став для мене любимим вчителем. Цей вчитель і тільки геніальний дослідник, він поет, пророк і борець»². Щоб показати поширення марксистсько-ленінських філософських ідей на Україні, доцільно було б також використати промови Г. І. Петровського в Дубні статті С. В. Модестова в «Соціал-демократі», кореспонденції в «Правде», статті більшовицьких газетах «Одесский рабочий» і «Железнодорожный пролетарий» (Київ присвячені 25-й річниці смерті К. Маркса Зовсім невинуватим відсутність будь-якого матеріалу про поширення марксистсько-ленінських ідей в 1900—1917 роках на Західній Україні, хоч на цю тему є також цінні дослідження істориків³.

Автори нарисів зробили першу спробу дослідити розвиток марксистсько-ленінської філософії на Україні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. ліквідацією експлуататорських класів була знищена соціально-економічна база для існування різних філософських напрямів, і

² Газ. «Радянська Україна», 5 травня 1958 р.

³ Див. М. Волянчук, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960, 230 с.; А. Д. Ярошенко. Під лінінським прапором (В. І. Ленін і революційний рух на Західній Україні). Львів, 1961, 95 с.; та ін.

Українській РСР утверджується єдина марксистсько-ленінська філософія. Але, як результату пережитку минулого і певного впливу сучасної буржуазної ідеології, в республіці проявлялися різні відхилення від марксистської ідеології, з чим велась гостра непримиренна боротьба. Важливу роль у цій боротьбі, у вихованні народних мас у дусі марксистсько-ленінського світогляду мало видання й розповсюдження великими тиражами творів Маркса, Енгельса і Леніна. На жаль, і за радянський період дуже блідо висвітлене це питання.

Мало залучено і праць видатних діячів КП України та Української Радянської держави, особливо їх промов і виступів на з'їздах партії, полемічних статей на захист марксизму-ленінізму, проти його ревізії троцькістами, буржуазними націоналістами та іншими опортуністами. Адже за роки Радянської влади, коли марксизм-ленінізм став єдиною ідеологією партії і всього народу, він знаходить практичну й творчу основу для свого дальшого розвитку саме в діяльності партії. Тому хотілося б більше прочитати про вклад В. П. Затонського, Е. І. Квірінга, С. В. Косіора, Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря та інших партійних діячів у справу пропаганди і захисту марксистсько-ленінської ідеології.

Не показано в книзі й багато вихованих партією працівників філософського фронту, які творчо розвивали окремі питання марксистсько-ленінської філософії. Серед таких діячів можна назвати Є. Гірчака та Юриця — вихованців Інституту червоної професури в Москві. Їх філософські праці 20-х років мали бойовий партійний характер. Позитивну роль у розвитку філософської науки на Україні відіграли також Т. Степовий, Ф. Беляєв, Р. Левік — перший директор Інституту філософії ВУАМЛІН, Н. Дубовий голова «Спілки безвірників» на Україні та інші. Варта уваги істориків філософської думки на Україні також керівник кафедри історичного матеріалізму Харківського технологічного інституту, стара більшовичка Г. Кочаровська (1871—1932 рр.), яка застосовувала діалектично-матеріалістичний метод у природознавстві й фізиці, боролася проти механіцизму і меншовиствующого ідеалізму⁴.

З почуттям міри, без зайвої сенсаційності і разом з тим досить гостро висвітлюють автори рецензованої книги гальмуючий вплив культу особи на розвиток філософської науки (стор. 477, 499—501, 528—529). Матеріал, який тут подається, конкретний і переконливий. Але, згадуючи відому сесію ВАСГНІЛ (1948 р.), що проходила в умовах культу особи, і правильно критикуючи тих біологів, які тоді сліпо пішли за настановами Т. Лисенка (стор. 547), автори книги й словом не згадали тих філософів, які своїми працями сприяли монополюванню

утвердженню Лисенка в біологічній науці.

Загальним недоліком розділів, присвячених розвитку філософської думки на Україні в радянський період, є їх емпіричний, описовий характер, надмірна бібліографічність. Якщо в характерніші філософського фронту на Україні 20-х років та його активних діячів автори книги допускають істотні прогалини, то до своїх сучасників вони ставляться надто щедро, наводячи інколи довгі списки праць (стор. 541), які ні за місцем видання, ні за проблематикою, ні за авторством прямо не стосуються історії філософської науки в УРСР. Інколи зовсім безпідставно автори відносять до доробку філософів історико-партійної праці, як, наприклад, згадувана на стор. 612 монографія Г. М. Окладного «Во главе масс. Из опыта работы Харьковской партийной организации по реализации решений XX и XXI съездов» (Х., 1961).

Надто скупо автори книги характеризують творчий доробок 20-х років у галузі дослідження історії філософії. Дві сторінки з рядом випадково названих праць — оце й усе з цієї проблеми. Відбувшись загальним твердженням, що дослідники тоді обмежувались розглядом світогляду Сковороди, Драгоманова, Шевченка і Франка (хоча й це не точно, бо чимало тоді писалося й про Костомарова, Максимовича та інших діячів, що внесли вклад у розвиток філософії на Україні), автори рецензованої книги не зробили серйозної спроби розібратися в цьому доробкові, а з ходу відмели його, давши категоричний висновок, що погляди названих діячів освітлювалися неправильно (стор. 555), пролюструвавши це кількома випадковими прикладами. В той же час у розділах з радянського періоду чимало зайвого, що не має прямого відношення до теми, матеріалу загальноісторичного, історико-партійного, літературознавчого і т. п. характеру. Наявність цього матеріалу «розпушує» зміст книги, позбавляє його необхідної цілеспрямованості.

Нарис не дає повного уявлення і про сучасний стан дослідження філософської думки на Україні. Адже окремі проблеми з історії філософії розробляють не тільки філософи, а й історики, літературознавці, економісти. Тимчасом автори нарису зовсім ігнорують дослідження своїх колег, а якщо й декого згадають, то лише визначних літературознавців. Так, наприклад, відзначаючи великий розмах досліджень світогляду великого українського поета Т. Г. Шевченка, називають праці філософів, хоч суспільно-політичні й філософські погляди великого Кобзаря досліджуються і в працях істориків України. Серед багатьох досліджень про Івана Франка перелічені праці філософів і чомусь не згадано праць істориків.

Автори нарису відзначають широке висвітлення на Україні ленінського етапу у розвитку марксистсько-ленінської філософії, називають публікації про роль В. І. Леніна у розробці найважливіших проблем марксистської філософії, виділяють праці

⁴ Див. журн. «Большевик», 1925, № 2—3; журн. «Більшовик України», 1931, № 23—24.

Г. Г. Ємельяненко і М. П. Медведєвої з історії поширення марксистсько-ленінських філософських ідей (стор. 647—648). Але хіба ці дві праці можуть дати повне уявлення про стан розробки цієї проблеми, якщо не сказати про великий доробок радянських істориків? Безперечно, ні! Крім згаданих уже праць про поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, вийшов ще ряд спеціальних досліджень про видання й розповсюдження творів К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна на Україні⁵, про зв'язки і вплив В. І. Леніна на діяльність більшовицьких організацій України, на революційно-визвольний рух українського народу⁶. Саме ігнорування досліджень істориків і не дало можливості авторам нарисів повністю розкрити питання про поширення марксистсько-ленінських філософських ідей на Україні.

Книга не вільна і від окремих помилок. Автори повторюють, наприклад, застарілу формулу про те, що між Марксом і Енгельсом, з одного боку, і Леніним, з другого, лежала наче ціла смуга панування опортунізму II Інтернаціоналу (стор. 366). Тимчасом ніякої такої смуги не було, бо, по-перше, В. І. Ленін став на шлях революційної боротьби ще за життя Енгельса і в рік його смерті (1895 р.) був уже загально визнаним керівником петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», автором класичної праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», а, по-друге, в той час не було ще і панування опортунізму в II Інтернаціоналі — воно виявилось значно пізніше, десь на початку світової імперіа-

⁵ Л. Ю. Беренштейн. З історії розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні в дожовтневий період, «Український історичний журнал», 1960, № 2; С. А. Воробйова, Т. К. Молодіди. Видання і переклад творів В. І. Леніна на Україні в роки Радянської влади, там же; П. Л. Варгатюк. Про розповсюдження творів В. І. Леніна на Катеринославщині (1917 р.). «Український історичний журнал», 1964, № 2; П. О. Новиков. Розповсюдження творів В. І. Леніна на Поділлі (1905—1907 рр.), «Український історичний журнал», 1963, № 2; Й. Д. Ремезовський. Із історії видання і поширення праць В. І. Леніна на Україні в дожовтневий період, «Збірник наукових праць кафедри історії КПРС Київського університету», 1960, № 5, та ін.

⁶ О. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр., К., 1960; С. Мельник. В. І. Ленін і Одеська партійна організація, Одеса, 1960; П. Варгатюк. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація, Дніпропетровськ, 1961; А. Д. Ярошенко. Назв. праця; М. І. Куличенко. В. І. Ленін і Харьковская большевистская организация (1895—1917 гг.), Харьков, 1964, та ін.

лістичної війни, коли стався крах II Інтернаціоналу. Невірно також прив'язувати створення в Росії справді марксистської партії тільки до початку XX ст. і II з'їзду РСДРП (стор. 365, 401), бо сам В. І. Ленін відносив її заснування до I з'їзду РСДРП, а на II з'їзді РСДРП була вже завершена титанічна робота революційних соціал-демократів на чолі з В. І. Леніним по створенню такої партії. Стара «Искра», писав В. І. Ленін, перемігши «економізм», «відновила, на початках марксизму і революційних с.-д. принципів, с.-д. партію (засновану в 1898 р., але потім зруйновану арештами)»⁷.

У книзі помилково названо 1904 р. як дату виникнення «Спілки» і УСДРП (стор. 364), тоді як насправді тільки «Спілка» виділилась у грудні 1904 р., відколовшись від РУП, а УСДРП була новою назвою старої РУП, прийнятою на її II з'їзді у грудні 1905 р. Працю В. І. Леніна «До сільської бідноти» названо «До селянської бідноти» (стор. 292), працю К. Маркса («До критики політичної економії» — «До критики політекономії», (стор. 326), с. Тептіївка — Тетієвкою (стор. 384), І. Х. Лалаянца — О. Лалаянцем (стор. 385). Назву ленінської газети «Искра» в одному випадку дають українською мовою (стор. 254, 292), в іншому російською (стор. 366 та ін.). Вчених-матеріалістів дають т. з. повними ініціалами, то з скороченими, то з датами їх життя, то без них (стор. 316, 321, 338, та ін.).

Немає єдності в термінології. Наприклад, як народний синонім назви біблії в книзі вживаються терміни: «святие письмо», «святищенне письмо», «святищенне писання» (хоча літературно точним є тільки перший з трьох). Інколи автори книги зловживають суто спеціальною термінологією без будь-яких її пояснень: окканизм, ентелехія, метемпсихоз (стор. 31, 66, 78). Є й чимало редакційних огріхів, невиправданих повторень.

На завершення слід сказати, що всі відзначені намн більші або менші недоліки, слабкі місця, спірні положення й редакційні огріхи аж ніяк не є обличчям рецензованої книги. Зосередження уваги на них має на меті допомогти авторам ще більше підняти науковий рівень книги при її перевиданні, яке, безперечно, найближчим часом буде потрібне. В основному ж це доброякісне дослідження, яке дає узагальнений марксистсько-ленінський аналіз багатой філософської спадщини українського народу. Цілий ряд характеристик філософів України слід визпати творцю удачею авторів книги. Маємо на увазі сторінки, присвячені українським просвітителям XVIII ст. Г. Сковороді і Я. Козельському, видатному вченому-енциклопедисту М. Максимовичу, такому визначному суспільно-політичному діячу, як М. Драгоманов, великим українським революціонером-демократом Т. Шевченкові та І. Франкові.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 433.

Добре показано боротьбу за утвердження матеріалізму в природознавстві: поряд з характеристикою вкладає в матеріалістичну філософію таких всесвітньовідомих учених, як І. Сеченов та І. Мечников, вперше в систематизованому вигляді викладаються матеріалістичні погляди М. Бекетова, В. Данилевського, М. Пильчикова, В. Левицького, І. Галушанського і багатьох інших учених-природознавців. Досить вдало характеризуються ідеалістичні течії філософської думки на Україні. Переконаливо показана наукова неспроможність філософських систем, побудованих на ідеалістичному світогляді.

Добре розкрито на основі великого фактичного матеріалу вклад більшовицької

партії та її вождя В. І. Леніна в розвиток матеріалістичної філософії, по праву відзначені в цій справі заслуги більшовицької преси: як центральної, так і місцевої. При характеристиці радянської філософії 20-х років автори підняли з незаслушеного забуття цілий ряд імен діячів філософського фронту УРСР того періоду.

Отже, рецензована книга є переконливим свідченням, що історико-філософська наука зробила помітний крок вперед. Очевидно, що далші її успіхи значною мірою залежатимуть від того, як буде налагоджена співпраця філософів з істориками. Така співпраця є запорукою високого наукового рівня історико-філософських досліджень.

В. Г. САРБЕЙ, П. М. ШМОРГУН

**Є. М. СКЛЯРЕНКО. РОБІТНИЧІЙ КЛАС
УКРАЇНИ В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ
ВІЙНИ (1918—1920 рр.). НАРИСИ,
вид-во «Наукова думка»,
К., 1966 р., 216 с.**

Увагу досить широкого кола читачів безсумнівно приверне книга Є. М. Скляренка, яка щойно вийшла з друку. Хоч історіографії досліджуваної в ній проблеми присвячено чимало монографій і документальних публікацій, розвідок і мемуарів, але ще не написано синтетичних фундаментальних праць, таких, що висвітлювали б вузлові питання вказаної проблеми в рамках всього періоду, узагальнювали величезний фактичний матеріал, вже введений в науковий обіг, під кутом зору сучасних досягнень марксистсько-ленінської історичної науки.

Саме тому й викликають інтерес рецензовані нариси, де зроблена вдала спроба в цілому ряді важливих питань заповнити цю прогалину. Можна закинути авторові, що надто стислий історіографічний огляд не дає можливості з'ясувати, чим керувався він, визначаючи коло питань свого дослідження (а це, напевне, має зумовлюватись і станом їх вивчення), в яких аспектах він мав на меті поглибити дослідження проблеми, відкинути або уточнити невірні і застарілі положення і трактування. Та, мабуть, цей докір слід адресувати скоріш не авторові, бо ця вада характерна для переважної більшості праць, виданих останнім часом «Науковою думкою», а тим працівникам, які обмежують обсяг видаваних праць, не завжди враховуючи багатоплановість теми і складність завдання, що стоять перед дослідниками.

Визначаючи основний напрямок свого дослідження, автор вказує, що це «висвітлення становища і боротьби робітничого класу України в 1918—1920 рр., його внутрішніх змін, авангардної ролі в процесі революційних звершень», робота промисловості і транспорту республіки для задоволення потреб воєнної економіки країни, Червоної Армії і у зв'язку з цим «вивчення чисельного складу, територіального розташування,

концентрації та розподілу робітників по галузях промисловості, їх політичної організованості й згуртованості, трудової активності й т. д.» (стор. 4, 8).

Ці питання й зумовили архітектоніку праці, що складається з невеликого вступу і трьох розділів: I. Економічне становище республіки в 1918—1920 рр. і зміни в робітничому класі, II. Боротьба робітничого класу під керівництвом Комуністичної партії за здійснення соціалістичних перетворень, III. Робітничий клас України на сторони завоювань соціалістичної революції. Можна посперечатись з автором щодо групування матеріалу поміж окремими параграфами і формулювання деяких назв. Так, навряд чи доцільно було висвітлювати питання про заходи Комуністичної партії для поповнення рядів робітничого класу (третій параграф першого розділу) окремо від питання про боротьбу з розрухою і безробіттям (другий параграф другого розділу), бо вказані заходи Комуністичної партії і Радянської держави не були самоціллю, а підпорядковувались найважливішим завданням господарського будівництва. Так само, на нашу думку, не виправдане відокремлення в першому розділі питання про зменшення кількості робітників (параграф другий) від питання про чисельність робітників і службовців у найважливіших галузях промисловості та на залізницях України (параграф четвертий). Це спричинилось також до повторень і певної фрагментарності у викладі матеріалу в ряді місць. Потребує уточнення назва другого параграфу третього розділу: «Шахтарі Донбасу в боротьбі проти загрози паливної кризи в країні». Насправді тоді існувала не лише агрозагроза паливної кризи, а Радянська країна зазнавала жорстокого паливного голоду.

Певна недосконалість структури праці подекуди заважала авторові послідовно дотримуватись хронології, висвітлювати події і явища в їх розвитку. А це особливо необхідно було б, щоб ретельно простежити процес зростання політичної свідомості і організаційної згуртованості робітничого класу України навколо Комуністичної партії як в цілому, так і по його основних

загонах на різних етапах громадянської війни, більш чітко визначити об'єктивні і суб'єктивні фактори, що зумовлювали вказаний процес. В цьому плані треба було зробити більший наголос на значенні власного досвіду найширших мас робітничого класу України періоду боротьби з денікінщиною, що став, за визначенням В. І. Леніна, «епохною перелому всієї української революції...»¹. В історичному «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» геніальний стратег пролетарської революції вказував: «На Україні панування Денікіна було таким же тяжким іспитанням, як панування Колчака в Сибіру. Нема сумніву, що уроки цього тяжкого іспитання приведуть українських робітників і селян — так само, як уральських і сибірських — до більш ясного розуміння завдань Радянської влади і до більш твердого захисту її»².

Ще сорок років тому, різко виступаючи проти спрощення і лакування у висвітленні подій громадянської війни, відома письменниця-комуністка Л. М. Рейснер, яка є одним з перших дослідників і опісувачів великого подвигу робітників Донбасу в громадянській війні, писала: «Хто сміє стверджувати, що селянство, а почасти й пролетаріат вступили в революцію, вступили в громадянську війну такими же свідомими, політично зрячими і організованими, як, наприклад, в ленінський призов чи у велику боротьбу за відбудову нашої промисловості, той бреше і хоче позбавити революцію її заслуги»³.

На Україні, як в ряді інших районів Радянської країни, порівняно з Центральною Росією, процес політичного загартування робітничого класу, усвідомлення ним свого нового становища в усіх сферах суспільного життя як панівної і керівної сили, як гегемона соціалістичної революції і творця першої у світі держави трударів, його згуртування під прапором Комуністичної партії відбувався у складніших умовах. Більш строкатим був соціальний і національний склад населення УРСР, значнішою питома вага і організованість дрібнобуржуазних верств населення. Численні дрібнобуржуазні націоналістичні партії намагались відвернути від Радянської влади трудящих селян і найвідсталішу частину робітників, зібрати їх під жовто-блакитним прапором, щоб за ширмою «самостійної» держави відновити буржуазні порядки і зробити з України відкрите заповідне поле для імперіалістичних хижаків. Україна стала ареною жорстоких й тривалих бить, з міжнародним імперіалізмом і внутрішньою білогвардійською і націоналістичною контрреволюцією, в яких гинули десятки тисяч найсвідоміших і найзагартованіших в класовому відношенні робітників. Четверта

конференція КП(б)У в березні 1920 р. вказувала, що процес визволення українськи селянських мас і відсталих елементів робітничого класу з-під впливу дрібнобуржуазних партій і їх відповідний розпад «відбуваються надто повільно і хворобливо, перериваючись все новими спробами їх відтворення і використання національних настроїв проти Радянської влади»⁴. На IX з'їзді РКП(б) В. І. Ленін говорив: «Нема сумніву, що пролетарський елемент на Україні інший, ніж в Петрограді, Москві й Іваново-Вознесенську, і не від того, що він гірший, а від чисто історичних подій»⁵.

Вказані моменти, звичайно, в той чи інший спосіб знайшли відображення у рецензованій праці, але, повторюємо, бажано було б зробити це більш чітко. Читач вправі був при визначенні автором завдань дослідження чекати й певних застережень і коментарів, чому такі важливі аспекти проблеми як роль робітничого класу в державному і партійному будівництві, союз робітничого класу і трудящого селянства, діяльність профспілок випадають з плану монографії. Роблячи це зауваження, водночас можна впевнено стверджувати, що ті питання, які стали предметом дослідження, дістали глибокого і всебічного висвітлення.

Автором були ґрунтовно вивчені відповідні фонди Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і державного управління. Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва СРСР, Центрального державного архіву Радянської Армії, Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та кількох обласних державних архівів.

На жаль, автор чомусь майже не звертається до матеріалів партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, де зберігається чимало цінних документів з досліджуваних ним питань. Поряд з великим і різноманітним архівним матеріалом, який у значній мірі вперше вводиться в науковий обіг, джерелознавчу базу монографії становлять ретельно вивчені автором офіційні публікації тих часів (статистичні розвідки, звіти окремих відомств і установ, огляди тощо) та численні газети і журнали як радянські, так і ті, що видавались на окупованій ворогом території. Прикро однак, що з широкого кола архівних і друкованих джерел зовсім випадають спогади старих більшовиків та ветеранів праці, що були свідками і учасниками тих буремних подій. Йдеться не тільки про величезну кількість таких спогадів, що зберігаються в архівах, або були опубліковані, але й (що має особливе значення) ті, що могли бути зібрані і записані автором у наш час. В авторський текст буквально «напрошують»

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 410.

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 260.

³ Лариса Рейснер. Избранное, М., 1965, стор. 506.

⁴ КП України в резолюціях..., стор. 63.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 432-433.

ся багато місць з виданої майже сорок років тому публікації Артемівського істпарту⁶ і зі збірника, підготовленого вже тепер партійним архівом Харківського обкому КП України⁷. Це, зокрема, збагатило б текст багатьма іменами славних синів робітничого класу України того легендарного часу, конкретними прикладами їх бойових і трудових подвигів.

Залучаючи цікавий і різноманітний архівний і літературний матеріал, автор відтворює досить повну картину стану основних галузей промисловості і транспорту на Україні по різних етапах громадянської війни, робить аналіз якісного і кількісного складу робітничого класу республіки, всебічно розкриває причини господарської розрухи і зменшення чисельності робітників. В монографії переконливо показана героїчна і самовіддана боротьба пролетарів України в єдиних лавах російського робітничого класу під керівництвом Комуністичної партії за подолання господарської розрухи, побудову підвалин соціалістичної економіки в надзвичайно важких і складних умовах громадянської війни. На яскравих фактах автор показує керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в господарському будівництві, її турботу про збереження основних кадрів робітничого класу, розкриває ленінське положення, що «у той момент, коли країна розорена, наше головне основне завдання — відстояти життя робітника, *врятувати робітника...*»⁸.

Шляхом ретельного вивчення матеріалів про стан народного господарства республіки автор спростовує й деякі помилкові твердження щодо цього. Так, він вказує на явно занижені дані про кількість паровозів і вагонів на залізницях України на початок 1919 р. (стор. 20) в такому фундаментальному виданні як «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР». Проте, хоч це і поодинокий випадок, сам автор припускає аналогічну помилку, коли пише, що вже у 1918 р. понад у 14 разів у порівнянні з 1917 р. зменшилася кількість робітників на металургійних заводах України (стор. 24). Насправді, ще на початок 1920 р. на підприємствах металургійної промисловості республіки залишалось 30 тис. робітників замість понад 81 тис. в 1914 р. Ці дані наводяться⁹ в ґрунтовній публікації Української Ради Народного Господарства, що складена по звітах її головних управлінь за 1920 р., в яких в ретроспективному плані характеризується ста-

новище основних галузей промисловості республіки і перші кроки Радянської держави по їх відбудові. Вказана публікація є, безперечно, одним з найважливіших джерел при висвітленні становища і боротьби робітничого класу України на завершальному етапі громадянської війни. Природно, що й автор рецензованої праці досить часто звертається до згаданої публікації. Мабуть немає потреби доводити компетентність і обізнаність авторів книги «Промышленность Украины в 1920 году», але у виданому через кілька років довіднику «Україна» Центральне статистичне управління республіки наводить зовсім інші дані про кількість робітників у металургійній промисловості України розглядуваного періоду: 1918 р.—18,2 тис.; 1919 р.—11,5 тис.; 1920 р.—15 тис.¹⁰ Останні дані без будь-яких застережень наводяться в «Очерках развития народного хозяйства Украинской ССР»¹¹.

Автор, не висловлюючи ніяких сумнівів, наводить дані УРНГ (стор. 52), але знову повторює твердження про 14-разове зменшення кількості робітників у 1918 р. порівняно з 1917 р., ілюструючи це такими цифрами: 1914 р.—81 254; 1917 р.—142 587; 1918 р.—9 905 з посиланням на дуже авторитетне джерело¹². Та він мав всі підстави припустити (а це саме так), що трапився прикра друкарська помилка і останню цифру слід читати як 99 050. Автор наводить з посиланням на ЦДАЖР УРСР дуже важливі дані про кількість робітників на найбільших металургійних підприємствах республіки за станом на січень 1921 р.: на Макіївському заводі — 3 554, Таганрозьких об'єднаних заводах — 5 045, Петровських — 5 088, Катеринославських груді «А» — 4 312, Маріупольських — 3 611, Юзівському — 4 701, Дніпровському — 2 530, ДЮМО — 2 411 та ін. (стор. 53), що показує як дуже занижені відповідні цифри в статистичному довіднику 1925 року.

При аналізі кількісних і якісних змін у складі робітничого класу в період громадянської війни можна було б побажати автору більш враховувати вплив на цей процес тих явищ, що були пов'язані зі «спадщиною» першої світової війни, коли різко зменшилась кількість кадрових робітників у зв'язку з призовами в армію, у промисловість тимчасово прийшли значні контингенти з дрібнобуржуазних верств населення, щоб уникнути мобілізації в армію, широко застосовувалася праця військовополонених тощо. Зокрема, вказуючи на зменшення кількості робітників у кам'яно-вугільній промисловості Донбасу і наводячи

⁶ Боротьба за Октябр на Артемовщині. Сборник воспоминаний и статей, Харьков, 1929.

⁷ Первые коммунистические субботники на Харьковщине. Сборник воспоминаний, Харьков, 1962.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 321.

⁹ Украинская промышленность в 1920 году, Харьков, 1921, стор. 25.

¹⁰ Україна, Статистичний довідник Харків, 1925, стор. 195.

¹¹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 181.

¹² Статистический ежегодник, 1918—1920 гг., Труды ЦСУ, т. VIII, вып. 2. М., 1920, стор. 230.

цифру 215 тис. на березень 1918 р. (стор. 24), а відомо, що в 1917 р. було понад 280 тис., не можна обходити той факт, що з перемогою Жовтневої революції були звільнені від примусової роботи на шахтах військовополонені, кількість яких досягла на кінець 1916 р. 75 тис. чоловік¹³.

Не зовсім чітко й повно висвітлює автор важливе положення про те, в боротьбі з чіми поглядами і збоченнями у власних лавах виробляла Комуністична партія єдино правильну ленінську політику з питань господарського будівництва в умовах громадянської війни. Він пише, що Комуністична партія при цьому відкидала троцькістські і бухаринські «теорії», боролась проти синдикалістських і троцькістських викривлень (стор. 70). Рамки рецензії не дають змоги детально зупинитись на цьому, але, безперечно, що головним антипартійним згурпуванням, з яким довелося партії витримати жорстоку боротьбу під час громадянської війни в питаннях про шляхи і засоби налагодження народного господарства і насамперед організації управління промисловістю була «децистська» опозиція, яка оформилась напередодні IX з'їзду РКП(б) і особливо активнісінько в силу ряду причин виявляла на Україні.

При відзначенні узагальнюючих даних про чисельність основних категорій робітничого класу України на кінець громадянської війни доцільно було б використати й відповідно прокоментувати дані про кількісний склад профспілок республіки, тим більше, що автор вказує на відсутність в нього даних про будівельників, робітників комунальних підприємств, шкірників, кравців, шевців, поліграфістів і т. п. (стор. 55—56). Відомо, що на 1 жовтня 1920 р. на Україні налічувалося 24 профспілки, в яких 1 100 тисяч членів і в тому числі: залізничників — 146 148 (автор, до речі, відзначає за статистичними даними чисельність робітників і службовців на основних залізницях України в 237 040 — стор. 50), гірників — 139 178, металістів — 100 600, цукровиків — 56 тисяч (автор вказує, що у цукровій промисловості було зайнято близько 20 тис. робітників і службовців — стор. 55), харчовиків — 50 тис., шкіряників — 36 тис., комунальників — 32,8 тис., будівельників — 32 тис., хіміків — 25 тис., швейників — 24,6 тис., водників — 21,8 тис., поліграфістів — 13 тис. і т. д.¹⁴.

Великий науковий інтерес становить висвітлення автором питань про героїчну участь робітничого класу України в розгромі імперіалістичних загарбників і внутрішньої білогвардійської та націоналістичної контрреволюції, його провідну роль у створенні і загартуванні військ регулярної Червоної Армії на Україні, значний його вклад

у справу забезпечення потреб численних фронтів громадянської війни. Проте ратний подвиг робітничого класу України в борні з ворогами молодого Радянського держави був показаний би ще яскравіше і повніше, якщо б автор цінні узагальнюючі дані і основні висновки у цьому зв'язку доповнив багатьма іменами самовідданих борців, прикладами авангардної ролі робітників у створенні і боях таких прославлених з'єднань Червоної Армії українського формування, як червоні козаки, що були однією з перших її частин і почали свій легендарний бойовий шлях в пролетарському Харкові, 44-а Київська і 45-а Волинська, 58-а, 60-та та інші дивізії, більш широко розкрив такі героїчні сторінки, як оборона Донбасу проти Денікіна в 1919 р. (це вже прикра прогалина, що в книзі не згадується про нагородження пролетарського Луганська орденом Червоного прапора).

На жаль, нема нічого в книзі про перше бронемеханізоване з'єднання Червоної Армії — автобронедивізіон особливого призначення при Раднаркомі УРСР, який був дітищем харківських пролетарів і під командуванням героя громадянської війни О. І. Селявкина відзначився при виконанні багатьох відповідальних завдань командування.

Автор переконливо показує, що десятки тисяч найкращих представників робітничого класу України вливались у полки Червоної Армії у найтяжчі моменти громадянської війни, але, звичайно, треба було показати й провідну участь робітників у розгортанні партизанського і повстанського руху на окупованій ворогом території, що теж мало величезне воєнне і політичне значення. Читач вправі був, повторюємо, сподіватись знайти в рецензованій праці імена командирів Червоної Армії, донецьких шахтарів Д. Жлоби і Н. Дубового, одного з керівників таращанського повстання В. Балєса і героя оборони Луганська Сорокіна, і багатьох інших робітників героїв і активних учасників громадянської війни на Україні.

Торкаючись військових питань, які висвітлюються в книзі, слід також зазначити, що автор наводить завищені дані про кількість озброєння, надісланого на Україну і в Крим навесні 1918 р. Він пише, що сюди було направлено, та ще «за далеко не повними даними» 210 905 гвинтівок і карабанів та 1280 кулеметів (стор. 110). Напевно стільки було «занаряжено», а фактично надіслано в кілька разів менше.

Висловлюючи ці міркування і побажання автору не можна водночас не відзначити, що порівняно невеликий обсяг праці не давав можливості з необхідною повнотою висвітлити бодай найважливіші аспекти проблеми. Але й в такому вигляді рецензована праця є серйозним і оригінальним монографічним дослідженням і займає гідне місце в доробку істориків Радянської України до 50-річчя Великого Жовтня.

В. І. ПЕТРОВ

¹³ Й. Т. Щербина, Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 роках, К., 1963, стор. 59.

¹⁴ Октябрьская революция. Первое пятилетие. Харків, 1922, стор. 153.

**В. БАРМИЧЕВ. В ЕДИНОЙ СЕМЬЕ
БРАТСКИХ КУЛЬТУР. МЕЖРЕСПУБ-
ЛИКАНСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ
БЕЛОРУССИИ.**

изд-во «Наука и техника», Минск,
1965, 139 с.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила шлях до розвитку національних культур радянських народів, дальший розквіт яких ще успішніше відбувається в період побудови комунізму, коли духовна єдність усіх національностей особливо зміцнюється і стає однією з передумов їх взаємного збагачення культурними здобутками.

У цьому творчому єднанні національна форма і соціалістична змістом квітне культура білоруського народу. Недавня Декада білоруської літератури й мистецтва в Узбекистані, фестиваль білоруського мистецтва, що весняними днями 1966 р. проходив у містах Уралу й Сибіру, стали яскравою демонстрацією дружби народів СРСР, свідченням дедалі міцнішої співдружності соціалістичних культур.

Культурним зв'язкам Білорусії з братніми республіками країни Рад присвячена книга В. Бармичева.

У ній показано, як тисячі й мільйони народних талантів різних національностей набули свого справжнього розвитку за соціалізму. Кожний з народів СРСР виховав прекрасних національних поетів, музикантів, художників, акторів. Завдяки їх наполегливій, натхненній праці радянська культура порівняно з духовним життям будь-якої капіталістичної країни вирає, оскільки в ній поєднуються всі попередні досягнення світової цивілізації та вноситься національна самобуття своєрідність усіх народів Союзу РСР. Саме через це радянська багатонаціональна культура є новим явищем у світовій історії.

Автор доводить, що в той же час культури окремих народів в країні не розчинилися, не зникли в цьому інтернаціональному поєднанні. Кожна з них зберігає своє індивідуальне обличчя, самобутність і оригінальність, свої традиції — усе те, що становить національну форму кожної культури.

Ці діалектично пов'язані процеси розвитку й зближення національних культур, а також їх широкий взаємовплив і проникнення в життя мільйонів трудящих усіх республік країни знайшли певне відображення й пояснення у рецензованій праці.

Зібраний автором матеріал висвітлює чимало питань культурних взаємозв'язків Білорусії з Російською РФСР, Україною, Литвою, Латвією та іншими радянськими республіками.

Білоруський читач знайомиться у перекладі на рідну мову з оповіданням М. Шолохова «Доля людини», поемою О. Твардовського «За далю — даль», збіркою вір-

шів О. Прокоф'єва «Освідчення в коханні», романом В. Кочетова «Брати Єршови» та іншими творами російської літератури. Неодноразово перевидавалися білоруською мовою твори О. С. Пушкіна, М. Горького, М. Островського.

Автор зазначає, що постійний інтерес у білоруських письменників і громадськості викликає література братньої України. В Білорусії вийшли у перекладі «Вибране» В. Сосюри, збірки віршів А. Малишка «Заповітна криниця», Т. Масенка «Вишневі зорі України». Білоруські читачі давно полюбили книги М. Рильського, М. Нагнибиди, О. Ющенка, С. Олійника та інших українських поетів і письменників.

Автор розповідає про той величезний вплив, який справило видання в Мінську збірки «Дружбою ми здружені назавжди». Авторами нарисів, що ввійшли до книжки, є письменники всіх п'ятнадцяти братніх республік.

У свою чергу, твори білоруських поетів, прозаїків та драматургів постійно перекладаються на всі мови народів нашої країни. З рецензованої праці дізнаємося, що тільки у Москві й Ленінграді протягом п'яти років вийшли окремими виданнями російською мовою зразки творчості 25 білоруських поетів і 30 прозаїків. На Україні трудящі читають своєю мовою романи, збірки оповідань і віршів, п'єси білоруських письменників: Я. Купали, Я. Коласа, П. Бровки, І. Шамякіна, Я. Бриля, М. Танка, Я. Скригана, А. Велюгіна, В. Карлова, П. Панченка, В. Ладіомова, П. Головача, І. Мележа та інших.

Нерідко в ролі перекладачів виступають найвидатніші українські письменники, зокрема П. Тичина, М. Стельмах, А. Малишко, М. Нагнибіда, Т. Масенко, Д. Козаченко, П. Воронько.

У книзі В. Бармичева наводяться приклади міжнародного обміну публікаціями літературних творів у загальносоюзних і республіканських періодичних виданнях. Зокрема, такий обмін здійснюється між білоруським журналом «Полима» й українськими «Жовтень» та «Прапор».

З книги дізнаємося й про літературознавчі праці, що сприяють взаємозбагаченню братніх літератур творчим досвідом. У Мінську, наприклад, позитивну оцінку дістали видана до 150-річчя з дня народження Великого Кобзаря книга «Тарас Шевченко і білоруська література» та дослідження українського літературознавця Г. Ігнатенко «Поєзія Аркадія Кулешова», що вийшли в Києві.

Окремий розділ книги присвячено розглядові різноманітних форм творчих та організаційних зв'язків між письменниками радянських республік, пропаганди національних культур серед широких мас трудящих.

В розділі, де висвітлено зв'язки білоруських митців з представниками мистецтва інших радянських народів, хоч і стисло, але ґрунтовно розповідається про обмін

спектаклями, взаємні поїздки театральних і музичних колективів на гастролі, проведення всесоюзних і міжреспубліканських фестивалів по окремих галузях мистецтва, контакти працівників кіно, радіо, телебачення й т. ін.

Цікавим є проведений автором аналіз репертуару білоруських театрів за 1959—1964 рр. з точки зору національної приналежності поставлених на сцені творів. У книзі зазначено, що майже половина репертуару драматичних театрів — це п'єси російських авторів, переважно сучасних. Звідси й робиться слушний висновок: переважає російська театральна культура, російська драматургія роблять благотворний вплив на розвиток сценічної білоруської культури, а також на піднесення естетичного рівня білоруських глядачів.

Відповідно до місця, що його зайняли на сцені драматичних, музичних і самодіяльних театрів Білорусії твори національних культур народів СРСР, зазначає їх роль і В. Бармичев. Зокрема, вказує на постановки в БРСР українських п'єс — Г. Квітки-Основ'яненка, О. Корнійчука, М. Зарудного, О. Боженка, опери С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», оперети О. Рябова «Сорочинський ярмарок» та ін.

Автор називає російські театри, які показали свої спектаклі глядачам Білорусії під час гастролей, на конкретних прикладах ілюструє значення привезеного репертуару для виховання трудящих, зокрема в зв'язку з гастролями окремих музикантів і акторів. Ось чому зрозумілі, наприклад, такі наведені в книзі дані: Московський академічний театр ім. Маяковського за місяць гастролей показав мінчанам 15 п'єс і дав понад 80 спектаклів, які подивилося майже сто тисяч глядачів; останніми роками в Білорусії демонстрували своє мистецтво близько 20 українських драматичних і музично-драматичних театрів, а білоруські театральні колективи виступали в 20 містах своїх сусідів-українців.

Автор доречно зазначає, що під час гастролей відбуваються творчі зустрічі театральних митців з трудящими безпосередньо на підприємствах і в установах, а також з студентами й колективами художньої самодіяльності. Для прикладу говориться, що актори Дніпропетровського державного українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка, перебуваючи в Мінську, виступали з творчими звітами на взуттевій фабриці ім. Е. Тельмана, на верстатобудівному заводі ім. Жовтневої революції, на годинниковому заводі, в міському парку шефський концерт акторів подивилося понад три тисячі трудящих заводського району столиці.

Интерес викликають наведені в книзі цифри про виступи за межами своєї республіки Державного ансамблю танцю БРСР. Хоч ансамбль існує тільки п'ять років, він уже

побував з сотнями концертів у 400 містах і селах 11 союзних республік. І завжди виступи білоруських танцюристів гаряче зустрічають глядачі.

Показуючи взаємопроникнення культур, автор розглядає з цієї позиції будь-яке питання культурних зв'язків братніх республік: у літературному житті (публікація творів у періодичних виданнях, читацькі конференції, диспути, вечори поезії, зустрічі письменників з читачами й т. ін.), у кіномистецтві (пропаганда фільмів, фестивалі та участь у них глядачів, обговорення й оцінка кінокартин у газетах, зустрічі акторів з громадськістю в інших галузях мистецтва).

Позитивною є спроба автора розкрити широчінь і глибину проникнення братніх національних культур у життя радянських народів, участь у взаємному обміні духовними цінностями не тільки професійних діячів культури, але й самих народних мас. У такому плані в праці досліджуються зв'язки республік у галузі самодіяльного мистецтва, зокрема роль масової пісні.

Говорячи про найвидатніші досягнення білоруської художньої літератури, автор підкреслює велику роль у цьому літератури й мистецтва всіх соціалістичних республік нашої країни. Він робить цілком правильний висновок про те, що постійні міжреспубліканські контакти в галузі художньої літератури, як і культури загалом, сприяють збагаченню духовної скарбниці народів СРСР, вирівнюванню загальної лінії культурного розвитку, прискорюють процес зближення радянських соціалістичних націй.

На жаль, у рецензованій праці не знайшли висвітлення такі важливі питання творчого співробітництва й взаємовпливу національних культур, як взаємна допомога республік у підготовці кадрів мистецької інтелігенції з представників корінної національності та активна участь у цьому навчальних закладів Російської Федерації. Зовсім автор обійшов зв'язки Білоруської РСР з іншими республіками в галузі образотворчих мистецтв.

Бажано, щоб у своїй дальшій роботі над цією темою автор розширив комплекс досліджуваних питань. До того ж доречно зазначити, що тут величезне поле діяльності і для багатьох дослідників — істориків, філософів, соціологів, етнографів, літературознавців, спеціалістів мистецтва різних профілей. І найплідніший результат, мабуть, забезпечать об'єднані зусилля учених.

Книга В. Бармичева є першою спробою узагальнити факти взаємодії й взаємовпливу білоруської культури з культурами інших республік нашої країни, а отже становить певний інтерес не тільки для фахівців, а й для широкого кола читачів.

Є. І. ФІРСОВА

А. ДМИТРЕНКО. УКРАЇНСЬКИЙ
РАДЯНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ
ЖИВОПИС.

вид-во «Мистецтво», К., 1966, 134 с.

Книга А. Дмитренка «Український радянський історичний живопис» починається словами М. Калішніна «На нашій минулій історії ми вчили, як підходити до питань сьогоденного дня.» Ця принципова партійна установка радянської історичної науки визначила цілеспрямованість даної праці. Дослідження про український історичний живопис виявилось не лише цікавим і корисним, але й актуальним.

Історіографія і історичний живопис. Історик-вчений, історик-художник. Що зближує і що відрізняє їх? Спільною платформою є історичний матеріалізм; єдино вірний і науковий підхід до історії — з позицій матеріалізму. Але коли перший оперує насамперед логічними поняттями, то другий пізнає життя за допомогою художніх образів, відтворює минуле в почуттєвих, зорових, яскравих образах, народжених не лише знаннями історика, але й творчим домислом художника. Автор рецензованої книги підходить до історичних положень не як до ілюстрацій, придатних для монографій і підручників з історії, а як до творів мистецтва, які мають великі самостійні цінності — пізнавальну, естетичну та ідейно-виховну.

Книга А. Дмитренка справляє враження ґрунтовного дослідження, яке в цілому створює вірну і багатогранну картину розвитку радянського історичного живопису. Автор не прикрашає історію і сьогоденний день нашого мистецтва, а дає їй об'єктивну оцінку, що випливає із знання матеріалу і почуття історизму, необхідного кожному досліднику. Нарешті, із розуміння перспектив і завдань, що стоять перед майстрами українського радянського історичного живопису.

А. Дмитренко поставив перед собою велике і складне завдання: простежити майже шівківий шлях, пройдений історичним живописом Радянської України, проаналізувати і підсумувати його. Матеріал величезний, ще не досліджений і не узагальнений до цього часу. Автор впевнено володіє ним, вільно орієнтується в потоці імен художників і їх творів. Може бути, що деякі критики докорятимуть його в тому, що він щось упустив, інші, навпроти — в тому, що переважantly виклад кількістю нагадувань і назв. Але, мабуть, всі повинні будуть зійтись на тому, що головне і основне, створене українськими художниками в цьому жанрі взято і проаналізовано, як і ведеться мистецтвознавцю і історик мистецтва.

Весь матеріал викладається автором з точки зору сучасності; позитивні якості і недоліки українського історичного живопису розглядаються ним під кутом його ролі в загальній системі ідейного і естетичного

виховання радянського глядача. І ця злободенність у кращому розумінні слова робить рецензовану книгу особливо цікавою.

Можна було б сказати чимало теплих і повністю заслужених слів в адрес А. Дмитренка і його книги. Але хотілося б сказати і про інше. Читаючи книгу, не можеш не відчувати, що між обсягом матеріалу і обсягом книги, яким обмежився або вимушений був обмежитися автор, не має потрібної відповідності. Матеріал цей дуже великий, і коли А. Дмитренко намагається «втиснути» його в обмежений листаж, то він «спирається». Тоді появляється скоромовка, властива не науковій монографії, а оглядовій статті, поверхове перерахування художників і їх творів, а це мало що додає до загальної картини. Розкриття сюжету часом підмінює професіональній мистецтвознавчий аналіз їх побудови. Ледь не на кожній сторінці ловиш себе на бажанні детальніше і ґрунтовніше зупинитись на тому чи іншому творі, глибше відчуті його специфіку і неповторність, але автор веде вже нас далі.

Мабуть, обмеженість місця не дала можливості А. Дмитренку більш широко і всебічно розкрити на конкретному матеріалі історичного живопису складні і суперечливі процеси, які відбувались в українському образотворчому мистецтві 20—30-х рр., а також у перші післявоєнні роки, коли на нього мала певний вплив атмосфера культу особи. Мало використовує автор і мало відомі, незаслужено забуті твори, особливо 20—30-х рр., які могли якоюсь мірою змінити і уточнити уже відстояні думки і концепції.

З другого боку А. Дмитренко не зовсім виправдано розширює рамки історичного жанру в живописі, без обумовлення включає в нього всі батальні полотна. Батальний живопис має свої традиції і свої специфічні особливості, що дає можливість виділити його в самостійний, уже сформований жанр, предмет окремого дослідження. І взагалі у вступі слід було б дати більш чітке і обґрунтоване визначення історичного жанру.

Судячи по книзі, А. Дмитренко — ще молодий, але вже повністю зрілий критик, який висловлює в багатьох питаннях свої думки. Тим більше прикро, коли він, ніби не довіряючи самому собі, звертається до авторитетів, «підкріплюючи» цитатами ті чи інші положення. Деякі з них, запозичені з застарілих або малоавторитетних мистецтвознавчих праць, зовсім не обов'язкові.

Немає необхідності зупинятися на інших недоробках рецензованої книги. Вони не такі значні, щоб істотно вплинути на загальну, безумовно, позитивну оцінку цієї серйозної і вдумливої праці. Заповнюючи важливу прогалину в літературі про радянське мистецтво, А. Дмитренко написав хорошу, корисну книгу.

Г. С. ОСТРОВСЬКИЙ

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ТЕОРЕТИЧНИЙ СЕМІНАР З СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

26 травня ц. р. в читальному залі Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві відбувся теоретичний семінар з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, в роботі якого взяли участь архівісти, наукові працівники Інституту історії АН УРСР, Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Центральної наукової бібліотеки АН УРСР та ін.

З доповіддю «Надходження документальних матеріалів до ЦДІА УРСР від визначних діячів України і приватних осіб» виступила начальниця відділу давніх актів Л. А. Проценко. Зазначивши, що чимало документальних матеріалів з історії України з різних причин загинуло, доповідач акцентувала увагу на потребі поповнення документальної бази державних архівів за рахунок документів, що належать приватним особам. ЦДІА УРСР має вже щодо цього певні досягнення. Так, від учителя Шевченка з с. Марківці Чернігівської області одержано рідкісне видання «Статуту Малоросійських прав»; 30 цікавих документів з історії Білоцерківщини передав колишній педагог В. А. Веротський; здали на державне зберігання цінні матеріали Д. Косарик, Я. Ряппо, І. Суворцева, З. Тулуб. Доповідач наголосила на необхідності створення координаційного центру цієї роботи, звернула увагу на потребу залучити шкільну молодь, студентів, краєзнавців до участі в археографічних експедиціях по виявленню документальних матеріалів, тим більше, що перша археографічна експедиція працівників ЦДІА УРСР (1965 р.) до Сумської області дала позитивні наслідки.

Завідуючий відділом рукописів ЦНБ АН УРСР М. П. Візир у доповіді «Шляхи і методи поповнення фондів відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР документальними матеріалами» поділився досвідом організації роботи по виявленню і концентрації в ру-

кописному відділі документальних матеріалів, які знаходяться у приватних осіб, і розповів про успіхи в цьому напрямку. Тільки за останні три роки роботи у відділ рукописів надійшло 32 фонди видатних діячів науки і культури, таких, як С. І. Маслов, М. А. Плевако, А. Ю. Кримський, І. С. Іжакевич та ін. Багато цікавих матеріалів з історії України одержано з союзних республік. Доповідач підтримав думку про створення координаційного центру.

Старший науковий працівник ЦДІА УРСР В. С. Кук у повідомленні «Документальні матеріали фонду «Генеральної військової канцелярії» та особливості їх каталогізації» зупинився на історії Генеральної військової канцелярії та поглядах різних істориків на роль цієї установи в системі центральних установ гетьманського управління України, дав характеристику діловодства канцелярії, видів документів. Багато документів цієї установи загинуло під час пожеж 1748 і 1784 рр. У відділі давніх актів ЦДІА УРСР зараз налічується близько 22 500 од. зб., які є неоцінимим джерелом до вивчення історії українського народу кінця XVII — першої половини XVIII ст. (до 1764 р.) та багатьох спеціальних історичних дисциплін, зокрема палеографії, сфрагістики, історичної географії.

В обговоренні доповідей узяли участь кандидат історичних наук О. О. Бевзо, інженер-геодезист Л. О. Пономаренко, кандидат філологічних наук В. В. Німчук.

З заключним словом виступив начальник науково-видавничого відділу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР І. Л. Бутич, який відзначив важливість обговорюваних питань для комплектування документальної бази історії України XVII — першої половини XVIII ст. та необхідність створення координаційного центру по розшуку документальних матеріалів з представників державних архівів та інших заінтересованих установ.

В. С. СКОРІНА

КНИЖКОВО-ІЛЮСТРАТИВНА ВИСТАВКА «ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО» В ЦЕНТРАЛЬНІЙ НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ АН УРСР

В Центральній науковій бібліотеці АН УРСР відкрито книжково-ілюстративну виставку, присвячену запорізькому козацтву, яке відіграло велику роль у житті українського, російського та інших народів нашої Батьківщини, викликало великий інтерес у зарубіжних країнах.

З багатющих наявних фондів на виставці представлено найбільш цінні джерела про запорізьке козацтво, наприклад: «Архив юго-западной России» (акти про козаків), «Источники Малороссийской истории», зібрані Бантишем-Каменським, «Жерела до історії України-Русі», зібрані й видані І. П. Крип'якевичем, та ін.

Бурхливе життя запорожців, безперервні військові походи, зміна місць розташування Січі (це відбувалося 8 раз) не сприяли збереженню її архівів. Як відомо, є лише один унікальний архів Запорізької Січі, що включає в себе надзвичайно цінні й важливі документи. Він зберігається в Державному історичному архіві УРСР. Науковий опис, виданий в 1931 р., та стаття про долю цієї спадщини, яка стала доступною для дослідників лише в роки Радянської влади, експонується на виставці.

Серед представлених на ній історичних джерел, що висвітлюють історію козацтва, особливе місце відведено українським літописам кінця XVII—XVIII століть—Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка та ін. Свідчення цих літописів тим цінніші і важливіші, що їх автори були не лише очевидцями, але й учасниками описуваних подій.

На стендах широко показані твори дореволюційних дослідників: М. І. Костомарова, П. О. Куліша, М. О. Максимовича та інших.

Визначне місце на виставці займають праці першого видатного дослідника запорізького козацтва академіка АН УРСР Д. І. Яворницького, який присвятив цьому питанню все своє життя і створив музей запорожців у Дніпропетровську. Серед його праць тритомна історія запорізьких козаків, «Запорож'є в остатках старини і преданнях народа», «Очерки по истории запорожских козаков», «Вольности запорожских козаков» та ін.

Запорізька територія, яка за площею перевершувала сучасну Англію, називалась «Вольности войска Запорожского». Цим царський уряд офіційно визнавав, що на Запоріжжі в той час не було кріпосництва; саме тому сюди тікали селяни, рятуючись від феодально-кріпосницького гніту. На виставці експонується тогочасна карта цих «Вольностей».

Із Запорізької Січі вийшли або були тісно зв'язані з нею видатні полководці, державні діячі, героїчні вожді народних повстань—Северин Наливайко, Максим За-

лізняк, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Семен Палій та ін. На стендах представлені наукові праці, літературні й художні твори про цих славних синів українського народу.

Слава про запорожців ширилася далеко за межами України, тому до нас дійшли найдавніші свідчення про них з іноземних джерел. Так, серед експонатів виставки—праці М. Бельського («Хроніка польська» 1597 р.), Е. Лясоти, Г. Л. Боплана, П'єра Шевальє, Евлія Челебі та інших, сповнені подиву й захоплення мужністю та героїзмом на той час військовим мистецтвом запорізьких козаків.

Велику увагу приділено показові праць радянських істориків-дослідників запорізького козацтва: В. О. Голобуцького, О. М. Апанович, І. П. Крип'якевича, М. Н. Петровського, Ф. П. Шевченка, К. І. Стецюк, О. К. Касименка, О. П. Лоли, Д. І. Мишка та інших.

Запорожці опівіані народом, як славні лицарі, захисники рідної землі, борці проти гніту. Ці думки ми знаходимо в «Історичних піснях», виданих за редакцією М. Т. Рильського та К. Г. Гуслистого.

Відоображенню запорізької тематики в художній літературі та мистецтві присвячено спеціальний розділ виставки. Тут ми бачимо «Збірку оповідань за мотивами народних дум» Марії Пригарі з ілюстраціями українського графіка Г. В. Якутовича, «Енеїду» І. П. Котлярєвського, «Гайдамаків» Т. Г. Шевченка, книгу «Гомоніла України» П. Панча, а також музичні твори П. П. Гулака-Артемовського, М. В. Лисенка, К. Ф. Данькевича та інших.

На виставці широко представлено літературу про героїв, образи яких втілені в українському фольклорі,—легендарних козаків Байду, Мамая, Голоту, а також українську жінку-патріотку Марусю Богуславку.

Темою Запорізької Січі займались не лише діячі української науки, культури і мистецтва; цим питанням цікавились і віддали йому багато таланту і душі визначні представники російського народу, революціонери-демократи О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, а також К. Ф. Рилєєв, І. Ю. Рєпін і інші, твори яких експонуються на стендах.

Наукова виставка привертає велику увагу читачів. Її відвідує багато людей. Важливо відзначити, що особливо цікавиться нею молодь. Це свідчення великого інтересу, поваги й любові до героїчного минулого нашого народу. Немає сумніву, що виставка внесе свій вклад у справу виховання молодого покоління на героїчних традиціях нашої країни.

ЮВІЛЕЙНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В ЧЕРНІГОВІ

У липні 1966 р. минуло 50 років з дня заснування Чернігівського педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. За цей час інститут випустив близько 12 тис. висококваліфікованих учителів. Серед випускників відомі діячі науки — академік Академії наук СРСР П. С. Александров, доктори історичних наук В. А. Дядиченко і Ф. Є. Лось, доктори філологічних наук О. І. Богданов і І. І. Стебун, доктор філософських наук Ф. Я. Москаленко, доктор педагогічних наук С. В. Іванов та багато інших.

Громадськість міста та області урочисто відзначила ювілей вузу. На святкування, що проходило в травні, прибули гості з Москви, Києва, Гомеля, Кіровограда, представники вузів країни.

21 травня відбулися міські урочисті збори, вітальну промову на яких виголосив перший секретар Чернігівського обкому КП України М. М. Борисенко.

На зборах виступили також заступник міністра освіти УРСР П. Л. Миргородський, доктор філософських наук Ф. Я. Москаленко, ректор Мозирського педінституту ім. Н. К. Крупської (Білоруська РСР) А. П. Єльман, ректор Ніжинського педінституту ім. М. В. Гоголя В. М. Горбач та інші.

Голова виконкому обласної Ради депутатів трудящих В. Н. Замула вручив інституту Почесну Грамоту Президії Верховної Ради УРСР, якою вуз нагороджено за визначні заслуги у підготовці висококваліфікованих спеціалістів і в зв'язку з 50-річчям.

З 17 по 21 травня в інституті проходила наукова конференція, на пленарному засіданні якої були заслухані доповіді: «XXIII з'їзд КПРС і завдання кафедр інституту в комуністичному вихованні студентів» (доцент С. П. Марценюк), «Півстоліття невтомної праці» (доцент В. М. Костарчук).

На секціях заслухано й обговорено понад 50 доповідей. На секції історичних наук було заслухано такі доповіді та повідомлення: «Комнезами Чернігівщини — опора партійних організацій в боротьбі з розрухою і голодом (1921—1922 рр.)» (кандидат історичних наук Н. Я. Марценюк); «Зміцнення середньої ланки колгоспних кадрів на Україні» (кандидат історичних наук І. П. Неліп); «Партійна організація Чернігівщини в боротьбі за колективізацію сільського господарства (1927—1933 рр.)» (кандидат історичних наук О. П. Курганський); «Комсомол Чернігівщини у відбудові сільського господарства в роки Великої Вітчизняної війни» (асистент М. Г. Пущкаренко) та ін.

З цікавою доповіддю про підготовку соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Чернігівщині виступив кандидат історичних наук В. У. Чорноус.

Інтерес викликали доповіді доцента С. П. Марценюка «Виховне значення комуністичної праці», доцента П. П. Деми «Політехнічне навчання — засіб виховання нової людини», старшого викладача О. Л. Мешкової «Божена Немцова і російська література», доцента В. С. Кролевця «Масова позакласна робота з математики», випускника інституту, директора Чернігівської середньої школи № 4 І. В. Байдали «Науково-атеїстичне виховання учнів у школі» та ін.

На адресу інституту надійшло багато вітальних листів і телеграм.

Напередодні свята виїшли окремим виданням тези доповідей викладачів, присвячені 50-річчю Чернігівського педагогічного інституту. 19 травня в Чернігові відбулось відкриття музею історії інституту.

М. Д. БРЕЗКУН

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

16 травня 1966 р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського державного університету відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідувачим кафедрою історії СРСР Київського університету О. К. Кошиком на тему: «Робітничий рух на Україні в роки першої світової війни і Лютневої революції».

Офіційними опонентами виступили: завідувачий відділом Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук професор Ф. Є. Лось, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук професор М. А. Рубач, завідувачий кафедрою історії УРСР Харківського державного університету, доктор історичних наук професор І. К. Рибалка. В обговоренні дисертації взяли також

участь професор Київського державного університету, доктор історичних наук І. І. Шевченко і завідувачий редакцією історії УРЕ, доктор історичних наук І. І. Компанієць.

У виступах було відзначено, що дисертант на основі багатьох нових матеріалів дослідив революційний рух робітничого класу України в період першої світової війни і Лютневої буржуазно-демократичної революції і вніс певний вклад у наукову розробку цієї важливої проблеми. Вказавши на окремі недоліки, опоненти дали позитивну оцінку монографії О. К. Кошика.

Вчена рада історичного факультету Київського державного університету ухвалила присвоїти О. К. Кошкуну вчений ступінь доктора історичних наук.

Б. Ш.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. Ю. Н. Ельченко. Деятельность комсомола Украины по воспитанию молодежи на революционных традициях. А. Ф. Осетров. Братские связи рабочих Советской Украины и Англии (1924—1927 гг.). В. В. Горбунов. Ленинский метод исследования закономерностей внутрипартийной борьбы. *Методология и методика исторических исследований*. Б. М. Кедров. История науки и современность. К 110-летию со дня рождения И. Я. Франко. Ф. Д. Пустова. И. Я. Франко и радикальная партия. Л. А. Коваленко. И. Я. Франко — историк-славист. С. М. Шевченко. И. Я. Франко о значении фактов в историческом исследовании. Н. П. Корниенко. К вопросу о первых украинских переводах произведений Маркса и Энгельса. Петро Кравчук. И. Франко и украинская трудовая эмиграция в Канаде. Сообщения. Н. С. Гурлади. О некоторых тенденциях буржуазной фальсификации национальной политики КПСС на Украине. В. П. Столяренко, В. П. Шкварец. О развитии колхозной демократии после XX съезда КПСС. А. В. Сурилов. К истории создания Молдавской ССР. Возвращаясь к напечатанному. Заметки. Документы и материалы. В помощь преподавателю истории. К истории городов и сел Советской Украины. Обзор источников и литературы. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. J. N. Elchenko. Komsomol Activity on Education of the Youth on Revolutionary Traditions. O. F. Osetrov. Fraternal Links between Workers of the Soviet Ukraine and England (1924—1927). V. V. Gorbunov. Leninist Method of Investigation of Inner-party Struggle Conformity. *Methods and Methodology of Historical Research*. B. M. Kedrov. History of Science and Contemporaneity. *On Occasion of the 110 Anniversary Since I. J. Franko's Birthday*. F. D. Pustova. I. J. Franko and Radical Party. L. A. Kovalenko. I. J. Franko — Historian on Slavonic Problems. S. M. Shevchenko. I. J. Franko about the Importance of Facts in Historical Research. N. P. Kornienko. Concerning First Ukrainian Translations of Works Written by K. Marx and F. Engels. Petro Kravchuk. I. Franko and Ukrainian Labour Immigration in Canada. Communications. Reverting to the Printed. Notices. Advice to the Teachers of History. On Soviet Ukrainian Cities and Villages History. Review of Sources and Literature. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News.